

A TÖRTÉNELMI REALIZMUS RENDSZERE.

ÍRTA:
RÉZ MIHÁLY.

SZERZŐ IRODALMI HAGYATÉKÁBÓL; A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL.

BUDAPEST, 1923.
A „STÚDIUM” KIADÁSA. IV, MUZEUM-KÖRUT 21.

TARTALOM.

	Oldal.
Bevezetés. A történelmi realizmus mivolta	7
I. A politikai tudomány tárgya, feladata és módszertana	9
II. Az állam területe	32
III. Az állami népesség	43
A) A fajok	43
B) Az osztályok	64
C) A pártok	76
D) A felekezetek	93
E) Az egyének	101
IV. Az államélet ideális és materiális tényezői	109
V. Az állami főhatalom	135
VI. Az államélet erkölcsi alapjai	159
VII. Állandóság és változékonyság az állam életében	166
VIII. A haladás problémája	204

ELŐSZÓ.

A világtörténelem mai korszakának óriási eseményei soha el nem múló jelentőségűek lesznek a politikai tudás szempontjából.

E nagy világdráma minden mozzanata a végzetnek az emberiség legnagyobb politikai problémáiról adott örök emlékü tanítása. Háborúi, forradalmi, felbomló és alakuló államai, feledhetetlen megrendítő látványt nyújtanak.

A fokozatos fejlődés törvénye megrendültnek látszik. Amit látunk, a fejlődés folytonosságának megszakításaként tűnik elénk.

A politikai problémák kutatója mély megindulással nézi e rettentő küzdelmet. Mély megindulással, elálló lélegzettel.

Lapozgatja a történelmet, elmélkedve annak örök félreismerésre elítélt, soha el nem múló igazsága tanulságán, keresve a szenvedélyek örvényei közt az ész tiszta szavát.

Nézzük az előttünk zajló történelmet, nézzük rég múlt idők történelmének hasonló hullámvázát. És látjuk a fokozatos fejlődésnek magában e világfelfordulásban is igazolódó örök-érvényű nagy törvényét.

Napjaink szenvedésében örök emberi szenvedések képe tükröződik, elmúlt idők holt eseményeiben saját szívünk lüktetése érzik. És a történelem nagy epocháinak világánál napjaink szenvedélyei lelkünkben elhalványulnak. Hiszen aki ellenség is, csak hatalmasabb erők végzetszerű vak eszköze; és aki jó barát is, csak csalódásainknak osztályosa.

A küzdelem véres eseményekkel teljes éveiben, a nemzeti nagy reménykedések és nagy csalódások tragikus napjaiban a politikai kutatás éber gonddal áll őrt az igazság felett. Hit lanyhul, remény ellankad, küzdő belefárad, a Gondolat magasan lebeg a viharzó világharcok felett.

Kolozsvár, 1920. szeptember hó.

BEVEZETÉS.

A történelmi realizmus mivolta.

Ez a szó „realizmus” itt nem philosophiai értelemben van értve. Ügy kell azt érteni, mint a hogy a *reális* szót a politikai életben érteni szoktuk.

1. Jelenti: úgy a materialista, mint az idealista felfogással szemben azt a reálpolitikai felfogást, mely az ideális és a materiális tényezők fontosságát egyaránt elismeri s azok *erejének, arányának, viszonyának* helyes értékelésében látja a gyakorlati politikai gondolkozás legfőbb feladatát.

2. Jelenti: azt a felfogást, amely az ideális és a materiális szempontok fontosságát elismervén az állam *célját* e kettő synthesisére alapítja. Elismeri az elvont, egyetemes, absolut eszmények értékét, de ép úgy elismeri a meglévő ideális tényezők mellett a *materiális* tényezők megszorító, kiválasztó, alakító hatásának jogát.

A tények között is ott látja *mint tényezőit*: az ideált; és az ideálok birodalmában is ott látja *mint ideálképzőt*: a materiát.

Történelminek azért nevezzük ezt a realizmust, meit a *múltat úgy tekinti, mint a jelennek integráns részét*; mert egy *folytonos fejlődési és visszafejlődési processus* közepében látja a jelent; mert a történelmi *fő kő z át ős fejlődés és visszafejlődés* törvényét ép úgy elismeri, mint a Hegel-féle idealizmus, csakhogy a maga *reális* szempontjaiból nézve a múltat is, miként a jelent.

Ez a felfogás nem új. Nem is lehet. Hiszen a múltnak annyi életképes politikai alkotása lehetetlen lett volna, ha megalkatóik nem ismerik az állami élet alaptörvényeit.

Ez a realizmus tükrözi egyedül obiectiven vissza a *valóságot*, és mutatja egyedül pontosan a *megvalósíthatóságot*; az ideális és materiális felfogásokkal ellentétben. Ez utóbbiak koronként szabályszerűi ég követik egymást. Ósrégi mind a kettő, minden újabb megjelenésekor csakis formájában és árnyalataiban *új*. Egyiknek túlzásai gyakran idézik elő a másiknak reakcióját; politikailag érett és produktív közéletben a *realizmus* dominál.

vényei is vannak. Csak ezek ismerete *után* s csak ezek ismerete *által* juthatunk általánosabb igazságokhoz és az egész természet helyesebb fogalmához. Ugyanez áll a tárna s élet jelenségeire is.

A természettudomány a szakadatlan, *részletes* és *pontos* indukciók nélkülözhetetlenségére tanít. Ilyenek nélkül a politika csak annyit érne, mint azok a régebbi természetfilosofiák, melyek inkább philosophiai elvek consequential voltak, mintsem természettudományi tények eredményei. A természettudomány továbbá arra tanít, hogy az általános elvek felállítását az *osztályozásnak* s az osztályozást a *leírásnak* kell megelőznie. Az ezek nélkül felállított általános elvek csak hypothezisek és nem tényeken alapuló tudományos tételek.

A pontosan megfigyelt és leírt s helyesen osztályozott tények rendkívül hasznos sora adta meg lehetőségét a természettudományból sarjadt annak a világnézetnek, mely Darwin nevével kapcsolatos.

Darwin az állatvilág mai kialakulását az életért való küzdelem elvére vezeti vissza, melynek – a speciális életviszonyokhoz való folytonos alkalmazkodás által – a természetes kiválasztás az eredménye. A politikai élet is a létért való küzdelem. De a politika ezt a felfogást nem a természettudománytól vette át. *Előbb* volt az ott meg, mint a természettudományban. Minden gyakorlati politikus erre alapította rendszerét. Az elméleti írók is észrevették. A létért való harc gondolata Hobbesnél és Machiavellinél különös erővel nyilatkozik. Aristoteles, Montesquieu pedig (sőt Rousseau is több nyilatkozatában) a viszonyokhoz való alkalmazkodás elvét hirdették. Ez mindig minden gyakorlati politika alapja is. Nemzetek *között* és nemzeteken *belül* a természetes kiválasztás *specialis viszonyokhoz való alkalmazkodás* által történik.

A politikai tudománynak tehát a *speciális viszonyok* megismerhetésére kell tanítnia s – leírásuk és osztályozásuk után – azok tanulságaiból kell kiindulnia. *)

*) Más viszonyokkal bíró államok ott bevált politikájának ajánlása t ezzel a természetes kiválasztással ellentétes. „Felvilágosult”, intézményeknek *meg nem felelő viszonyok közötti* ajánlása: *természettudománytalan* gondolkozás.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az *egyes* meglevő államok ismerete a tudomány számára nem csupán azon *általános igazságok* miatt bír értékkel, amelyek abból vonhatók; hanem sajátos *önértékkel* is bír s így *önmagában* is tanulmány tárgyát teszi. Akár mint kivétel, akár mint eltérés, akár mint typus. Minél fejlettebbek, minél complicáltabbak azon lények, amelyekkel maga a természettudomány is foglalkozik: annál nagyobb fontosságúvá lesz az *egyed*, annál inkább lesz az *egyénséggé*. Nemzedékek lelki életének fejleményei, a viszonyokkal való kölcsönhatásai, sőt maguk e viszonyok speciális vonásai az egyes államoknak oly határozott jeleket, oly határozott *egyénséget* adnak, amely mint singularis jelenség is külön tanulmányt érdemel.

A politikai tudománynak tehát ebben a tekintetben kell a természettudományi kutatás módszerét követnie; természet-tudományi nézésmódot pedig rém a modern szociológiáktól lehet tanulnia, hanem legfőlebb azon az úton haladva, amelyet Leibniz kijelölt, midőn minden kvalitásnak kvantitásra való visszavezetését kísérve meg a természettudományban, a nemzetek és korszakok közötti különbségeket is ily módon próbálta megmagyarázni. Fel kell tehát bontanunk minden államéletet speciális *alkotó elemeire*, megállapítani azok sajátos *quotáját* – s így mind tovább a legkisebb alkotó elemekig; s a nemzetek és korszakok közötti különbségeknek – ha nem is megértésére, de – megállapítására ezzel minden esetre eélszem módszert találtunk. Keresnünk kell tovább Leibniz nyomán a *virtuális erők* jelentőségét s a *lehetőségnek* a valóság fogalmába való beillesztését. Végül a *continuitas*-nak a politikában is érvényes törvényét s a *fokozatos változásokét*. De mindezt az államélet sajátos természetének megfelelő sajátos formában s a politikai kutatás sajátos céljainak megfelelőleg.

A politikai tudománynak az a feladata, hogy *gyakorlati útmutatóul szolgáljon* az egyes meglevő államok *megértéséhez** Adjon útbaigazítást arra nézve, hogy midőn valamely államot meg akarunk ismerni, *mit* vizsgáljunk, és *hogyan* vizsgálódjunk. Evégből a politikai tudomány – egyes konkrét államok ily tanulmányozása alapján – megmutatja *a speciális viszonyok kutatásának helyes módját*; s megmutat bizonyos – ily módon nyert – általános igazságokat.

Feladata mindig: *a gyakorlati politikai tudásra és énekre való nevelés*.

A gyakorlati politikai életben való részvétel magában ezt még nem adhatja meg. A gyakorlati politikai élet csak egy – időben és térben korlátozott – közélet sajátos viszonyait mutatja. E viszonyok alapján még nem lehet megérteni más országok viszonyait. És még ugyanezen országéit sem, ha az idők nagy változásokat hoznak. Ha egy nagy forradalom jön. más országok forradalmainak ismerete sokban inkább megérteti velünk a viszonyokat, mint a régiek – kétségkívül szintén fontos – ismerete. Mert vannak idők, amikor a nemzetek közötti különbségek, de vannak amikor a hasonlóságok inkább irányadók. Aki csupán a gyakorlati politikai tapasztalásból indul ki, könnyen általános igazságoknak vagy jelenségeknek hisz oly igazságokat, amelyek csupán speciális természetűek, s állandóaknak öl v jelenségeket, amelyeknek léte ephemer. Az ily tapasztalás korlátolt térben és időben. Saját nemzete viszonyaiból merített igazságairól azt hiszi, hogy azok minden nemzet viszonyaira állanak. És saját kora tapasztalatait más időkre is érvényeseknek hiszi. Ephemer jelenségeket így össze-téveszt az állami élet örök alapjaival s egy rövid tapasztalás eredményeit minden nemzedék közös igazságának hiszi.

A politikai tudomány alapja is a tapasztalás. De *minden* országnak és kornak tapasztalása, úgy a múltban, miként a jelenben.

A politikai tudomány nem tanít államművészetet. Az ily tanításokban, ha van értékük, mindig a mögöttük levő *descriptiók* értékesek; a belőlük vonódó consequentiák szinte maguktól értetődnek. Az emberi természetre vagy az államélet bizonyos jelenségeire vonatkozó megfigyelések, melyekből bizonyos eljárási szabályok önként következnek. A politikai tudománynak ilyen *megfigyeléseket* kell adnia. És tanítania kell, hogy a politikusnak *hogyan kelljen* a maga államát figyelnie. A politikai tudomány megadja a *politikai diagnosis* – az államélet általánosabb tulajdonságaiból vont – szabályait; és megadja az útmutatást arra, hogy a gyakorlati politikus az adott egyes esetben *hogyan* keresse a maga közéletének a speciális jelenségeit.

Evégből az államélet általános igazságaitól mindinkább *speciálisak* felé halad. Keresi azok *kategóriáit*; s keresi a relatív igazságok, a *relációnak* a törvényeit. Minél mélyebbre hat s minél több és minél speciálisabb igazságokat fognak át az általa ezekből vont általános igazságok: annál bizonyosabban halad a tudomány.

A nagy államférfi *szemlélet* (Anschauung) útján nyeri a politikai viszonyok hű képét. Lelkében *egységesen*, minden részletével és árnyalatával, egészben, organikusan mutatkozik a lealítás. A politikai tudománynak *elemezni* kell e realitást s módot nyújtani arra, hogy az államférfiúi szemlélet adományával nem bíró számára eszközt nyújtson, amelynek segítségével, részletes elemzés útján a valóság helyes képét magának mintegy *összerakja*.

De a politikai tudomány a gyakorlati politikus számára nemcsak arra nézve adhat útmutatást, hogy a politikus a maga speciális közéletének helyes *descriptioját* hogyan találhassa meg. A történelem és a jelen politikai élet tanulmányozása alapján a politikai tudomány az egyes közéleti események *osztályozására* is megtaníthatja. Megtaníthatja arra, hogy midőn valamely concret politikai jelenséget vizsgál, megtalálja annak a más concret jelenségekkel való közös vonásait, meglássa a jelenségek egy adott csoportjához való tartozását, annak módját és fokát; meglássa a csoport más részeitől való eltéréseit, s annak okait keresve ismét megtalálja a maga közéletének rejtettebb speciális vonásait.

Így találhatja meg a speciális viszonyok igazi képét, így látja meg, hogy valamely múlt és localis jelenség voltaképen minő másutt és máskor is előforduló jelenségnek a speciális formája vagy fajtája csupán.

Mert ha valamely speciális politikai jeleniséget eképpen osztályoztunk, ezzel azt mondtuk, hogy az azon osztályba

tartozó jelenségekre érvényes igazságok erre a speciális jelenségre is állanak. Folytatva ezt az osztályok vizsgálatánál, így jutunk mind általánosabb igazságok felé.

Midőn azonban közös vonások alapján *általános igazságokat* keres a tudomány, természetesen az a legfőbb törekvése, hogy ezek a közös vonások, ezek az általános igazságok lényegbe vágók legyenek. Az, hogy *milyen természetű* általános igazságokat keresünk, mutatja meg, hogy mit tartunk a politikai jelenségekben lényegesnek. Minél általánosabb lényegbe vágó igazságokra kell tehát törekednünk. De a gyakorlati politikát csak akkor szolgálhatja e tekintetben a tudomány, hogyha, megmutatja a legáltalánosabb igazságoknak a legspeciálisabb viszonyokhoz való kapcsolatát. Ha a tudomány általános igazságai és a politikai életviszonyok realitásai között nincs áthidalatlan űr, hanem minden egyes politikai jelenségről ki tudjuk mutatni, hogy mely általános politikai kategóriába tartozik, mely általános politikai jelenség speciális formája vagy elváltozása. Csak amily közvetlen és amily szilárd lesz a politikai tudományban a konkrét viszonyoknak az abstract igazságokkal való ily rendszerbe kapcsolása, lesz a politikai tudomány a gyakorlati politikának útmutatója.

Ismételjük, a politikai tudomány nem taníthat államművészetet. A gyakorlati politika: művészet és mint minden művészet, speciális rátermettséget kíván. Gyakorlásához politikai *akcióképesség* szükséges és az illető közéletben való érvényesülés sajátos kellékei; a gyakorlati politikai akció alapjául szolgáló conceptiokhoz, megvalósíthatóságuk megítéléséhez pedig *gouvernementális érzék*. A politikai tudomány egyik legfőbb feladata az, hogy a politikai akcióra hívatott nemzeteket *ránivelje* a helyes politikai *diagnózis* megtalálására,

A politika tudománya azonban még e téren belül sem adhat exact igazságokat. Doktrinair rendszerek világmegváltó varázsf formulái hamarosan tévedéseknek bizonyulnak. A mi az ily elméletek népszerűségének alapja, ép az tudománytalanságuk oka. Az államélet végtelenül szövevényes jelenségeit nem szabad úgy leegyszerűsíteni; a viszonyok közötti végtelen különbségeket nem szabad oly fokig negligálni; s a politikai rendszabályok okozatait nem lehet oly dogmatikus merevséggel és csálhatatlan biztonsággal állapítani meg, ahogy azt a népszerű szociológiák teszik. Az államélet különböző természetű,, különböző fokig megismerhető és különböző fokban irányítható tényezőkből áll. Az egyes államok egymástól e tényezők egész skáláján végig végtelen különbségeket mutatnak. Az államélet kiszámíthatatlan tényezői pedig nem engedik, hogy a politikai akcióban a számítások szükségképeni bekövetkezését feltétlen biztonsággal jósolhassuk.

A politika tehát nem *exact* tudomány. De azért kétségtelenül *tudomány*. Nem *minden* faktora kiszámítható, de

vannak, amelyek kiszámíthatók. És még a kiszámíthatatlan tényezők hatásaira vonatkozólag is lehetségesek *bizonyos* megállapítások. Egyaránt téves tehát úgy az a felfogás, amely a politikai tudománytól tökéletes exactságot remél; mint az, amely – látva a viszonyok végtelen változatosságát s a politikai faktorok különböző természetét – magában a politikai tudomány lehetőségében kételkedik. Mindkettő tévedés.

1. Téves hit az, hogy az egyes államok közötti nyilvánvaló nagy különbségek *általános* igazságok megállapítását lehetetlenné teszik. Hiszen a múlt és jelen különböző államéleteinek vizsgálata számos *különbözőség* mellett számos *hasonlóságot* mutat. Ha nincs is két teljesen hasonló állam; ép oly kevésbé van két teljesen különböző. *Egészben* különböznek, de *alkatelemeik* közt lesznek hasonlóságok és lesznek ezen alkatelemek *komponensei* között. Mert két állam nem lehet egymástól teljesen, *mindenben különböző*. És ha minden államnak meg is vannak a maga speciális viszonyai: ezen különbségek is *osztályozhatók* kisebb-nagyobb hasonlóságaik szerint s maga a viszonyok ezen speciális osztályozható volta is már *általános igazság* s forrása más általános igazságoknak is.

Igaz ugyan, hogy vannak a politikában nagy számú kiszámíthatatlan tényezők, de vannak *kiszámíthatók* is. Kétségkívül igaz, hogy még e tényezők is változók egy részben, de részben valójában mégis csak relatíve *állandó* természetűek. Igaz végül az is, hogy vannak a politikai faktorok között nagyszámú *különbözőségek*; de vannak szintén nagyszámú *hasonlóságok* is.

Nem teljesen hasonlóak az egyes államok, de nem is teljesen különbözők.

Hogyha egymástól *teljesen* különböznenek, akkor nem volnának *ugyanegy* fogalom (az állam fogalma) alá vonhatók. Ugyanez áll nemcsak az állam egészére, hanem minden egyes intézményére is.

Nyilvánvaló, hogy az angol és francia parlamentarizmus egymástól különböző. De nyilvánvaló, hogy a különbségek mellett van hasonlóság is. Különbözők, mert az egyik francia, a másik pedig angol. De hasonlóak, mert mindkettő Parlamentarizmus. Ha nem volna bennük valami közös, két különböző fogalom lenne, nem pedig egy. Mihelyt ugyanazt a fogalmat alkalmazhatjuk két jelenségre, szükségképpen meg kell lenni bennük a közös vonásoknak.

Ha a politikai életben csupán különbözőség volna és semmi hasonlóság: akkor minden korszak is teljesen különböző volna a másiktól s a tapasztalás nem taníthatna; nemcsak a politikai *tudomány* volna lehetetlen, hanem a politikai *tradíció* is.

De a hasonlóság sem teljes az egyes konkrét államok között. Teljes csak akkor lehetne, ha az állam független volna az illető

ország viszonyaitól; vagy hogyha a viszonyok mindenben hasonlóknak lennének mindenütt.

Lehetséges tehát politikai *tudomány*, de nem lehetséges *exact* tudományos politika.

2. Azonban minden tudomány exactságának meg vannak a *tárgy természetéből* támadt határai. Ezek a határok – miként kutatásaik tárgyainak a természete – tudományok szerint különbözők. Aki egy tudományban oly exactsági fokot akar erőszakolni, amely azon tudomány természetével ellenkezik, nem fejlesztette e tudományt, hanem visszafejlesztette azt.

A különböző tudományok exactsága különböző *a tárgy természete* szerint Éppen ez áll – magán a politikai tudományon belül – és *államélet jelenségeinek a Különböző csoportéra is*. Nyilvánvaló, hogy a politikai élet e különböző természetű faktorainak vizsgálatánál is az exactság különböző tokai lehetségesek. A politikai faktorok természetéből adódnak e *különböző exactsági fokok*; mint abból adódnak a *különböző kutatási módok is*, amelyekben e különböző politikai faktorok megismerhetők.

Ezen igazságoknak félreismerésén alapul az a tévhit, hogy a politikának nem lehet tudománya. Pedig a politika tudománya nem lehetetlenség. A tudományos kutatás megállapíthat bizonyos politikai igazságokat. De csak e két alapelv figyelembevételével, hogy t. i. miután az államélet különböző természetű tényezői *nem egyformák*: 1. nem mind *egyazon módszer szerint* megismerhetők; 2. vizsgálódásunk nem mindeniknél *egyaránt* pontos eredményekre vezető.

Ilyen határok között igenis lehetséges a politika mint tudomány.

A politika főbb problémái a következők:

I. Egyes meglevő – vagy volt – államok struktúrája. A politikai tudománynak vizsgálnia kell az államterületet, a népességet, a főhatalmat, az anyagi és szellemi tényezőket; mindezek tekintetében – egyes államokban és korokban – a hasonlóságokat és különbözőségeket, az állandót és a változót; s a politikai átalakulások természetét és törvényszerűségeit.

Vizsgálnia kell és elemeznie részletesen főként a népességet.

Minden állam népessége megoszolhatik faji, felekezeti, úsztály-, párt-szempontról. De nem *mindenik* oszlik meg szükségkép *mindezen* szempontokról. A szerint, hogy ezek a szempontok *melyikébről* oszlanak meg, alakulnak ki bizonyos kategóriák; és aszerint is, hogy e szempontokról *mennyire* és *miképpen* oszlanak meg. Mert hiszen a különböző országokban különböző fajok, felekezetek, osztályok és pártok vannak. És ezen (országoként különböző) fajok, pártok, felekezetek, osztályok, ismét országoként különbözőképpen oszolhatnak

meg, különböző alkotó elemeik szerint. Aszerint, hogy *milyen* felekezetek, osztályok, pártok vannak a fajon belül, vagy az osztályokon, pártokon, felekezeteken belül is így tovább.

Ezen alkotó elemek szempontjából is hasonlíthat bizonyos tekintetben a másikkhoz – s lehet a másiktól különböző – valamely társadalom. A társadalmat esetleg megosztató fajok, felekezetek, osztályok, pártok alkotóelemei vagy megosztanak ismét ugyanilyen szempontok szerint vagy nem.

Ha megosztanak, akkor ismét két eset lehetséges: vagy *mindezen* szempontokból megosztanak, vagy csak ezek némelyikéből. Ha végül csak e szempontok némelyikéből vannak megosztva, akkor kérdés, hogy *melyekből* és *miképpen* és *menynyire*.

Az egyes országok társadalmait *nem a maguk egészében* kell összehasonlítani, hanem *legapróbb alkatrészeiknek* sajátossága és összetételük aránya szerint.

De a társadalom és alkatrészei is *élnek* és így mindezen elemeket nemcsak önmagukban kell vizsgálnunk, hanem *állandó kölcsönhatásaik* szerint.

A társadalmat megosztató fajok, felekezetek, osztályok és pártok alkotó elemei hatással vannak *egymásra* kölcsönösen. Hat egymásközötti viszonyukra az a *nagyobb egész* is – faj, felekezet, osztály, párt – amelynek alkotóelemeit képezik. Hatással van rájuk az állam is. Azáltal, hogy *ezen alkotóelemekre* hat; és azáltal, hogy az ezek által alkotott *nagyobb egészre* hat. Maguk a fajok, felekezetek, osztályok, pártok pedig hatással vannak egymásra is, és pedig indirekte az által, hogy egymás alkotóelemeire vannak hatással és ezenfelül közvetlenül is.

E közvetlen kölcsönhatást az állam is befolyásolja, változtatólag hatva a kölcsönható tényezők erőviszonyaira, törekvéseik irányaira.

Csak ha egy társadalmat mindezen szempontokból vizsgálunk, kapjuk meg annak igazi képét. Csakis a társadalom alkotó elemeinek és az *azokat* alkotó elemeknek részletes analyse, összetételük arányának megállapítása, állandó kölcsönhatásaik természetének vizsgálata teszi lehetségessé az illető társadalom igazi egyéniségének felismerését.

Csakis ezen az alapon lehet megvonni a különbségeket és megállapítani a hasonlóságokat két különböző társadalom között. És csakis az ily részletes analysissal megvizsgált társadalom ismerete adhat módot arra, hogy a kérdéses állam területének és főhatalmának a sajátosságát is megvizsgálván, mindezen tényezőkből *együtt* kaphassuk meg az illető állam igazi egyéniségét, amely más államtól megkülönbözteti s amely megmutatja, hogy más államokéval hol és miben analóg.

Szükséges az egyes államok tényleges struktúrájának s ebből fakadó egyéniségének részletes elemzése s viszonyaiknak

ezen szempontokból való vizsgálata. A benne levő ideális és materiális tényezők együttvéve vizsgálандók: *abban a concret vegyületben*, amelyben a valóságban mutatkoznak. Egymásra való *kölcsönös hatásukban* váltakozva *mint ok és okozat*. Részben *összefüggve* más országok hasonló tényezőivel; részben *speciális* viszonyokon alapulva és összefonódva velük. E realitás analysise egyes ideális tényezők materiális elemeit és a materiális tényezők ideális elemeit is felkutatja: s keresi minden egyes tényezőn *belül* az ideális s materiális elemek különböző és *változó quotáit*.

Valamely állam tényleges struktúrája meg nem érthető, ha mást nem nézünk, mint csak a jelenben látható *felületét*. Annak mélyén latens erők szunnyadnak s e latens tendenciák ismerete nélkül nem kapunk teljes képet. És ez állam alkotó elemeinek *állandó vagy változó* jellege is csak a *múlt és jelen* egybevetéséből látható.

Nemcsak mint okulást nyújtó tanulságot tanulmányozzuk tehát a múltat, hanem úgyis, miként a *jelennek integráns részét*.

1. A politikai tudománynak vizsgálnia kell a *hasonlóságokat* és *különbözőségeket*, amelyeket az egyes államok speciális viszonyai eképpen mutatnak. Ha két állam életét összehasonlítjuk, azt látjuk, hogy ezekben hasonlóságok és különbözőségek vannak: a két állam viszonyai, vagy egy állam két korszakának viszonyai, azon két állam két különböző korbeli viszonyai között. A *különbözőség quotája* azonban esetenként különböző lehet. Egyes *elemek* vagy azoknak egyes *alkatelemei* bizonyos fokig, vagy teljesen is különbözhetnek egymástól. Hogy *mely* elemek különböznek, *milyen fokig* és *miben*: ebből – tovább haladva – a *különbözőségek kategóriái* adódnak.

Eképpen lesz lehetséges az egyes államok között bizonyos összehasonlítás. *Nem egészükben, hanem részleteikben hasonlítanak, vagy különböznek*. És még ott sem teljesen. Az összehasonlítás alapjai eszerint: 1. az illető államok *alkatelemei*; 2. azoknak *alkatelemei*; 3. *összetételük aránya*; 4. a hasonlóság vagy a *különbség foka*; 5. a hasonlóságok és különbözőségek *folytonos változása*.

Némely theoretikusnak azon álláspontja, hogy *több és fontosabb* a hasonlóság, mint a különbség: ép oly kevésbé állhat meg, mint némely gyakorlati politikusnak azon álláspontja, hogy a hasonlóság a különbözőségnél *kevesebb* és *jelentéktelenebb*. Mindkettő egyaránt tévedés. Ez csak akkor lehetne így, hogyha *egyformának* és *változatlanak* tapasztalnák a különbözőségek közötti *arányt*. Már pedig a tapasztalat ellenkezőt mutat. Először azt mutatja, hogy ez az arány *más és más* hely és idő szerint; másodsor azt mutatja, hogy az idők folytán *folyton változó*.

De nem csak az egyes államok alkatelemei között vannak hasonlóságok és különbözőségek, hanem minden egyes állam életén belül is korszakai szerint. Hasonló annyiban az illető állam egyik korszaka a másik korszakához, amennyiben *állandók* az állam tényezői, különbözők az illető állam korszakai annyiban, amennyiben az állam tényezői *megváltoztak*.

2. Tanulmányoznunk kell tehát az egyes államok és korok tényezőit az *állandóság* és *változandóság* szempontjából. És tanulmányoznunk kell végül az *ebből* a szempontból – az *állandóság és változáság szempontját*) – *adódó különbségeket és hasonlóságokat*. Egyes elemek, vagy azoknak egyes alkatelemei lehetnek a másoknak egyes elemeivel vagy ezek alkatelemeivel az *állandóság szempontjából* hasonlóak vagy különbözők. És több államélet összehasonlításával – az *állandóság szempontjából* is – a *különbözőségek kategóriái* támadhatnak.

Ha az államokban megállapítjuk az *állandó és változó* faktorok és erejük közötti arányt: ez azon ország akkori fennálló rendjének a *stabilitási* fokát mutatja meg.

II. Az egyes államok struktúráját ezen (1–2.) szempontokból kell tehát megvizsgálnunk.

Azonban akár a múltban, akár a jelenben vizsgáljuk valamely adott speciális államnak struktúráját: bele kell azt mindig helyezni azon *többi állam közé*, amelyekkel összefüggésben van, s ez összefüggések *consequential* is megvonnunk.

Mindezek által bizonyos *pozitív* tudáshoz jutunk egyes *concret* államokra vonatkozólag úgy *külső összefüggései*, mint *belső struktúrája* szempontjából.

1. Miként a pozitív jog megmutatja valamely állam *jogi* struktúráját, úgy kell e vizsgálatok eredményének megmutatnia az illető állam politikai struktúráját: gazdasági, társadalmi, faji, felekezeti, osztály, pártviszonyait, s ezeknek az állami intézményekre való *tényleges* hatásait. Valamely állam igazi alkotmánya nem mutatkozik meg annak csupán a közjogában. A *tényleges* viszonyok gyakran eltérők a jogi szabályozástól s időnként szükségképp eltérnek. Mert a jog merev és gyakran mozdulatlan; az életviszonyok ellenben elasticusok s az élet meg nem áll.

Anglia alkotmánya e tételeknek *classikus* bizonyossága.

2. Ahogy egy állam *tényleges struktúrája* más, mint annak az *írott közjoga*: úgy különbözik a *nemzetközi jogtól*, az államok közötti nemzetközi viszonyok *tényleges alakulása*. Ennek a vizsgálata szintén szükséges s az ennek alapjául szolgáló katonai, gazdasági, faji, osztály és felekezeti relációk minden egyes adott esetben rendkívül fontosak.

Ezen szempontok figyelembevételével nyilvánvaló, hogy a politikai tudománynak kutatnia kell az egyes államok *tényleges struktúráját* és az egyes államok közötti összefüggések és hatalmi relációk *tényleges alapjait*.

E kutatásoknak kettős eredménye lesz. Először az illető *coneret* államokra vonatkozó tudás; másodszer az ebből vont *általános igazságok* sora.

III. Typusok és rendszerek. Vizsgálunk kell így az egyes államokat mint önálló egyéniséggel bíró egyedeket s rá kell mutatnunk belső *organikus összefüggéseikre* és azoknak belső *szükségképpeniségeire* is.

Az ily egységeket fel kell *alkotóelemeikre* bontani; s azokat ismét alkotóelemeikre.

Ezen elemek vizsgálatából viszont szükségkép bizonyos *typusok* adódnak. Minél részletesebben vizsgáltuk valamely államélet elemeit és az azokat alkotó elemeket: minél inkább sikerül azokat felbontanunk: annál pontosabb lesz e typusok megállapítása. És minél subtilisabb, a tényleges állapotok *árnyalatait* is respektálőbb lesz a kutató ennél az elemzésnél: annál több typus fog önként jelentkezni s annál könnyebb lesz megállapítani, hogy *valamely coneret jelenség leginkább e typusok melyikének megfelelő*, s eltérő vonásai mely typuséhoz állanak közel. Minél több typus állapítható meg, *annál több valószínűséggel* találhat a gyakorlati politikus közöttük olyat, amely az általa ismert államnak megfelelő analóg és minél *pontosabban* lesznek az árnyalatok megállapítva, annál több a remény, hogy – hacsak a gyakorlati politikus e tényeket helyesen látja – ez az analógia valóban *helyes*.

Az államéletben a *szükségképpeniség* fogalma nem csupán abban jelentkezik, hogy bizonyos *okoknak* szükségképp bizonyos *okozatai* lesznek; hanem – ami ebből következik – abban is, hogy bizonyos intézmények között van valami szükségképpeni *összefüggés* azért, hogy *mind együtt egy egységes politikai rendszert alkotnak*. Hogy tehát minden politikai rendszernek vannak bizonyos szükségképpeni consequential, melyek együttesen egy organikus egységet alkotnak.

Meg kell tehát vizsgálnia a politikának az egyes politikai intézmények között tapasztalt ily összefüggéseket; vagyis az egyes fontosabb *politikai rendszereket* s azoknak *előfeltételeit*, összefüggésük okait s *intézményes garanciáit*.

Vizsgálnia kell továbbá a történelem és politikai élet *tipikus* jelenségeit. Angliát mint a tengeri hatalom, vagy a régi Poroszországot mint a militarista-állam typusát. Vizsgálnia kell ezek *intézményeinek ilyen irányú szükségképpeni összefüggéseit*.

Minden nagy politikai rendszer egy *organikus egységet* képez. A politikai tudománynak vizsgálnia kell az illető állam *intézményeinek* és azon államélet más *erőinek* is az ezen rendszerben nyilatkozó organikus összefüggéseit. Azt pl. hogy valamely nagy politikai rendszerben, vagy valamely tipikus államban a külpolitika a belpolitikával, a közgazdasági politi-

kával *miként* függ össze. És hogy ebben az összefüggésben *mi és mennyire* szükségképpen.

A védvamos politika miként függ össze pl. az imperialis külpolitikával s mikor és mennyire elválaszthatatlan tőle? Vagy: Ausztria belpolitikája gazdasági és nemzetiségi politikája hogy függött volt össze külpolitikájával? mi volt ebben *szükségképpen* és mi volt esetleges? Mi volt az *államtér meszeiéből* adódó, mi csupán *speciális* viszonyaiból eredő; és mi önkényes csupán?

Ezek a kutatások bizonyos *szükségképpen összefüggésekre* fognak reá mutatni a politikai élet egyes ágáinak az irányítása tekintetében. És nyilvánvaló, hogy itt is bizonyos *törvény-szerűség* mutatkozik.

IV. *A politikai intézmények természete.* Ha egy állam tényleges politikai struktúráját ekképen megvizsgáltuk, látjuk azon *erőket*, amelyek organizálva a politikai intézményeket teszik. Ezek az intézmények lehetnek *állami intézmények* és lehetnek oly *társadalmi intézmények*, amelyeknek politikai hatalmuk és politikai szerepük is van. Valamely állam politikai intézményei tulajdonkép azon állam bizonyos speciális politikai erőinek *organizációi* csupán. Ámbár azonban a jogban és a politikai conventioban is van erkölcsi elem, mégis meg kell különböztetnünk, hogy váljon ez az organizálás főleg a *jog*, vagy főleg az *erkölcs*, vagy főleg a politikai *conventio* által történik-e. Midőn tehát valamely intézményt megvizsgálunk a következő problémák adódnak:

1. Mely *politikai faktorok* vannak abban az intézményben organizálva *I* és mily összetételben?

2. Mi e faktorokban az *általános* és mi a *speciális* természetű?

3. E politikai faktorok mely *organizációt* alkotnak? és ez organizáló erő jogi, erkölcsi vagy conventionális természetű?

4. Ez organizációban mi az *általános* – a jog v. erkölcs stb. természetéből eredő – és mi a *speciális* – az illető ország v. kor viszonyaiból eredő – vonás?

5. Mily hatásai vannak ez intézményeknek az adott viszonyok között?

6. Mi tulajdonítható ebből az illető intézmény minőségének? és mi az átalakítandó viszonyok természetének?

Ezen szempontokból kell az egyes *concret intézményi* analysálnunk, így kapjuk meg annak igazi képét. Csak így kaphatjuk meg a megvizsgált intézmény *teljes* fogalmát, így különböztethetjük meg *pontosan* más intézményektől, így láthatjuk meg, hogy *miben* és *mennyire* tér el más államok hasonnemű intézményeitől.

Elemeinek és organizációjának változandósági foka adja meg végül ez intézmény *fejlődési* vagy *visszafejlődési lehetőségeit*

is mutatja, hogy mely fejlődési *irány* mely fejlődési *fokán* realizálható és mily eredményekre vezet.

V. *Korszakok és fejlődési irányok.* Látjuk, hogy úgy a struktúra, mint az intézmény más és más lesz korszakok szerint. Hogy tehát midőn egy államéletet vizsgálunk, kutatnunk kell nemcsak azt, hogy mi benne az illető *nemzet* szempontjából, hanem azt is, hogy mi az illető *kor* szempontjából a speciális vonás. Gyakran az, ami kiválóképpen nemzetinek látszik, voltaképpen valamely korszak általános jellemző vonása. Abban a korban más nemzeteké is, egy más korban talán már az illető nemzeté sem.

Midőn különböző országok sokban különböző viszonyai között is némely – nagyjában *azonos* – intézményeket látunk, ebből megtanulhatjuk, hogy *mik* az illető intézményeknek a *közös előfeltételei*; és *hogyan* azok.

Úgy, amint az *eltérésekből* – az eltérések minőségéből és fokából – melyek ezen alapjukban azonos intézményekben mutatkoznak, megtanulhattuk, hogy *mik* voltak ezeknek speciális előfeltételei és okai.

Miután így megvizsgáltuk, hogy valamely állam struktúrájában mi a *korszaki* és mi a *nemzeti* specialitás, a megmaradt közös vonások „az állam”-ra vonatkozó *általános* igazságokat adnak.

Vizsgálunk kell továbbá az egyes *fejlődési irányokat* is. Azt, hogy mi azokban az általános és mi a speciális vonás. Hogy csak speciális vagy általános szempontból is fejlődést jelentenek-e. Hogy mily *szükségképpen összefüggésben* vannak azon kor és azon állam viszonyaival. Hogy tehát *mik* a szükségképpen előfeltételeik.

VI. *Az egyéni akarat szerepe.* A politikai tudománynak s a gyakorlati politikusnak esetenként vizsgálnia kell, hogy a viszonyok *mennyire* és *milyen irányban* determinálták az illető államéletet, s hogy e determináló tényezők között vagy azok mellett vagy azok ellen az egyéni akaratnak mennyi szerepe volt és lehetett. Ezen arány és irány esetenként más; függ egyrészt *a többi viszonyok*, másrészt a kérdéses *egyéni akaratok* erejétől és természetétől egyáltalán.

Midőn azonban az államférfi, akaratát, mint politikai faktort szembehelyezzük a többi politikai faktoral, amelyek ez akaratot többé-kevésbé megkötik, számolnunk kell azzal a ténnyel is, hogy e többi politikai faktoral *belül* ismét ugyanez a jelenség ismétlődik s így az államélet jelenségeinek a szövevényessége ezzel is complicálódik. Az egyes politikai faktorokon belül, a fajokban, felekezetekben, pártokban, osztályokban, testületekben, intézményekben is ugyanazt látjuk: hogy t. i. a viszonyok megkötöttsége és az egyéni akarat, hol egymást segítve, hol egymás ellen, különböző viszonyok között, különböző és folyton változó quotal arányában érvényesülnek. Sőt maga

az egyén is ismét részben determinálva van a viszonyok által ép ily változó s különböző fokig.

Bármennyire fontosak is azok a jelenségek, amelyek az államélet irányítására determinálólólag hatnak: az egyéni akarat-elhatározásnak mégis igen nagy jelentősége van. Természetes, hogy ezen akarat is csak bizonyos *előfeltételek* között érvényesülhet, de ezek az előfeltételek csak a *lehetőséget* adják meg; a *ható erő* mégis az egyéni akarat, amely számára a *lehetőségek* „*körén belül* még igen nagy latitudo marad.

Itt első sorban a kiváló egyének politikai jelentősége jön tekintetbe.

De igen téves mindig csupán a nagy ember jelentőségét venni tekintetbe; más egyéniségek akarata is lehet ép olyan fontos tényező. Robespierre és Marat nem voltak nagy emberek s nagy jelentőségük tagadhatatlan. Az uralkodók legtöbbje egyáltalán nem nagy ember, jelentőségük mégis kétségtelen.

A nagy befolyás származhat az illető vezető ember *állásából*: pl. egy uralkodónál; eredhet nagy *tehetségekből* pl. a nagy embernél; támadhat *alkalmas tulajdonságokból*, amelyek bár egyáltalán nem elsőrendűek, de mint pl. a demagógiára való képesség – adott viszonyok között nagy befolyást biztosítanak. Mert a politikai érvényesülésnél is áll a természetes kiválasztásnak azon elve, hogy nem a *derekabb*, hanem a viszonyok szerint *alkalmasabb* érvényesül. E kettő egybeeshetik, de a demagógiában igen ritkán esik.

Van egy egészen sajtáságos lehetősége az egyéni akarat befolyásának, az t. i. midőn egy igen kényes kül- vagy belpolitikai helyzetben jelentéktelen egyének olyan incidenseket idéznek elő, amelyek háborús komplikációkat vagy belpolitikai összeütközéseket vonnak maguk után. (Schnäbele ügy. Casablancai affair. Jansky ügy. Szerajevói királygyilkosság stb.)

Akármi is okozza az egyes ember nagy befolyását – állás, tehetség, körülmények, – legyen befolyásuk lehetősége tartós, vagy csak rövid időre terjedő: kétségtelen, hogy a nagy befolyású ember jelentékeny politikai tényező s hogy megjelenése, iránya s letűnésének ideje ki nem számítható.

Az uralkodói trónon egymást felváltani hivatottak egyéniségét ki nem tudjuk számítani. Nem tudjuk nincs-e valamely nemzet kebelében egy nagy ember is, vagy egy néptribun., vagy egy incidenseket előidézendő egyén, nem tudjuk, fog-e születni, mikor és milyen. Nem tudjuk, hogyha vannak ilyen egyéneink nem fognak-e sok tekintetben megváltozni s meddig fognak életben maradni.

Pedig mindez óriási fontosságú.

Ha Napóleon korábban hal meg, ha Mirabeau tovább életben marad, Franciaország egész történelme más irányt vesz s Franciaországnak egész Európára való hatásai is másokká lesznek. Ha a szerajevói gyilkosság meg nem történik, máskor

s másként üt ki az egész világháború. Ha Franciaországnak – mondja Soréi – XVI. Lajos alatt oly minisztere van, aki átérti a szituáció parancsait: a monarchia megerősödve kerül ki ez átalakulásból.

Mindezek a nagy befolyású egyén akaratának, mint politikai faktornak a rendkívüli nagy jelentőségét mutatják.

Ennek azonban sem a megjelenése, sem az eltűnése ki nem számítható.

Ennek az okai nem is politikai természetűek; és így politikai számítások útján már ezért sem találhatók meg. De különben sem állapíthatók meg. Meg vannak kétségkívül mindezen okozatoknak az okai, meg van az okok és okozatok láncolatának törvényszerűsége; csakhogy azt nem ismerjük.

Nem tudjuk, hogy mely természetű okok összessége teremti meg a nagy államférfit. És ha tudnánk, sem tudnók hogy tényleg hol és mikor vannak meg ezen előfeltételek.

Kettőnek érezzük tehát hiányát. Egy természettudományi törvénynek, amely ismeretlen; és oly ténybeli adatok tömegének, amelyeknek birtokában sohasem is lehetünk.

Mert még ott is, ahol a természeti törvényt ismerjük, lehetetlen a konkrét esetben való kiszámítás. Tudjuk, hogy melyek a halált okozó betegségek; de hogy azok melyike s mikor fogja a nagy befolyású egyén halálát előidézni: nem tudhatjuk. Meg lesznek a halálnak a maga okai s ezen okok bizonyos természeti törvényeken alapulnak; meg lesz – a fizikumban és körülményekben – annak is az oka, hogy a halált előidéző okok miért következtek be: de hogy mindez így lesz, azt előre még sem tudjuk megmondani.

Az okságoknak végtelenül szövevényes láncolatával állunk szemben: a konkrét adatok végtelen tömegével és mindez kiismerhetetlen és nem politikai természetű.

Mindazonáltal túlzás volna az is, hogy ha azt hinnők, hogy az egyéni akarat szerepére vonatkozó *minden* körülmény *teljesen* kiszámíthatatlan. És téves volna azt hinni, hogy különösen a nagy államférfi szerepléséből mitsem tanulhatunk.

A politikai tudományra mind a két tekintetben nagy feladat várakozik. Csakhogy a két feladatot két egészen különböző módszerrel kell megoldani.

1. Az egyéni akarat bizonyos irányú és bizonyos fokú hatékonyságának meg vannak a maga tárgyi *előfeltételei*. Ezek az illető állam sajátos viszonyaiban rejlenek. Ezekre vonatkozólag igenis megállapítható bizonyos *causalitas*.

Ezt a causalitást a politikának a történelemben és az életben mutatkozó tapasztalások alapján kell fölkeresnie. Mert nyilvánvaló, hogy az egyéni akarat hatékonyságának az *előfeltételei* tekintetében bizonyos törvényszerűség mutatkozik. Nem tudjuk, mily uralkodók fognak születni vagy mily nagy politikai befolyású emberek; nem tudhatjuk *mikor, mily módon és*

meddig fognak szerepelni e faktorok. Mindez kétségtelen. De hogy ha és mikor bizonyos irányú egyéni akarat megjelenik, akkor az államélet *hogyan fog arra reagálni*, – ebben a tekintetben adhat bizonyos felvilágosítást a történelem.

Uralkodók, nagy emberek, demagógok hatásának, akaratuk érvényesülésének foka függ az illető állam speciális viszonyaitól és az államélet természetétől általán. Ugyanoly egyéniségeknek más viszonyok között más lesz a hatásuk. Mindezen egyéniségek hatásainak meg van a maguk előfeltétele.

A múlt példákat mutat az erre vonatkozó causalitásokra; s a politikának ezeket kell kutatnia.

2. A vezető politikusok felfogásából tanulhatunk az állam természetére vonatkozó bizonyos igazságokat.

Azt mondják: a politikai tudomány nem bír azzal az előnnyel, amivel a természettudomány: nem képes kísérletezni. Ez azonban csak félig igaz. A politikai tudomány maga nem képes kísérletezni; de a gyakorlati politika igenis kísérletezés. A politikai író írásai által a gyakorlati politikának is faktora lehet; de ilyenkor sem a tudomány embere kísérletez, hanem a gyakorlat embere próbálja ki az elméletek igazságát.

Rousseau politikai elméletét próbálta ki a francia forradalom, mely nem volt egyéb, mint egy nagyszabású kísérlet a szabadság és egyenlőség elveinek a megvalósítására. Ez a kísérlet megmutatta egyúttal az elmélet hibáit is; az író dialectikájával szemben megszólalt a tények kritikája. Természetesen e kísérlet eredményei nem vonhatók sem oly *pontosan*, sem oly *tárgyilagosan*, mint a természettudományban. Nem vonhatók oly pontosan, mert hisz a politika nem exact tudomány. Latens erők hatásait tévesen más erők nyilvánulásainak vélheti; imponderabilis tényezők súlyát tévesen értékelheti.

De a politikai kísérletek eredményei nemcsak *pontosan* nem vonhatók meg, de *tárgyilagosan* is csak igen ritkán és nehezen. A politikai élet érdekek és szenvedélyek harca s az érdekek és szenvedélyek a maguk hajlandósága szerint nézik a dolgokat. Hiszen még a természettudományok objektivitása is azonnal megrendül, mihelyt oly problémához érnek, mely emberi érzésekbe vagy érdekekbe ütközik. Galileitől Darwinig ezt mutatja a tapasztalat.

Mindezen hiányok dacára – melyek a tárgy természetéből folynak – a politikai életben tapasztalható folytonos kísérletezések rendkívüli tanulságokat nyújtanak. Igaz, hogy a kísérletet nem a tudós végzi, de a végzett kísérletekből mindig tanulhat a tudomány. Mert *az állam természetére* vonatkozó, és *speciális viszonyok* osztályaira vonatkozó felfogások nyernek vagy nem nyernek e kísérletekkel igazolást.

A politikai tudománynak tehát tanulmányoznia kell a történelmet, épen *ebből a szempontból*. Vizsgálnia kell a történelem nagy eseményeit és nagy alkotásait s vizsgálnia kell, hogy

mely politikai igazságokat erősítenek meg azok, és melyeket cáfolnak. Nemcsak a sikeres akciókat kell vizsgálnia, hanem a balsikerűeket is. Az előbbieket igazolják, az utóbbiak cáfolják a kísérletezők feltevéseit.

Igaz ugyan, hogy a gyakorlati politika: művészet s nem tudomány. De e művészet nem lehet el bizonyos – az államra vonatkozó – tudás nélkül. Ha Macchiavellinek az *államművészetre vonatkozó tanításait olvassuk, e tanácsok alatt mindig az államéletre vonatkozó bizonyos descriptiókat találunk.* A gyakorlati politikai tanácsok néha csak ezen descriptiók egyszerű consequential s a tanácsok helyessége ilyenkor ezek helyességéből ered csupán.

Igaz, gyakorlati politikusok nyilatkozatai nem igen bírnak elméleti precisitással. Gyakran csak speciális tényekre gondol, midőn általános kifejezéseket használ. „Az” államról, „az” ellenzékéről, „a” sajtóról, „a” nemzetiségekről szólva csupán *azon* államra, csupán az akkori s ottani ellenzékére gondol stb. Vagy csupán arra, amelyről az adott esetben beszél. Ha pl. azt mondják, hogy Bismarck szerint „a sajtó csak nyomdafesték papíron” – ez igaz, de csak oly értelemben, hogy az 1888-i háborús francia és orosz sajtónak nem tulajdonított – a cár kijelentett békés szándékával szemben jelentőséget.

Az államférfi általános kitételei tehát gyakran csak speciális igazságok kifejezésekként értendők.

Kétségtelen, hogy gyakran az államférfi tényleg általános igazságnak *hisz* valamit, ami csak a speciális viszonyok között igaz s mégis sikere lehet ennek a feltevésnek az alapján, noha e feltevés általánosságban nem igaz. Azonban ha ezt tekintetbe vesszük is és ha nem hagyjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a politikai tényezők nem mind kiszámíthatók: az államférfi sikere – ezektől eltekintve – általában mégis az államról való helyes felfogásai által van feltételezve. És ennyiben az államférfi sikeres akciója ezen felfogások helyességének kísérletszerű bizonyítása. Annál inkább, minél tartósabb valamely alkotás.

Az államférfi felfogásainak megítélésénél azonban különös figyelemmel kell számon tartanunk a politikus nyilatkozatainak sajátos természetét. Az államférfiúnak a *szava is cselekvés* s így nem önmagában, hanem az elérendő célhoz való viszonyában értékelendő és a szerint értendő. Taktikai jelentőségű lehet gyakran csupán: néha csak egészen ephemer hatások céljából. Gyakrabban *eszköz*, mint a hányszor elvont objektív igazságok kifejezése. Benne van a küzdőnek elfogultsága s szükségképpen tendenciája. Épen azért a legnagyobb tévedés volna azt hinni, hogy a vezető politikusok általános elvi nyilatkozatai egyszerűen elfogadandók és tudományos igazságokként tekinthetők.

A gyakorlati politikus nyilatkozatai: egy részét képezik tetteinek. Tettei összességéből lehet megismerni rendszerét.

Ha már most egy ily rendszert vizsgálunk, azt látjuk, hogy az egyrészt az illető politikus *saját* államára, másrészt az állam természetére *általában* vonatkozik. A nagy államférfinál tudatosan, a kisebb politikusnál sokszor félig öntudatlanul.

De az államférfi nemcsak a *saját* államáról alkot fogalmat magának, hanem *általában* az államról is. Széchenyi reformtervei a régi Magyarország viszonyainak ismeretén kívül nagy jelentőségű *általános* politikai igazságok meglátásáról is tanúskodnak. Mutat jak, hogy Széchenyi a gravaminális politikusokkal szemben helyesen ismerte fel az intézmények valódi természetét; a jog erejének a határait; a magánjognak a közjogra való hatásait; a társadalom átalakításának az alkotmányt is átalakító consequential: a faji kérdés természetét stb., stb.

A nagy államférfi gondolatvilága tehát az általános politikai igazságok legértékesebb rendszerét képezi. S minél nagyobb és tartósabb alkotásaik maradtak: annál több a valószínűség, hogy az *ezek* alapjául szolgált felfogások helyesek.

A siker ugyan nem mindig bizonyosága a helyes politikai számításnak; sem a számítás helytelenségének a balsiker. Mert lehetséges, hogy a sikert „*kiszámíthatatlan* tényezők közbelépése idézte elő és az is lehetséges, hogy az oly nézetek alapján volt lehetséges, amelyek ott s akkor éppen igazak voltak, de e melyeket tévesen hitt általános igazságoknak a vezető politikus. De mind ez ritkán teremthet tartós sikereket. A tartós sikerek alapja általában mégis s legtöbbször a helyes számítás, az illető állam *sajátos viszonyainak* és általában az *állam természetének* helyes felismerése. Épen ezért nyújthat legbiztosabban az államférfi általános igazságokat.

3. De a vezető politikusok egyik fajtája, a kiváló államférfi, egyébre is tanít. Története alkalmas arra, hogy a kormányzati érzéket kifejlessze. Csak hogy éhez nem a causalitások keresése útján jutunk. Finomabb, bár még kevésbé exact módszerhez kell a kutatónak fordulnia.

A guvernementális érzék pótolhatatlan, miként a látás; de miként a látás, a tudomány által fokozható.

Megkülönböztetendő a gyakorlati *érezék* és a gyakorlati *tudás*. Ez az utóbbi szerezhető – szűkebb körben, de pontosabb realitással – a politikai aktivitás útján; vagy pedig helyes irányú politikai tanulmányok által. Mindezek által a gyakorlati *érezék* is szükségképpen fejlődik bizonyos fokig.

De itt természetesen ismét óvakodnunk kell, nehogy különböző természetű tényezőket ugyanazon módszerrel vizsgálgassunk. A történelmi causalitas kormányzati érzékre nem bír nevelni. Ennek egészen más a módja.

A politikai tudománynak e tekintetben az a feladata, hogy nagy államférfiad különböző concret nagy politikai *akcióinak*

ismertetésével mintegy *öntudatlanul is hasonló észjáráshoz* igyekezzék szoktatni olvasóit.

Miként a római jog tanulmányozásának legfőbb gyakorlati értéke a római jogász észjárásának a megértése és megszokása: úgy kell a nagy államférfi akciójából nem csak descriptiokat és szabályokat, hanem *gondolkodás módot* is tanulnunk. E gondolkodásmód: maga a kormányzati érzék.

VII. A latens tényezőit. A politikai életben nem minden ható oknak a jelenléte nyilvánvaló. Maguknak az imponderabilis tényezőknek, – melyekről alább lesz szó, – egy része is gyakran latens erő. Csak a nagy államférfi láthatja ez erőt; s gyakran még ő sem látja meg.

Midőn Bismarck Poroszország kormányát kezébe vette, udvar és parlament egyaránt a liberalizmus nagy erejébe vetett hittelt volt áthatva. A parlament és sajtó hangos véleménynyilvánításait hallották csupán. Csak Bismarck látta a népszéles rétegeiben latens erős dynastikus érzést s politikáját arra alapította. Úgy a parlamenttel, mint az Ausztriával való konfliktusában ez a feltevés bevált.

A latens erők felismerése – éppen mert latensek – rendkívül nehéz. Forradalmak előestéjén nagy szellemi áramlatok első időszakaiban gyakran látjuk, hogy a vezetők nem tudják felismerni. A francia udvar nem érezte meg a forradalomnak, X. Leó nem érezte meg a reformációnak latens erejét.

Miként az imponderabiláknál, úgy itt a latens erőknél is tekintetbe kell azt is vennünk, hogy mind ez úgy van a külföldön is, mint azon államban, amelynek jelenségeit a politikus vizsgálni akarja. Ott is vannak latens tényezők. És ha majd azok nyilvánulni fognak, a maguk államára való átalakító hatásaik által indirekte kihatnak az általunk vizsgált államra is. Sőt lehetnek oly latens erők – forradalmi szellem, háborús irányzat stb., amelyek direkte is hatással fognak lenni a mi államunkra, amelyek azonban ma még latensek s amelyeknek jövődő megnyilatkozása ki nem számítható.

A latens erők felismerésénél, felhasználásánál, felébresztésénél a vezető ember az elsőrendű jelentőségű tényező.

igaz ugyan, hogy a *latens tényezők* a dolog természeténél fogva kiszámíthatatlanok; de a *múlt ismerete* kétségkívül szűkebbre vonja azok körét. A történelem megtaníthat, hogy mily – egykor latens, de ma már ismert – okok eredményeztek bizonyos eredményeket, s e tanulság módot ad arra, hogy visszakövetkeztessünk adott esetekben. És valamely concret állam múltjának az ismerete is figyelmeztethet oly tényezőkre, amelyek ma ugyan nem látszanak eleven erőknél, de melyeknek elpusztulására nem látunk okot. Csupán a jelent vizsgálva: latens maradna előttünk ez erő; ismerve a múltat: ezen erő existenciájára figyelmissé leszünk. És vizsgálhatjuk, történetke-

azóta oly események, amelyek megsemmisíthették, vagy meggyengíthették ez erőket.

VIII. Az imponderabilis tényezőit. A politikai élet nemcsak anyagi, hanem szellemi tényezőket is mutat. A szellemi tényező imponderabilis (meg nem mérhető).

Ilyen szellemi tényezők: a jog, az erkölcs, a kultúra, a politikai eszmék és érzelmek, mint: a felekezeti, faji vagy osztály *öntudat; a lelkesedés, az összetartás, a fegyelem.*

Hogy a politikai meggyőződések és érzések *mily erővel* és *hogyan milyen irányba* fognak fejlődni, exact biztonsággal ki nem számítható. És pedig főként két tekintetből, iúncs biztos mérték annak mérésére, hogy *mikor mennyire* erős az öntudat, lelkesedés, összetartás, vagy fegyelem. Nincs biztos törvény, mely megmondhatná ez érzések jövendő alakulását.

Még az egyes ember érzésvilága sem oly ismert előttünk, hogy kiszámíthatnánk jövendő alakulását. Az egyes ember lelki életének a jelenségeit sem ismerjük exact biztonsággal. Annál kevésbé ismerhetjük milliókét, egymásra való kölcsönhatásaikban s az egyeseknek az egészre, és az egésznek az egyesekre való – esetenként különböző fokú és természetű – hatásait: és az egyes államok speciális viszonyainak ezekre való hatásait. Ez áll minden állam népességére külön-külön – és áll ezen államok népességének egymásra való hatásaira is.

Bizonyos gazdasági és politikai *előfeltételek* megállapíthatók és így ha az imponderabilis tényezők természetesen kiszámíthatatlanok és teljesen meg nem ismerhetők is: bizonyos igazságok mégis megállapíthatók. Lehetséges bizonyos tapasztalás pl. arra nézve, hogy a forradalmi *szellemnek* mik az *előfeltételei*; mely tényezők *specializálják*, milyenek *consequential*; és így tovább, ámbár a forradalmi szellem maga *teljesen* ki nem számítható.

Mindez kétségtelen. Mindez mutatja, hogy e kérdésekre nézve mily lehetetlen az *exact* tudás. De nem azt mutatja, hogy lehetetlen a tudás *egyáltalán*.

Négy egészen különböző feladat vár itt a politikai tudományra; és egészen külön utakon kell azok megoldását keresnie:

a) Kutatnia kell az imponderabiliák *hatásának a törvényszerűségét*.

b) Kutatnia kell az imponderabiliák alatt rejlő *latens hypothesiseket*, mint azoknak előfeltételeit.

c) *Elemezni* kell az imponderabilis tényezők *alkatelemeit*; azoknak szellemi és anyagi componenseit.

d) Törekednie kell, hogy megértse azok *belső természetét*.

Ezen célokat a politika tudománya *különböző módszerek* segítségével éri el s különböző exactsági fokon.

Vizsgáljuk részletesen.

Kétségtelen ugyan, hogy az imponderabilis tényezők

iránya s ereje s jövődő iránya kiszámíthatatlan, de az is kétségtelen, hogy:

Az imponderabiliák *természetét* pl. egészen más módszerrel kell vizsgálnunk, mint azok *előfeltételeit, következményeit, latens hypothesiseit és alkatelemeit.*

Az előfeltételek, a következmények és a létrehozó okok a történelmi *causalitas* útján kutatandók. A latens hypothesisek és az alkatelemek a részletes *elemzés* által. Az imponderabiliák természetének megértése végül *egészen sajátos mód* szerint.

Miként egy Tolstoj nem az emberismeret teljes rendszerét adja – ami lehetetlen – s nem általános igazságokat állít fel, hanem egyes konkrét egyéniségeket oly élettellejesen állít szemünk elé, hogy azok egyéniségét teljesen megértjük: úgy a geniális történetíró is. Míg a tudományos pszichologia, a maga szigorúbb igényeivel csupán az emberi lélek elemibb rugóit képes kiismerni: a nagy művész az emberi lélek magasabb rendű funkcióinak a szövevényeibe is belelát. Az ő átértése itt *átérezésen* alapul s a művész velünk is úgy érteti meg, hogy átérezeti. Magát a természet szépségét is a művész s a művészet szépségeit is a congenialis író szintén csak az átéreztet és által érteti meg. És így megértethet velünk oly tényezőket, amelyek lényegét megértetni a *tudományos aesthetica* képtelen.

Az államélet imponderabilis tényezőit is így értetheti meg a történetíró csupán, A nemzeti érzés, a vallásos buzgalom, a forradalmi szenvedély pszichológiája a maga igaz mivoltában racionaliter meg nem érthető. Sem azoknak sajátos – hely és idő szerint más és más alakulása.

A politikai szenvedélyeknek vannak ugyan objektív *okai* és *elemei* is; érdekek és eszmék rejlenek öntudatlanul is az érzések alatt. De maguknak az érzéseknek a *természetét ezekből* megmagyarázni nem lehet. Az érzelmeknek sajátos – semmi rációval meg nem közelíthető – logikája van. Az érzelmeket csak *ézés* útján lehet *megérteni*. Akiben az érzések semmi *resonantiát* nem keltenek: nem tudja az érzéseket megérteni. Erejük, irányuk, ismeretlen marad előtte, s ezzel hatalmas politikai faktorok ereje és iránya is.

A vallásos ézésnek, vagy a faji ézésnek racionális megítélése pl. tehát nem csupán hibás *értékelés*, hanem a kérdés *factious* részének teljes félreismerése; illetve ez imponderabilis tényezők megértéséhez szükséges *ézés* hiányának kétségtelen s objective megállapítható tünete.

A politikai tudománynak egyik nagy feladata: a jelen és múlt politikai érzelmeinek – s ezen érzelmek által *színezett* gondolkozásmódjának – megértetése; mert a politikai mozgalmak egyik legfőbb rugója: keresztülvivőinek – hely és idő szerint különböző – sajátos *mentalitása*.

A publicisztika, a történetírás és a politika, midőn a jelen vagy a múlt valamely sajátos ézésvilágát akarja megértetni.

itt már nem annyira a tudomány, mint a *művészet* eszközeivel érheti el feladatát. Egészen sajátos, egészen subiectív módja ez a megértésnek: *utánna érzi azt*, amit a mozgalom résztvevői éreztek; s művészi előadásával eléri, hogy ugyanazt *mi is átérezzük*. Carlylenek a francia forradalomról szóló munkája kiváló példája a történetírás e fajtájának: voltaképpen a francia forradalomnak psychológiája. Érezzük – olvasásakor – a forradalmi láz sajátos természetét s megértjük sajátos logikáját. Ez az átérés nem szükségképp rokonszenvet támaszt; sokszor éppen nagyon is erős ellenszenv okozója. Mindkét esetben ép az által, hogy teljesebben megértjük ez érzelmek természetét; minek folytán a saját érzelmeink azokra teljesebben is reagálnak.

Ez a módja az imponderabiliák megértetésének. Exactabb, obiectivebb módja nincs és nem lehet.

IX. *A politikai eszményeit értékének a megítélése*. Hogy valamely politika helyes-e vagy sem, annak a megállapítása: az illető politika *céljainak* és *eszközeinek* bírálata. E célokat és eszközöket bírálnunk kell az állam erőviszonyainak a szempontjából. E tekintetben valamely politikai cél vagy eszköz helyességének a mértéke annak *reális volta* lesz. Ebből a szempontból: helyes az a cél, amely *megvalósítható*; és helyes az az eszköz, amely *megvalósíthatja* ezt a célt. Azt azonban, hogy mi megvalósítható, csak az állam ismerete adja meg.

Csak aki ismeri valamely állam *tényleges struktúráját*; aki látja annak faktoraiban az *állandóság* és *változóság*, *n hasonlóság* és *különbözőség* speciális fokát; aki látja anyagi és szellemi tényezőinek *alkatelemeit*, s *arányát*; áld észreveszi az egyes faktoroknak s az egész államnak sajátos fejlődési *irányát* és *fokát*; és aki ismeri általában is *az állam természetét*, (a *fokozatos változások* törvényét, az intézmények s a szellemi faktorok természetét): csak az képes valamely politikai eseményt – az erőviszonyok szempontjából – helyesen értékelni.

A megvalósíthatóság kritériumát tehát *ás* állam természetének s az *illető* állam sajátos erőviszonyainak ismerete adhatja meg. Az ezek által nyújtott lehetőségeken *belül* ismét az állam természete és a speciális viszonyok szabhatják meg a helyes politikát. De az államélet szellemi faktorainál ez igazságnak még külön vonatkozása is van.

Minden közélet erkölcsi és jogi felfogásán is meglátszik a speciális viszonyok nyoma. És mindez az illető állam összes imponderabiliáira kihat. Az ezek folytán támadó *sajátos értékelésben* az illető nemzet *sajátos idealizmusa* nyilatkozik. És miután az idealizmus az illető nemzetnél és korban ép *ebben* a formában és irányban jelentkezik – Széchenyi szerint – a helyes politikának *erre a sajátos idealizmusra* kell a maga politikáját felépülnie. Mert itt *ez a* realitás. S az idealizmust

szolgálni itt csak így lehet. Ebből a szempontból tehát az a politika helyes, amely *célkitűzéseiben is a speciális viszonyok folyománya* s a nemzet sajátos viszonyaiból és sajátos idealizmusából meríti céljait.

Valamely nemzet sajátos idealizmusában, erkölcsi és jogi felfogásában természetesen *a* jognak és *az* erkölcsnek minden nemzettel közös felfogása is benne van. A viszonyok mind-ezen consequentiáinak természetesen nem szabad az erkölcs consequentiáival sem összeütközniök. Mert az illető *erkölcs* ép úgy alapja az államéletnek, mint az *erő*; együtt teszik: *az állam* természetét. Az erkölcs speciális formái pedig nem ütközhetnek az erkölcs általános alapjaiba.

Valamely állam politikájának céljai és eszközei tehát egyrészt *az* erkölcs és *az* erőviszonyok *általános érvényű, törvényeiből*, másrészt *az illető állam* erkölcséből és erőviszonyaiból kell hogy fakadjanak s csak akkor és annyira helyes valamely politika, ha és amennyire tényleg azokból fakad.

II.

Az állam területe.

Minden állam *egyénisége* szempontjából és ebből támadó *céljai* szempontjából kiváló fontossággal bír az államterület *fekvése és minősége*.

I. A földrajzi fekvésről.

A politikai elméletek gyakori hibája az, hogy „az állam” abstractiójából indulva ki, csak mintegy önmagában, csak *izoláltan* nézik az államot. A valóságban a modern állam más államok között foglal helyet s gyakran egy nagyobb tényleges közösségnek is része. Mindig szükségképp érzi szomszédai határait.

A haladó kultúrával mind kevésbé lehetségesek izolált államok. Néptelen területek benépesülnek, távolságok megszűnnek, elhagyott vidékeket világforgalmi utak szelnek át. Abban a mértékben, amelyben valamely állam a világpolitika és a világforgalom sodrába jutott: abban a mértékben szűnik meg izoláltsága s lesz egy nagyobb tényleges közösség része.

A különböző államok, különböző mértékben érzik, de mind érzik, ezt az *összefüggést*. Kihat az egész egyéniségükre. Ezen összefüggések bizonyos függéseket teremtenek.

E tekintetben meg kell különböztetnünk direkt és indirekt függéseket.

1. Ha a *direkt függés* tekintetében végignézzük az államok során, a közjogilag egyaránt független államok csoportján belül a *függés fokozatainak* egész sorozatát fogjuk feltalálni. Portugália és Olaszország ép oly önálló állam nemzetközileg, mint az Egyesült-Államok; de katonai és gazdasági függőségük mégis nyilvánvaló. Fekvésük – más tényezőkkel együtt – Angliától *hossa* őket függésbe.

A közjogilag független concret államokat tehát nem szabad sem úgy nézni mint *izolált*, sem úgy mint *egyaránt független* államokat. Bele vannak illeszkedve más államok közé, és azok erejének, hatalmának hatása alatt állanak. Az izoláltságnak a foka és a függés vagy függésbehozás foka szerint egészen más típusú államok képét nyerjük eképpen s e típusok minemősége az egész állam belsejére is kihat.

A másoktól tényleg *függésben élő* állam és a másokat *függésben tartó* állam között ép oly nagy a különbség, mint a

nemzetiség és a nemzet között. Miként a nemzetiség és a nemzet a fajok között, úgy ez a kettő az államok között, az érvénysülés két külön stádiuma, – két különböző *typus*.

2. Miként a természetben a vonzás az anyagnak, úgy a politikai életben a befolyás a hatalomnak természetes tulajdonsága. Akaratlanul is, öntudatlanul is hat és hatalmába kerít. Miként az égitestek, az államok is saját súlyuk s távolságuk arányában vonzanak. – Egy nagy hatalom már csupán a létezése által is befolyást gyakorol.

Az indirekt függések egész sora is egy részben az államterület fekvésével kapcsolatos. A szomszéd állam békés, vagy harcias természete külpolitikailag, katonailag, belpolitikailag érezteti határait s a nemzet sorsára és karakterére átalakító hatásúvá lehet. A szomszéd államok gazdasági helyzete és gazdasági politikája kihat az egész közgazdaságra s ezzel a társadalmi struktúrára is.

A szomszéd nemzet politikai, társadalmi, vallási, kulturális mozgalmi és történetének minden eseménye kihat indirekte az állam egész belső életére. Mint vevő és mint eladó, a kínálat és kereslet által; a *concurrentia* által, amelyet kifejti; védvamos vagy szabadkereskedelmi politikájával; közlekedési egész rendszerével. Belpolitikai életének zavarosságával vagy stabilitásával; faji, vallási, vagy osztályharcai intenzivitásával, irányával és propagatív erejével. Kultúrájával, annak egyesítő vagy elnemzetietlenítő jellegével. Nemzetének egész gondolkozásával és karakterével. A fekvés adja meg az indirekt függések sorát. Az által, hogy egy állam szomszédai hadseregére, külpolitikájára, gazdasági politikájára, belső mozgalmaira kénytelen tekintettel lenni; ezáltal függ indirekte a másik államtól. Ez a függés sokszor *kölcsönös*, de ritkán *egyenlő*; s így e tekintetben az államoknak kettős skálája állítható.

Az egyes államoknak egymástól való függései tehát részben *direkt*, részben *indirekt* természetűek. Az előbbieket legtöbbször egyoldalúak, az utóbbiak – bár nem egyenlő mértékben – gyakran kölcsönösek. A direkt függésekben nagyobb része van az akaratnak (bár az erő *automatice* is hat), az indirekt függések kisebb mértékben tudatosak és szándékosak.

3. De nemcsak bizonyos más államoktól való függési viszonyra hat ki a fekvés, hanem az államot is másként *determinálja*.

Az államterület fekvése alakítólag hat a faj egész *physikai* és *psychikai* jellegére. A világtól elzárt terület maradisága, a világforgalmi utakhoz közel fekvő országok fejlődése, a faj egész egyéniségét átformálhatja.

A tengerparti fekvésnek nyilvánvaló *psychologiai* következményei már az ókorban ismeretesek voltak. A tengerparti fekvés szabadabb, világjáró, vállalkozó, szélesebb látkörű, mozgékonyabb lelkületű népet teremt.

A fajok, osztályok, pártok, sőt bizonyos fokig még a felekezetek vizsgálata is meg fogja mutatni, hogy az államterület fekvése és minősége ezeknek kialakulására mint hat ki. Ugyanez mutatkozik az intézményeknél is. Az államélet átalakulásainak irányára, fokára, forradalmaira, háborúira, egyaránt kihat. És közvetve ezek által, s közvetlenül az államférfi belátása által, az imponderabilis tényezőkre s ezek között az állam céljaira is.

A földrajzi fekvés kapcsán kell megfigyelnünk a *Mima* politikai hatásait. Az, amit Montesquieu a hideg klímának a szabadságszeretetre s a melegnek a szolgálásra vonatkozó hatásairól mond – s amit Róma és Oroszország történetének hosszú századai nyilván lecafolnak – kétségkívül egyoldalú. A klíma csak *egyik* tényező a sok között; s a többi tényező ellensúlyozhatja hatásait. E hatások azonban megvannak. És pedig indirekt is, azaz a klímának a *gazdasági* életre való hatásai által is.

II. A határok.

A határok kérdése, miképpen a fekvés és a terület kérdése, szintén a függések és determinációk szempontjából lényeges.

1. A *direkt függések* tekintetében nyilvánvaló, hogy egy állam stratégiaileg biztosítatlan határai annak a függetlenségét abban az arányban veszélyeztetik, amily erős és agresszív államokkal van szomszédságban. Stratégiaileg biztosított határok – caeteris paribus – több belső egyenetlenséget tűrnek meg katonailag és pénzügyileg csekélyebb erőforrások mellett is leltővé teszik a függetlenséget.

A stratégiaileg biztosított határ egyik biztosítóka a függetlenségnek. Az állami függetlenségért való küzdelem ennek folytán gyakran a határokért való küzdelemben nyilatkozik meg.

Elszász-Lotharingia birtoka például 1871. előtt hozzájárult volt a kis délnémet államoknak Franciaországtól való függéséhez s sokáig a német egység egyik akadályá volt.

Vannak viszont stratégiaileg fontos pontok, melyek határral megszerezve biztosítják a megszerző államnak kereskedelmi, katonai és politikai függetlenségét, de az idegen államokat veszélyeztetik. A Dardanellák birtoka nélkül Oroszország nem ura feketetengeri kivitelének és flottájának, s Oroszország déli partjai idegen flottától nincsenek biztosítva. Viszont a Dardanellák birtokában, oly mérvben lett volna ura a Fekete-tengernek, hogy ez által a Balkán államok kereskedelmi, katonai és politikai függetlenségét veszélyeztethette volna.

De az állami függetlenség, vagy a nagyhatalmi pozíció érdekeit nem csak a stratégiaileg előnyös *saját határok megszerzése* és megvédése által szolgálhatja a helyes politika, hanem

idegen határok előnyös stratégiai kiépítésének a *megakadályozásával* is.

A Dardanellák birtoka, vagy Belgium birtoka stratégiailag oly rendkívüli fontosságú, hogy azoknak egy nagyhatalom által való esetleges elfoglalása a többiek függetlensége szempontjából sem lehet közönyös.

A stratégiailag fontos pontok politikailag osztályozhatók abból a szempontból, hogy mennyiben az illető ország *függetlenségét* szolgálják, vagy mennyiben *uralmi törekvéseit*; és abból, hogy csak az egyik fél, vagy pedig bármelyik fél birtokában, bírnak ilyen jelentőséggel. Ezzel mint a békének esetleges, vagy szükségképpen akadályai mutatkoznak s az utóbbi esetben természetesen mint állandó – csak időnként latén – békebontó faktorok.

2. Az *indirekt függések* jelentőségénél a határok kérdése tevésebe lényeges.

3. Az államéletet általában is *determináló tényezője* szempontjából már fontosabb szerepe van. Ezen szempontok általában is, – tehát nemcsak egyik, vagy másik szomszédtól való indirekt függésben – befolyanak arra, hogy az állam kövessen-e és milyen terjeszkedő politikát. Ennek a megállapítása az egész követendő külső és belső politikára kihat.

III. A terület minősége.

Abból a körülményből, hogy az egyes államok nem izoláltan élnek s hogy ebből bizonyom összefüggések támadnak, következik az egyes államok területi *minőségének* a végtelen fontossága. Hogy valamely államnak a területe milyen, az a fekvésen kívül szintén kihat direkt és indirekt függésekre és bizonyos fokig szintén determinálja egyéniségét és céljait. Ugyanúgy hat ki a szomszéd államok területének minősége arra, hogy a közöttük való fekvésnek minő consequential legyenek.

1. Az államnak más államtól való *direkt függése*, vagy *direkt függésien tartása*, szempontjából fontos a terület minősége katonai és gazdasági szempontból. Katonailag a védelemre, vagy a támadásra alkalmas terület – a határokról itt még nem beszélve – elsősorban bír fontossággal. Hegyek, tengerek, járhatatlan utak, tűrhetetlen klímájú vidékek az állam függetlenségének erős védői. A technika vívmányaival s illetve felhasználásukkal egyenes arányban csökken ezeknek jelentősége; de bizonyos fontosságuk máig maradt. Különböző országokban különböző fontosságúak, aszerint amint ellenfeleik a technika vívmányaival rendelkeznek s a mily fokban azokkal e tényezők ellensúlyozhatók.

De mindig maradnak rendkívüli stratégiai jelentőségű területek, amelyeknek birtoka a függetlenség vagy uralom erős eszköze. Anglia tengeri fölényének egyik eszköze s gyarmat-

birodalmának egyik alapja: a legfontosabb tengerészeti pontok, Gibraltár, Malta, Cyprus, Szuez, Aden, Singapore, Colombo stb. birtoka. E területek stratégiai értéke Anglia uralmának egyik alapköve.

A terület kihat a népesedésre is, a népsűrűsége, a nép fizikai és erkölcsi kvalitásaira s így az állam katonai erejére is. – Ügy a népesség száma, mint minősége e tekintetben – számos más tényező mellett – elsőrendű jelentőségű tényező.

Gazdasági szempontból is fontos a területnek a népesedésre gyakorolt hatása. – Első sorban a szükségletek szempontjából. Ez szabja meg részben a más államokhoz való gazdasági (és sokszor politikai) viszonyt is. Gazdasági függéseket teremt, gazdasági rivalitásokat; és e riválisok letörése céljából akceptált függéseket. Élelmiszerhiány, szénhiány, ipari nyers anyagok hiánya, erős függést teremthet egy kis államnál; míg nagy államnál a terjeszkedő politika motívumává lesz s oly irányba determinálja, mely *más* államok rovására teremt függéseket.

Éppen a terület minőségéből támadó direkt függések elkerülése szempontjából látjuk oly gyakran a gazdasági autarkiaira való törekvéseket, az imperiális tendenciák egyik indító okát.

2. A terület minéműségének az egyes államok – többnyire kölcsönös – *indirekt függéseire* való hatása nyilvánvaló. Mindaz amiben a terület a gazdasági életre, a termelésre, a közlekedésre kihat, egyszersmind hatással van ez indirekt függésekre is. Befolyást gyakorol ezekre az ezen gazdasági stuktúrán alapuló társadalomra gyakorolt hatásaival is.

Nemzeteket e gazdasági egymásra utaltság, vagy rivalitás gyakran szükségképpen egymástól függésbe hoz, bár esetenként különböző fokokban. E tekintetben az egyes nemzetek viszonyaiban rendkívüli különbségek mutatkoznak. És amily mértékben változhatatlanok, oly mértékben támasztanak függéseket, nemcsak a gazdasági, hanem más téren is. Anglia és Németország világkereskedelmi rivalitása pl. nemcsak gazdasági politikájukra hatott ki, hanem haditengerészetük fejlesztése s egész külpolitikájuk tekintetében is bizonyos kölcsönös indirekt függést teremtett kettőjük között.

3. A terület minéműségének *determináló hatatása* részben már az indirekt és direkt függések politikai consequentiáiban adva van. De mutatkozik az más tekintetekben is.

Első sorban a terület fajképző jelentősége nyilvánvaló. Az, hogy mily területen – s mily klíma alatt – lakott huzamosan, kihatott már a múltakban a faj fizikai és pszehikai kialakulására. Mostani lakhelye is kihat. A fizikai sajátosságára való hatás nyilvánvaló és szembetűnő, de lélektani hatása is kétségtelen. Mindaz amit az egyes fajok géniuszának nevezünk, régebben ebből ered. A történelem teremti a fajt.

Teremtő erői között a földnek, a rajta termő élelemnek s ez által az adott életmódnak elsődrendű jelentősége van.

Befolyással van a *nemzeti egységre* is: aszerint, hogy földrajzilag mennyire egységes, vagy mennyire tagolt a terület; aszerint, hogy e tagoltság mennyire esik egybe a népesség faji tagoltságával; és hogy gazdaságilag mily hatással van az egyes fajok erőviszonyaira. Svájc területi tagoltsága minden esetre egyik oka politikai tagoltságának, különösen miután a faji megoszlás is párhuzamos. Magyarországon a magyar faj szupremáciájának egyik erős alapja volt az a körülmény, hogy az ország legtermékenyebb vidékeinek túlnyomó részben a magyar faj volt a birtokosa.

Determinálja továbbá a terület – más tényezők mellett – a nemzet túlnyomóan agrár vagy merkantil, túlnyomóan falusi vagy városi jellegét s ennek gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai consequentiáit. *A foglalkozási ágak* a társadalom egész struktúrájára kihatnak; ezek pedig bizonyos fokig a terület minősége által is vannak befolyásolva. Anglia vas-, és iszénbősége, számos más ok mellett, iparos állammá való fejlődésének mindenesetre egyik faktora volt.

Kihat a terület az egész állam közlekedési rendszerére is; vízi útjai részint természettől adva, részint megkönnyítve vannak; szárazföldi útjainak és vasútjainak is bizonyos fokig ez szab irányt. Ezek a consequentiák bizonyos fokig a technika haladásával ellensúlyozhatók; de pl. a természetes víziutak értéke mindig megmarad s természeti nehézségek technikai legyőzése nem mindig rentábilis.

IV. Az államterület politikai fekvése.

Az állam materialis fekvése mellett nem szabad figyelmen kívül hagynunk annak ideális fekvését. Azt a mit az illető államnak nem a földrajzi helyzet és a földrajzi fekvés gazdasági, kulturális és politikai consequential adnak meg, hanem a mi a földrajzi helyzettől függetlenül – sőt néha annak ellenére is – az illető államnak nem szomszédos, hanem távoli fekvésű államokkal való nemzetközi, közjogi, gazdasági, faji, kulturális, vagy szociális relációiból – s ennek alapján más államokhoz Tál ó orientálódásából adódik.

Természetesen erre is mind kihat az állam materialis fekvése és minősége is, de azonkívül ezek a ható erők is mutatkoznak.

Ezért fontos az állam politikai fekvésének vizsgálata.

Míg az állam földrajzi fekvése alatt az állam alapját képező *földterület* fekvését értjük: az állam *politikai* fekvése nemcsak

az államterületnek, hanem a *népességnek és a főhatalomnak* is idegen államokhoz való relációit jelenti.

A határok kérdésének vizsgálata mutatja, hogy az államnak közjogilag megállapított határai mellett lehetnek oly más határai is, amelyek az államhatalom *tényleges* befolyása alatti területet nagyobbban mutatják azoknál. Ez érdekszférák néha diplomáciai egyezségeken alapulnak; néha csak tényleges politikai, gazdasági, faji, kulturális, vagy dynasztikus befolyáson.

E befolyások quotája végtelenül különböző. Szilárdságának alapja hol állandóbb, hol ingatagabb. E befolyási arányok hullámzása megmutatja a múlt fejlődési vagy visszafejlődési irányzatát, s esetleg a jövő változások tendenciáira is figyelmeztet. Vizsgálni kell e befolyások ideális és materialis elemeit s arányait. Mindezekből s mindezek után a viszonyok determináló erejének irányát és fokát.

Az állam határai – amint azt az államterület fekvésénél is láttuk – nem zárják el teljesen az államot más államok hatalmának a befolyásától. A fekvés kérdésénél azt láttuk, hogy az állam, mint a szomszéd államtól *elkülönült* lény is, mennyire befolyása alatt állhat e szomszédjának.

Miután az állam határai nem esnek össze a faji, felekezeti,, gazdasági, kulturális határokkal, ebből a körülményből a függőségeknek egy új fajtája adódik. Ha egy erős állam határain túl is *fajrokonokat* talált, ebben a körülményben a befolyás egy új tényezőjét nyerte; ezzel a szomszéd állam *zárttságán* csorba van ütve; ezzel annak a lényébe mintegy behatolhat. Ugyan ez az eset áll elő akkor, ha egy állam *gazdasági* életébe így kapcsolódik be valamely szomszéd államnak egyik része; vagy ha azok bizonyos *osztályai* között a nemzeti összetartozás érzésénél erősebb az osztályöntudaton alapuló szolidaritás.

Hasonlóképen, ha egy idegen hatalom a *felekezeti* téren gyakorol ily hatalmat a nemzet egy része felett. A *kultúráiig* befolyás is lehet ugyan az egész nemzetre gyakorolt, de lehet *csak egy részére is*, s akkor az is e kategóriába esik. Az állam zártságán csorbát üthet a *pártpolitika* is.

Az állam *zárttsága* tehát nem teljes, mert a népesség nem esik egybe a területtel és a főhatalommal faji, felekezeti, párt v. osztály szempontból, vagy akár kultúrbefolyások hatása alatt. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a faji, gazdasági, felekezeti és kulturális befolyások oly nemzetekre is érvényesülhetnek, amelyek *nem szomszédosai* s ilyen esetben e befolyások a *politikai fekvés consequentiáinak* tekinthetők. Itt azonban még csak azt az esetet vizsgáltuk, amikor a faji, gazdasági, felekezeti és kulturális befolyások a *szomszéd* által gyakoroltatnak. Ha ez a befolyás az *egész* államra vonatkozik: máskor annak mint egységnek a függetlensége van

érintve; ha a nemzet *egyres rétegeire* csupán: akkor *belső egysége* van ezzel veszélyeztetve. (A *belső egység* hiánya természetesen ismét a függetlenséget veszélyezteti).

A külső és belső souverénitas jogi postulatumai a tényeit ereje által eképpen módosulnak.

Az államok nem élnek izolálva. Összefüggésben és függésben élnek egymástól. A világtörténelem vezérlő nemzetei egymással folytonos hatalmi versengésben állanak. A kisebb nemzetek, mint bolygóik hatalmi körükbe jutnak. Velük, vagy ellenük küzdenek s így bizonyos sorsközösségbe jutnak velük.

Ezek a relációk gyakran közjogi vagy nemzetközi alakulatokká szilárdulnak. De az államkapcsolatokon és nemzetközi szövetkezéseken kívül, vannak formailag kevésbé határozott s valójában mégis rendkívüli erejű gazdasági és politikai relációk, melyek összefüznek egymással sem szomszédi, sem közjogi, sem szervezettebb nemzetközi jogi viszonyban nem levő nemzeteket.

1. Faji szempontok, osztály, párt, felekezeti szempontok egyaránt kapcsolatba hozhatják más nemzetekkel. Közjogi, nemzetközi kapcsolatok hasonlóképpen.

Támadhatnak ugyanis relációk és függések a földrajzi fekvéssel vagy a terület minőségével kapcsolatos katonai és gazdasági szempontból is: de *nem csupán a szomszéd államok tekintetében*. Mert támadhatnak a *népesség* természetéből vagy az *államhatalom* által követett politikából keletkezett katonai vagy gazdasági szempontból, faji, vallási szempontokból is. Oroszország pl. egyháza és nemzeti jellege által minden szlávra és orthodoxra bizonyos befolyást gyakorol a földrajzi helyzet-től függetlenül is.

2. Ezek a befolyások erősebb államok számára bizonyos *érdekszférákat* teremtenek, amelyeknek határai nem azonosak az illető állam határaival s melyek nem respektálják más államok határait. Miként más a földrajzi s más a politikai *fekvés*, úgy más a földrajzi s más a politikai *terület* is.

Az 1907-iki egyezményben pl. Oroszország és Anglia megállapították a maguk ázsiai érdekszféráit formailag önálló államok függetlensége rovására, sőt Perzsia egységének a rovására is.

Az érdekszférák ritkán *kölcsönösen* elismertek. Hosszú közigazgatási, diplomáciai és gyakran katonai sikereknek legtöbbször csupán tényleges eredményei, néha csak jövőendő ilyen akciók előre kijelölt s másoktól óvott szinterei.

3. Ez érdekszférák folytán az állam földrajzi határai mellett egy más *befolyási határ* is keletkezik; kevésbé kétségtelen, kevésbé elismert, s már ezáltal is a háborús complicációknak egyik fő oka.

Ha a politikai szituációt az államterület fekvésével általában össze akarjuk hasonlítani, első tekintetre a politikai fekvés *nagyobb változékonysága* fog feltűnni.

Változnak a történelem vezérlő *nemzetei*; változik erejük s megváltozik a tőlük függő kisebb nemzetek szituációja is. Változók a vezérlő nemzetek *törekvései* s azoknak utjai is; így a világtörténelmi *összeütközési pontok* is és mindezeknek hatása is.

Míg tehát a földrajzi fekvés békés korszakokban *relative változatlan*, a gazdasági és politikai fekvés *folyton változó*. A területi változások nem oly szakadatlanok, mint a gazdaságiak és a politikaiak; *a gazdasági és politikai befolyás azonban békében is terjeszkedik s iránya és intenzivitása* folyton változik.

Amint Oroszország időnként inkább Ázsia felé fordult, vagy inkább a Balkán felé, a szerint vált hol az egyik, hol a másik irányban hol erősbbe, hol gyengébbé az általa gyakorolt nyomás s a szerint vált egyik vagy másik *összeütközési ponttá* a nagyhatalmak között.

Éppen azért az mindig minden céltudatos diplomácia egyik legfőbb törekvése, hogy magától elterelje s más államok irányába terelje riválisainak hatalmi törekvését. Mert a nagyhatalmak törekvéseinek irányával szükségképp az általuk gyakorolt nyomás tárgya és súlya is változik.

Pl. a Dardanellák kérdése az orosz birodalom növekedésével és Konstantinápoly felé törekvésével fokozatosan nyerte fontosságát; s a japán-orosz konfliktus és Oroszország ázsiai – pl. perzsiai – konfliktusai idején fokozatosan vesztett volt jelentőségéből.

A *politikai* fekvés tehát – mint látjuk – nemcsak *változó*, hanem *folytonosan* változó a politikai helyzetek szerint. Amint egy nagy hatalom ilyen vagy olyan politikát követ, aszerint változik meg közvetve és közvetlenül az érdekelt államok egész szituációja is.

Ugyanez áll a gazdasági életre is. A *világforgalom* utjai változnak s az érdekelt nemzetek gazdasági és politikai fekvése is változó.

Azon területi viszonyok változásában, amelyek az államférfi akaratát bizonyos fokig megkötik, a változásokat előidéző faktorokon belül ismét látjuk a viszonyok determináltságát s mellettük, velük, vagy ellenük, az egyéni akaratot mint ható erőt. Azon a katonai szervezeten belül, mely az állam fekvése szempontjából oly fontos. Azon gazdasági, kulturális, szociális faktorokon belül, amelyek a terület minőségét s politikai fekvését átalakítják. E faktorok mindenképpen a viszonyok szerint különböző fokban és állandósággal mutatkoznak a különböző arányú és állandóságú ideális és materialis determináló tényezők és azoknak ereje s iránya is faktoronként s a viszonyok szerint különböző és különböző fokban változó.

A történelem menetének tényezői és irányai a világpolitika és a világkereskedelem vezető faktorai s ezeknek törekvései, – egymásra való hatásaik folytán is – egyre változók.

A politikai élet ebben is szakadatlan hullámzást mutat.

És minthogy ez a hullámzás folytonos, *folytonos* – bár esetenként különböző fokban – *az állam egész politikai szituációjának a változása*.

E tényezőknek minden változását, jövőendő változásaik várható irányait és fokát, egyaránt figyelemmel kell az államférfinak kísérnie, midőn az állam külső és belső politikájának céljait kitűzi. A *földrajzi fekvés*, a terület *minősége*, a *határok* kérdése, a *politikai fekvés*, – hol kötelezőleg, hol fakultative – a célok kitűzésére mindig módosító, tiltó, vagy parancsoló befolyást gyakorol.

A közjogilag egyaránt *izolált, független, zárt határu* államok egymással tényleg összefüggvén, eképp tényleg egymástól függenek s határaiknak zártságán faji, gazdasági és vallási tényezők gyakori csorbát ütnek.

Azon nagy különbségek, amelyek e tekintetben az egyes *különböző* államok között mutatkoznak, képezik egyikét azon tényezőknek, amelyek az egyes államok *sajátos egyéniségét* megteremtik. Azon különbségek, amelyek e tekintetben *ugyanazon* állam egyes időszakaiban mutatkoznak: képezik egyikét azon tényezőknek, melyek ezen egyéniség folytonos változását idézik elő.

E faktorok jelentőségének negligálása jellemző a materialis tényezők jelentőségét egyébként oly túlzó módon hangsúlyozó marxismus tanaira. Ezek is, legalább részben, materialis természetűek s egészben is a legnagyobb mértékben nagy jelentőségűek, bár a termelés módjának nem *okozatai*, hanem részben ép *okai*. De jelentőségüknek ez csupán egyik része; jelentőségük az állam *összes* faktoraira s ezek által és az államférfi a való hatásuk által az állam céljaira is rendkívüli.

Az államélet jelenségeinek vizsgálata azt mutatja, hogy a területi fekvés, a politikai fekvés, a határok, a terület minősége, valamely nemzet különböző korszakaiban különböző fokig determinálják annak céljait. Részben e faktorok változnak meg, részben consequentiáik, vagy ezek súlya. Egy nemzet történelmének egyik legjellemzőbb vonása e hullámzás s az azok mögött rejlő causalitas. Más nemzetek jelenlegi ilyenmű viszonyaival s történelmének hasonnemű jelenségeivel való összehasonlítása e nemzet igazi egyéniségének ismeretéhez nélkülözhetetlen. A nemzeteknek korszakonként való e különböző determináltsága ideológiájukra, politikájuk stabilitására s egész struktúrájuk állandóságára kihat.

Az államférfi feladata az, hogy megállapítsa e determináltság fokát és természetét s azok szerint tűzze ki céljait és válassza meg eszközeit. Autokraták és forradalmárok leggyakrabban e *megkötöttség* félreismerésében tévednek; doktrinairek leggyakrabban e megkötöttség túlzásában. A kettő között – a politikus megkötöttsége és mozgási szabadsága között – nincsen *fix*, állandó, egyenlő, arány. Változik hely s idő szerint; változásának törvényeit még nem ismerjük, változásának tényét s annak *consequentiait* csak a kiváló államférfi állapíthatja meg.

III.

Az állami népesség.

A) A fajok.

A politikai élet faktorainak végtelenül szövevényes, eleven élettől lüktető, folyton változó, egymással kölcsönhatásban álló, szakadatlanul át meg átalakuló, végtelenül szubtilis, imponderabiliákkal teljes természeté, lehetetlenné teszi a nagy politikai jelenségeknek *egyetlen egy* ható okra való visszavezetését. Pedig minden idők minden doktrinairjai erre törekszenek. Benne van ez a vágy az emberiségnek dogma-kívánó természetében. De ezek az ebből a vágyból támadó politikai elméletek szükségképp tarthatatlanok. Ellenkeznek az államéletben ható okok *sokféleségének* a tényével; és ellenkeznek az ezen okok közt jelentékeny szerepet játszó imponderabilis tényezők *belső természetével* is. Ellenkeznek a politikai faktorok nyilvánvaló *kölcsönhatásának* a tényével; és az összes faktorok és alkat-elemeik folytonos *változékonyságának törvényével*.

Az Eötvös-féle liberalizmus és a marxizmus egyaránt félreismeri a tényeket.

Eötvös elismeri ugyan, hogy a szabadság iránti törekvések szükségképp uralomra való törekvésekké válnak, mégis szerinte a nemzetiségi törekvés voltaképpen *az egyéni szabadság* elvének egész népekre való alkalmazása csupán s mihelyt ez kielégítést nyer, a nemzetiségi kérdés többé nem égető.

Ez a felfogás *anakronizmuson* és egyben *anatopizmuson* alapul. Az az individualizmus, amelyet ez a felfogás rálát a nemzetiségekre, nem minden *időknek* és nem minden *országoknak* sajátja. A XVIII. századbeli francia aufklárista gondolkozásnak s a manchesteri iskola közgazdasági világnézetének terméke az csupán. A liberalizmus világnézlete az, melynek nincsen mindig és mindenütt talaja; legkevésbé -van közép- és keleti Európa nemzetiségeinél.

Amint a Rousseau-féle természet jogi felfogás csak az *egyénetet* látja meg az államban, úgy a marxista radikalizmus csak az *osztályokat*. Elismer más tényezőt is a gazdaságin kívül, de igazi jelentőségüket nem látja. Nem látja, hogy ezeknek jelentősége, befolyásuknak aránya *folyton változó*, – s e tekintetben „a haladás” hívei a változatlanság alapján állanak – és nem látja, hogy az egész államéletnek tisztán osztály-

szempontból nézése szintén csak egy *bizonyos korszak* embereinek *bizonyos körére* szorítkozik.

Az a feltevés, hogy az osztály-szempontról a nemzetiségnél háttérbe szorítja a faji szempontokat – amelyre nézve a világháború fajpsychologiai tanulságai megadták a feleletet – ép oly anakronizmus és anatópizmus, mint akár az Eötvös-féle.

A nemzet nemcsak egyénekből és osztályokból, hanem különböző felekezetekből és különböző fajokból is állhat. Az, hogy *mikor, mennyire és milyen* szempont szerint oszlik meg: függ a sajátos viszonyoktól. Az, hogy melyik szempontnak mikor, milyen a fontossága: a változott viszonyokkal *pari passu* változik.

Az erők aránya állandó hullámzást mutat. E quoták fluktuációja *folytonos*.

Nem lehet tehát az osztály-szempontról sem mindig mindegyik elsődrendű fontosságú. Vallási, partikuláris, pártpolitikai, faji momentumok azt gyakran keresztezik; elsődrendű fontosságúvá hol az egyik lesz, hol a másik. Ezt nem látják a doktrínáinak; tévedésük egy része innen ered.

E tévedés alap-oka pedig az, hogy úgy az Eötvös-féle liberalizmus, mint a marxista radikalizmus hívei teljességgel félreismerik a faji törekvések igazi természetét.

Vizsgáljuk részletesen. Nemzetiség: az a politikai öntudatra ébredt faj, amely államalkotó hatalommal nem bír. Nemzet az, amely bír és él ezzel a hatalommal. Mihelyt elnyeri e hatalmat valamely faj: nemzetiségből nemzetté válhatik; mihelyt ezt elveszíti: nemzetiséggé lesz csupán. Ha pedig a faji *öntudat* is kivesz belőle: nemzetiségből fajjá lesz megint. *Hatalom* emeli nemzetté a nemzetiséget; a fajt nemzetiséggé: az *öntudat*.

A faji öntudat azonban nem *egyszerre ébred*; nem *egyenletesen terjed*; s nem szükségképp *egyforma erős* a faj összes rétegeiben. Úgy hogy valamely országban ugyanazon faj bizonyos rétegei már nemzetiségi öntudattal bírhatnak; míg mások még csupán fajilag egységesek. Egy része még csak faj; a másik már nemzetiség.

Ezen különböztetésnek a figyelmen kívül hagyása a nemzetiségi politikában végzetes fontosságú lehet.

Midőn tehát valamely fajt vizsgálunk nem szabad azt – a kérdés simplifikálásával – egyszerűen vagy mint nemzetiséget, vagy csak mint fajt tekintenünk. Lehet, hogy annak bizonyos rétegei még nem bírnak, mások már bírnak nemzetiségi öntudattal. És minden adott esetben ép az a kiítandó, hogy ezen rétegek jelentősége tekintetében ott *milyen az arány*. Kutatandó, hogy az illető faj mely része bír már nemzetiségi öntudattal? Mióta és minek folytán? Milyen súlya van a fajon belül e résznek? és milyen erőtt képvisel ál-

talában? Milyen a fejlődés tendenciája? melyik résznek a javára várható?

Pontosabban véve tehát, nemzetiségnek azt a fajt kell neveznünk, amelynek *túlnyomó* erejű része bír már közös politikai öntudattal és törekvéssel. A nemzetiség tehát a fajtól a közös politikai öntudat által különbözik; a nemzetől viszont az által, hogy nem képes államalkotásra. Nemzetiség és nemzet eképp a faj jelenlegi *érvényesülési stádiuma* csupán.

Ezek a meghatározások azonban bizonyos módosító kiegészítésekre szorulnak.

Mert amiket itt a nemzetiségről mondtunk, azok csak oly nemzetiségre nézve állanak, amelyek *egy más faj szupremáciája* alatt állanak; és csak oly nemzetekre, amelyek – mint pl. a francia – *minden más faj segítsége nélkül*, magukban képesek önálló államalkotásra.

De lehetnek oly államok, amelyekben – legalább de iure – nem bír az egyik faj szupremáciát gyakorolni a többi felett: amidőn tehát meg van az illető fajokban az államalkotó képesség, de csak *együttesen*.

Nevezzük bárhogy is az ilyen fajokat, constatálnunk kell, hogy az ily fajok egy a nemzetiségek fentebb adott fogalma alá nem tartozó *külön kategóriát* képeznek.

Miként a „nemzetiség” úgy a „nemzet” meghatározása is hasonlóképp kiegészítésre szorul. „Nemzet” az államalkotó faj ott, ahol *egymaga* alkotja fajilag homogén elemekből az államot.

De ha oly államban, amelyben nemzetiségek is vannak, a szupremáciát gyakorló fajt nevezzük „nemzetnek”, akkor minek nevezzük az állampolgároknak az összességét? Magyarország összes lakosai *együttvéve* teszik a magyar nemzetet; ennél fogva külön magát a magyar fajt nemzetnek nevezni nem lehet. Itt tehát van egy *uralkodó faj*, vannak nemzetiségek s az uralkodó faj és a nemzetiségek együtt teszik a nemzetet. Ez az uralkodó faj a *maga* jellegét nyomja rá az államra, (mely nevét is ettől veszi) s az összes többiek fölött szupremáciát gyakorol.

Állam és faj tehát nem esik egybe. Nem minden politikai öntudatos faj képes megteremteni a maga államát; viszont ugyanegy faj különböző államokat alkothat, sőt különböző államokban az érvényesülés különböző stádiumaiban lehet. – Így pl. a németiség a XIX. század végén Északamerikában faj, Magyarországon nemzetiség, Svájcban másokkal együtt uralkodó faj volt, az egykori Ausztriában uralkodó faj, Németországban pedig nemzet.

A nemzetiségi kérdés megértése a *faji törekvések pszichológiájának* megértése nélkül lehetetlen.

Mert a nemzetiségi mozgalmak oka: *a faj politikai öntudatra való ébredése*.

Éppen ez az öntudat az, ami a nemzetiséget teszi, és ami a nemzetnek is egyik alapfeltétele.

A nyelv nem döntő tényező sem a nemzetiségnél, sem a nemzetnél. Németország és Ausztria, Svájc és Bplgium példája mutatja. A vallás sem az. Nem is obiectiv, hanem *subiectiv* értékelés mutatja meg, hogy mi az, amit a közös politikai öntudat szempontjából nemzetiségek és nemzetek lényeges faji momentumnak tekintenek. És ez esetenként különböző. De kétségtelen, hogy a közös nyelv kapocs, mint általában a közös kultúra. Minden nyelvi közeledésnek vagy távolodásnak tehát politikai jelentősége van. És pl. a keleti tót nyelvjárásnak a nyugatitól és a cseh nyelvtől való különbözőzése tót nemzetiségi szempontból kétségkívül bontó tényező.

Általában azonban miként a nyelv, úgy a közös származás sem teszi a nemzetiséget, vagy nemzetet. Esetenként különböző a közös származás öntudatának a hatása arra nézve, hogy a közös származásúak egymással közösséget éreznek. A régi Németországban pl. a partikularizmus hosszú időn át teljesen közömbössé tette ezt az érzést s a dynastikus érzésnek a nemzetinél sokkal nagyobb ereje volt.

Viszont a közös származás és jelleg öntudata gyakran nem bír tényleges alappal s a nemzetiségi öntudat ilyenkor tulajdonképpen nem egy faj öntudatra ébredése, hanem különböző fajok keverékének, vagy valamely faj *egyik részének* nemzetiségi öntudatra való ébredése. Ez állhat akkor is, ha már nemzetté váltak. A bolgár nemzetben szláv öntudat volt akkor, amikor nemzetiség volt Törökországban s szláv öntudat van benne ma is mint nemzetben: holott fajilag ez az öntudat nem teljesen igazolt. A szerb nemzetiség külön öntudattal bír a horvátokkal szemben; holott ugyanegy fajhoz tartoznak. Mindkét esetben a vallási momentum az irányadó – az első esetben mint kapcsoló, a második esetben, mint bontó tényező.

Tehát nem a közös nyelv és nem a közös származás teszi a nemzetiséget és nemzetet, hanem a közös *politikai* öntudat. Ahol ez nincs meg, ott a faj, közös nyelv, közös származás dacára sem képez önálló politikai faktort.

Ahol megvan, ott a fajból politikai faktor lesz, habár tagjai tényleg nem közös származásúak, vagy nem olyan származásúak, mint hiszik; habár tagjai nem egy nyelvet beszélnek, vagy ugyanegyet egy más nemzetiséggel vagy nemzettel, amellyel azonban nem érzik egynek magukat.

Akár képzelt, akár valóságos ez összetartozás: a nemzetiségi és nemzeti törekvéseknek alapját képezi. A faj az államon belül mint nemzetiség a szabadságra, mint nemzet az uralomra, államalkotó nemzetté válva pedig más államokkal szemben a *függetlenségre*, majd az *imperiumra* törekszik.

Az elnyomatástól szabadulni kívánó nemzetiségi mozgalom ép úgy, mint a szupremácia érdekét szolgáló nemzeti politika; az állami függetlenségért való harc ép úgy, mint az imperiális külpolitika: *ugyanazon faji törekvés*, – csak érvényesülhetésének különböző stádiumaiban.

A faji törekvések pszichologiaja azonban a maga zavar-talan tisztaságában ritkán nyilatkozik. Miként Clausewitz szerint az „absolut háború” consequential, úgy a faji törekvésekéi is módosulhatnak, enyhülhetnek. Ezen enyhítő, módosító momentumokat itt az illető nemzetiség egyéniségét alkotó faktorok minősége és összetétele adja meg.

Mert a minden fajban közös jellemvonásokon kívül minden nemzetiségnek meg van a saját egyénisége, amelynek bizonyos jellemvonásai hasonlóak, mások pedig különbözők bizonyos más nemzetiségek jellemvonásaitól.

E végből meg kell vizsgálnunk azt: speciális faji szempontból; osztály, egyház és párt szempontból; a terület szempontjából; az államnak a nemzetiségre való hatása szempontjából. Ezek együtt adják meg a nemzetiség teljes egyéniségét. Ugyanaz a faj különböző nemzetiséget és nemzetet producálhat, ha e tényezők különbözők.

1. *Faji szempontból* fontos, hogy valamely concret nemzetiség, tényleg közös származású-e és hogy tényleg hasonló faji jellemvonásokkal bír-e valósággal, mert e tekintetben a közönség *öntudata* és a közösség *ténye* nem mindig fed egymást.

Lényeges viszont, hogy amennyiben *tény* ez a közösség, elég erős-e annak az *öntudata*. Mert ez fontosabb, mint a nyelv és mint a közös származás. Mindez rendkívül subiectív. És éppen ennek a momentumnak a döntő fontossága utal arra, hogy már akkor, midőn a faji érzéssel *általában* akarunk számolni, számot kell vetnünk már ott az *egyes* fajok sajátos egyéniségével. Már itt láthatjuk, hogy a – minden fajjal közös – faji érzés pszichológiáján *belül az egyes* concret faj *speciális* pszichológiájának is milyen nagy jelentősége van. Éem csak az illető faj politikai *öntudatosságának* a fokát és a közösség érzetének az intenzitását mutatja az, hanem azt az *értékmérői* is, mely a nemzetiségi vagy nemzeti szempontból fontos tényezők értékelésénél az illető fajt vezeti. A szláv fajoknál pl. a vallás ilyen momentum. Nem csak a kelet produktuma ez, –a vallásos momentum döntő jelentősége,– mert erős Spanyolországban is. Nem is a törökökkel való harc szükségképpen eredménye, mert – a Habsburgok katholizáló politikájának reactiojakép – nincsen meg a magyarságban. Sem is az alacsony kulturális színvonal következménye, mert meg van Indiában is. Számos – itt jelzett – tényező *összeredménye*. *A múlté*, amely elsörendű fajképző tényező. Hogy ezt az eredményt valamely speciális fajnál elsősorban a geographiai helyzet, vagy a kulturális fejlődés, vagy a politikai történelem idézte elő – s melyik nemzetiségnél

melyik tényező milyen arányban – az azon nemzetiség *fajképző tényezőinek analysise* szempontjából lényeges; és jelenlegi geographiai, kulturális, gazdasági és politikai helyzetének a fajpsychológiára *várható hatása* szempontjából. Az pedig, hogy valamely faj ilyené lett, amilyen, s tényleg *így értékel*, ahogy értékel: ez *azon faj lélektana* szempontjából lényeges.

Ez pedig azért fontos, mert az egyes fajok között az osztály szempontból, vallási szempontból, pártszempontból, az anyagi és szellemi szempontok egész sorozatából, a bontó és kapcsoló tényezőknek egy egész hosszú sora támad. E tényezők bontó vagy kapcsoló jellege is gyakran részben már ebből támad. És az illető fajok psychológiája mutatja csak, hogy az adott esetben a bontó vagy kapcsoló tényezők valamelyikének milyen a fontossága. Egy anyagiasabb fajnál például elsősorban az anyagi érdekek momentuma; más fajoknál ismét a vallásé. Ennek szemelől vesztése bizonyos bontó vagy kapcsoló tényezőknek teljesen elhibázott értékelésére vezet.

Minden egyes fajra nézve áll tehát az, amit minden faji érzés psychológiájaként felismertünk, de ez a – minden fajban *közös* – érzés az egyes fajok természete szerint erőben, irányban s nyilvánulásában módosulhat.

Valamely faj *speciális* jellege egyrészt természeti, másrészt politikai történetének a *productuma*. Ez a történelem egyébként is, minden tekintetben reányomja bélyegét és a faj psychéjét megteremti.

Természeti sajátágaik, politikai múltjuk által is különbözőkké válnak. Heves, vagy nyugodt vérmérsékletű, munkás vagy tétlen, intelligens, vagy értelmetlen, harcias vagy békés természetük szerint. És ez a különbség a nemzetiség vagyonosodására, mívelődésére, összetartására, politikai akciójának természetére mind lényegesen kihat.

Kihat a politikai viszonyok minden értékelégre s az egyes nemzetiség *céljainak* a kitűzésére is. Minden politikai faktor t. i. bizonyos mértékben *célkitűző* tényező; politikai öntudatának és érvényesülési képességének arányában. Célt tűz ki magának és az államnak is és ennek az állam által leendő elfogadtatását is céljai közé veszi. Ezek a célok kitűzésüknél ugyan nem csak valamely nemzetiség öntudatos politikája által irányíttatnak, hanem egyszersmind öntudatlanul is, akaratlanul is az *összes* erőviszonyoknak a változásai által, a melyeknek kedvező fejlődése *automatice* merészebb célok kitűzésére vezet.

De a faj öntudatos politikájára s célkitűzéseire kétségkívül a faj történetének – s ebből fakadó géniuszának – van elsőrendű hatása. Egy fényes *múlt természetszerűleg* az elvesztettek visszaszerzésére ösztönöz s ezzel a faji törekvéseknek concret irányára lényegeden kihat nemcsak a nemzetiségnél, hanem a nemzetnél is.

Megszabja bizonyos fokig azt is, hogy milyen sikereket mennyire értékel. Objective nagyjelentőségüket esetleg le fog becsülni; objective lényegteleneknek pretium affectionist tulajdoníthat. Ilyen irányban általában is kihat a múlt; és pedig mint fajképző – s így fajpsychológiát is képző – tényező. – A történelem a fajoknál kifejleszt bizonyos faji karaktert, faji idealizmust, faji romantikát, melynek egészen sajátos, subiectiv értékelése van. Nem magyarázható ez a faji érzés psychológiájából *általában* – bár bizonyos gyökerei oda visszanyúlnak; – hanem csupán azon speciális nemzetiség múltjából s (ebből támadt) egyéniségéből. Nem magyarázható ez racionalistikusan sem; hanem csak mint egy *faktum*, amely mint minden politikai tényező, magán viseli az őt létrehozó és körülvevő speciális viszonyok bélyegét s a melynek magának is ennek folytán szükségképp sajátos jellege van.

A történelmi múlt adja ez önkényesnek látszó értékeléseknek gyakran igen racionális indokait, melyek gyakran csak azért látszanak oly érthetetleneknek, mert – a fajképződés korára is visszanyúlván – eredeteik ismeretlenek.

A faj psycheje kihat tehát a nemzetiség céljaira, éltelzésére és egész akciójának jellegére.

Hogy ez utóbbi tekintetben a faji érzés milyen intenzív és milyen aktív, az függ elsősorban minden egyes faj e sajátos psychéjétől és azon kívül azon erőviszonyoktól is, a melyek között érvényesülését megkísérli. Mind a kettőre lényegesen kihat, hogy mily számúak és jelentőségük az alább ismertetendő (II–IV.) *bontó*, vagy *kapcsoló* tényezők.

Minél erősebb, öntudatosabb, *önmagában egységesebb* és *másoktól elkülönültebb* valamely faj területileg, osztály, felekezet, párt, kulturális és társadalmi szempontból: annál inkább érett meg a *nemzeti* létre s lesz nemzetté válása a viszonylagos erő kérdésévé csupán.

Ebből a szempontból egész skáláját lehetne a fajoknak felállítani, kezdve a fajtól alig vagy csak kis részeiben öntudatra ébredt nemzetiségeken; folytatva az egyházilag, gazdaságilag, osztály stb. szempontból széttagolt s ízenként másokhoz csatolt nemzetiségeken, e tagoltság fokozata szerint: végül a már *belsőleg egységes* és *elkülönült* s csak az erőviszonyok miatt állami léthez nem jutott nemzetiségekig.

Ugyanez áll az átmeneti két kategóriára, az *uralkodó fajra* és a *másokkal együtt uralkodó fajra* is.

A nemzetekre nézve ugyanily skálát lehetne ugyanily szempontok vizsgálatának az alapján felállítanunk. Kezdve az állami létre jutott nemzet belső egysége szempontjából – a bontó és kapcsoló tényezők analysise alapján – ezen egység szilárdsági fokozatai szerint. Folytatva az államok függetlensége szempontjából, katonai, gazdasági és politikai függéseik foka szerint. Végezve az imperialista birodalmakon, a más nem-

zetek és nemzetiségek fölötti katonai, gazdasági és politikai befolyásuk és uralmuk különböző fajtaik és fokai szerint.

Az állam egészen sajátos, *politikai* fogalmát fogjuk nyerni e vizsgálatokból; a közjogilag egyforma államegységek és állami függetlenségek fokozatainak hosszú sorozatát. És ennek az alapján a közjogilag azonos képet mutató államoknak különböző típusait.

II. *Osztályszempontból* fontos különbségek és hasonlóságok adódnak elő a következő kérdésekből: Egységes-e az illető népesség, vagy ha *megoszlik*, milyen arányban? Milyen társadalmi *osztályokhoz* tartozik a nemzetiségi népesség és milyen arányban? Mindezen szempontokból milyen tendenciájú és milyen erőt képvisel? Hogyan oszlik meg *míveltség* szerint? Kiválóan fontos az is, hogy a felsorolt szempontokból milyen lehetőségek nyílnak számára még a jövőben.

A tekintetben, hogy az osztályok mennyiben bontó és mennyiben kapcsoló természetűek, ezeket kell vizsgálnunk: foglalkozást, vagyont, míveltséget, társadalmi állást illetőleg mennyiben szolidárisak érdekeik és érzelmeik egymást közt; s *melyik* részük és *mennyiben szolidáris ezen* tekintetben *más fajokkal* vagy éppen az *uralkodó fajjal*. Ugyanúgy fontos az a kérdés, hogy mily fokú fejlettséget mutat az *osztály-öntudat* s mily intenzivitást s az osztálytörekvések e szempontból egyáltalában.

Mert mindez természetszerűen kihat az egész nemzetiségi mozgalomra. Ha mívelt osztálya jelentékeny s ezen míveltség idegen eredetű és irányzatú: e kultúra ismét egy – a többiekétől eltérő minőségű – szál, mely a nemzetiséget egy más országhoz köti. Ezzel a nemzetiség egy az államtól idegen kultúréletbe kapcsolódik bele s annak irányzatai reá nézve is – a politikus által figyelmen kívül nem hagyható – tényezővé válnak.

Egészen más a helyzet ahol alig van mívelt osztály, vagy ahol éppen – mint a délmagyarországi németsegnél – a mívelődés az uralkodó fajba való beolvadást jelent.

A társadalmi osztály, a vagyon s a foglalkozás szintén teremthet ellentétes érdekeket, érzelmeket és nézeteket bizonyos nemzetiségen belül s közös érdekeket, érzelmeket és nézeteket, egyrészt e nemzetiség, másrészt más nemzetiség, vagy az uralkodó faj *egyes rétegei között*. És ezzel a nemzetiség részben egy rajta kívül álló, saját külön életet élő politikai faktorba kapcsolódik, melynek az életfolyása a nemzetiség életébe ezáltal belejátszik. – Aszerint, hogy ez a közösség a nemzetiséget más nemzetiséggel kapcsolja egybe, vagy pedig az uralkodó fajjal, ismét természetesen más és más helyzet keletkezik.

Olyan időkben, mikor a politikai életben a társadalmi és gazdasági kérdések dominálónak emelkednek: ezeknek a bontó

és kapcsoló tényezőknek – a faj psychológiájának megfelelő fokban – nagy jelentősége van.

Ha már most, mint a többi politikai faktort, az osztályokat is *mozgásban* próbáljuk nézni, nyilvánvaló, hogy a nemzeti-ségi népesség osztálytagozódásában beálló változások más irányokban is nagy változásokat vonnak maguk után. Kihatnak a faj psychológiájára, vagy nyilvánvalóvá teszik, hogy amit annak – relative állandó – tényezőjéül vettünk, csak a foglalkozás, míveltség, vagy társadalmi állás consequentiája volt.

E változékonyság szempontjából egész skálát lehetne felállítanunk az egyes nemzetiségek között, a mely a változékonyság arányában mutatná – esetenként különböző fokban – elévültnek a múlt megállapításait s egy új diagnózis szükségét.

III. *Felekezeti szempontból* fontos kérdések ugyanilyen irányban a következők: az illető nemzetiség tagjai mind egyazon egy valláson vannak-e és ha igen, az uralkodó nemzetével, vagy egy más nemzetiséggel, vagy egy idegen nemzettel vannak ugyanegy valláson? Ha megoszolnak, kikkel s melyik – milyen struktúrájú és erejű – részük van egy valláson? Fontos különbségek adódnak abból is, hogy valamely nemzetiségnek saját egyháza van-e? És fontos mindkét esetben ezen egyházaknak az államtól vagy idegen egyházfőtől való függése és ennek a függésnek a mértéke. Amennyiben külön nemzetiségi egyház van, ezen egyház vagyoni ereje, képviselőinek társadalmi és politikai súlya a lényeges.

Nyilvánvaló, hogy – a nemzetiségi egyház gazdagsága s functionariusainak kulturális és társadalmi helyzete mellett – az illető nemzetiség erősségének a szempontjából az is nagy jelentőségű, hogy az egyház nemzetiségi szempontból mennyire bontó és mennyire kapcsoló tényező. Ennek a megítélésénél itt ismét ki kell emelnünk, hogy nem minden fajnál egyforma jelentőségű a vallás s így az egyházi szervezethez adódó bontó és kapcsoló tényezők *jelentősége* sem lehet egyforma minden fajnál.

Az a körülmény pl., hogy a magyarországi tótság vallásilag két részre van oszolva s mind a két rész ismét egy magyar egyházba beszervezve: még különösebb fontosságot nyert azáltal, hogy a tótság lelkiéletében a vallásnak elsőrendő jelentősége van. A vallás tehát itt a (tót) nemzetiség szempontjából kiválóképpen bontó, a magyar nemzeti egység szempontjából pedig elsőrendű kapcsoló tényező. Ellenben az erdélyi szászok protestantizmusa – mely külön egyházi szervezete dacára is bizonyos érzelmi közösséget szülhetett volna – még a bécsi politika katholicizáló korszakában sem egyesítette őket a protestáns magyarsággal.

Bármily különböző legyen is a vallás jelentősége az egyes fajoknál, annyi kétségtelen, hogy a vallásközösség és vallás-

különbség a közös vagy külön egyházi szervezet, nemzetiségi szempontból mindig fontos bontó vagy kapcsoló tényező.

Az, hogy a magyarországi (nem erdélyi) görög keleti egyházban együtt volt a szerb és a román, 1848-ban arra bírta, a magát elnyomottnak érző ottani románságot, hogy a szerbek ellen a magyarságra appelláljanak. Az abszolutizmus külön román és külön szerb görög keleti egyházat szervezett s ezzel az egyházakat faji alapon szervezte, ami a nemzetiségi öntudat fejlesztésére kihatott.

Lényeges nemzetiségi szempontból annak a megállapítása is, hogy azon egyházak, a melyhez az egyes nemzetiségek tartoznak, milyen tendenciájúak. A görög keleti egyházé pl. határozottan fajpolitikái természetű, míg a katolikusban ez nincs meg. A római katolikus egyház viszont a minden állammal szemben való presztízse által a külállamokhoz való barátságos, vagy ellenséges viszony tekintetében bír politikai jelentőséggel.

Az egyházi élet által a nemzetiség e téren ismét egy idegen politikai faktor életébe kapcsolódik – s vele ez által bizonyos tekintetben bizonyos fokig sorsközösségbe jut.

A görög keleti egyház fajpolitikájának minden hullámválása a hívek lelkében tovább rezeg. A római katolikus egyház, minden egyházpolitikai harca a Lívek lelkében mindenütt tovább rezeg. Egy új vallásos áramlat ezen egyházakban; egy új, harcias cár vagy pápa a trónon, megmozgatja e tényezők mindenikét.

A vallási életnek, az egyház életének, minden hullámválása belejátszik a nemzetiségek életébe s az egyházi hovatartozás által fennálló bontó és kapcsoló tényezők jelentőségét hol erősebbé, hol gyengébbé teszi.

A nemzeti egység szempontjából az egyház a következő-fokokozatokban bír kapcsoló vagy bontó jelentőséggel:

1. Legteljesebben kapcsoló tényező akkor, hogyha a nemzetiségen belül levő felekezetek az uralkodó faj hasonló, felekezeteivel *egy szervezetben* vannak.

2. Nincs direkt kapcsoló jelentősége, de a nemzeti egységre előnyös, hogyha a nemzetiség vallásilag megoszlik s felekezetei nincsenek ugyan az uralkodó fajjal egy szervezetben^ de nem is nemzetiségi alapon vannak szervezve, hanem *ma»* nemzetiségekkel együtt, mint volt a görög keleti szerb és román.

3. Nemzeti szempontból bontó tényező, hogyha egy nemzetiségnek az *egyik része* van nemzetiségi alapon szervezve. Még inkább, ha ez az illető egyház elnevezésében és egész szervezetében kidomborítatik.

4. Egy fokkal erősebben hat bontólag akkor, ha az *egész* nemzetiség egységesen van nemzetiségi alapon szervezve egyháziilag – s nem csak egyik része, vagy a két rész külön.

5. Legerősebb e bontó jelleg akkor, ha valamely nemzetiségnek a maga egészében és nemzetiségi alapon szervezett egyháza *idegen* vagy pláne agresszív és *fajpolitikai* tendenciájú egyházzal van kapcsolatban.

IV. *Pártszempontból* a nemzetiségi kérdés megítélésénél a következő kérdések bírnak fontossággal:

Az egyes nemzetiségek tagjai részt vesznek-e az ország pártpolitikai életében? Külön nemzetiségi pártot alkotnak-e, vagy az országos pártok közt megoszlának? Ha az államfenntartó faj tagjaival közösen vesznek részt különböző pártok életében, a nemzetiségi rétege és milyen alapon vesz részt abban? Gazdaságilag, felekezetiileg, hogyan oszlanak meg a pártpolitikában? Ennek az állásfoglalásnak osztályszempont, felekezeti szempont, gazdasági vagy helyi érdek az alapja? Avagy egy az egész nemzetet közösen érdeklő általános nemzeti probléma mikénti megoldása?

Miként az egyházi téren és az osztálytagosulás tekintetében, úgy pártállás tekintetében való hozzátartozás kérdése is elválaszthatja egymástól az egy nemzetiséghez tartozókat s egy más faj, vagy az uralkodó faj egyes rétegeihez fűzheti. Minél egyetemesebb, az állam népességének minden rétegét érdeklőbbek a pártkérdések, annál nyilvánvalóbbak ezen elválasztó vagy összefűző momentumok. Minél inkább az uralkodó faj speciális problémáival foglalkoznak csupán: annál kevésbé .szolgálhatnak a nemzet szempontjából kapcsoló tényezőkül.

Olyan esetekben, amikor a pártkérdések egyházpolitikai vagy osztálypolitikai jelentőségűek: az egyes fajok psychéjének megfelelő fokokban a nemzetiségek érdeklődése szükségkép feléled s a párt elválasztó és összefűző hatása a vallási és osztályszempontoknak – fentebb kifejtett – elválasztó és összefűző hatása által erősödik.

Olyankor is, amikor partikuláris érdekek megvédését szolgálja a pártpolitika, állhat elő oly helyzet, hogy ugyanazon terület különböző nemzetiségű lakói – másutt lakó fajrokonaikkal szemben – más fajokkal közös érdekek által fűzetnek össze.

Áll ez minden gazdasági érdekközösségre általában.

Viszont a pártpolitikai propagandának mindig politikai *öntudatra ébresztő* hatása van s ellentétes érdekű és érzelmű, de még passzív nemzetiségű tömegek felébresztésével gyakran még akkor is az ellentéteket juttatja végül felszínre, mikor közvetlen akciója éppen egy közös érdek vagy érzés egyesítő jegyében indult meg.

A szerint végül amint a pártharcok hevesebbek, vagy lanyhábbak lesznek; aszerint amint jobban, vagy kevésbé „vonják bele a nemzetiségeket e harcba; a szerint amint több vagy kevesebb a pártharcok alapjaiban a nemzetiségeket egymástól elválasztó és az uralkodó faj egy részével összefűző

tényező; aszerint, hogy mily fokig oszlatja az uralkodó fajt is meg s mily erőssé lesz benne a pártszenvédelem: lesz a pártharc a nemzeti egység szempontjából bontó vagy kapcsoló tényező.

V. A nemzetiségi terület kettős szempontból tekintendő: a terület fekvése és a terület minősége szempontjából.

1. *Fekvés* tekintetében nagy jelentőségű az, hogy a határon fekszik-e vagy az ország belsejében, fia a határon, hogy fajrokonok lagnak-e azon túl s mily hatalommal és törekvésekkel bíró fajrokonok és hogy azokhoz érdekek és érzelmek tekintetében minő szálak kötik. Ha az ország belsejében fekszik e nemzetiségi terület, fontos, hogy minő fajok közt: Az uralkodó faj mellett, vagy attól körülveve? és ha mások közt: hogy e fajok a kérdéses nemzetiségek törekvéseihez és az uralkodó-nemzethez milyen viszonyban állanak. Lényeges az is, hogy a nemzetiségi terület *mennyire széttagolt*, az az mennyire nyomultak bele idegen elemek.

E fekvés alakítja részben történelmének folyását és történelme alakítja magát a fajt.

Háborús complicatiok színhelyén – caeteris paribus – kultúráilag s gazdaságilag inkább elmaradottá lesz, békés nyugalmat biztosító területen inkább harciatlanná válik a faj. Arra is, hogy mily vallást vesz fel, amint azt pl. az oroszok története mutatja, más körülmények mellett a terület fekvése is döntő lehet. A politikai fekvés is kihat az egyes fajok öntudatára s céljaira, aszerint, hogy mennyire kedvez törekvéseiknek vagy mennyire áll azok útjában.

Oly nemzetiség, amely egy idegen fajú nemzet belső területébe van beleékelve, kevésbé gondolhat elszakadásra. Ha az ily terület széttagolt, az illető nemzetiségnek területi aspirációi nem lehetnek, ha ezen terület egységes, akkor is csupán autonómiára törekedhetik, míg az olyan, amely a határon lakik, különösen ha a határon túl fajrokonai lagnak, könnyebben gondol az elszakadásra.

Ettől el is tekintve, aszerint, hogy területének fekvése mily irányban és mily fokig *hossa* – gazdaságilag, katonailag stb. – más nemzetekkel ellentétbe vagy az uralkodó nemzettel sorsközösségbe: aszerint is lesz az illető nemzetiség közös célok iránt fogékonyabb vagy közönyösebb vagy ép ellenséges indulatú. Mindezek nagy mértékben megkötik az államférfi kezét.

A népesedési mozgalom, szaporodás, település által természetesen a nemzetiségi terület fekvése is változhat és ezzel arányban szükségképp a consequentiák is megváltoznak.

Mindez kihat összetartására, izolálódására, rokon és ellen-szenveire s partikuláris érdek és érzelmi közösségeket, kapcsolatokat teremt. Kihat céljaira is.

2. A nemzetiségi terület *természete* fontos abból a szempontból, hogy milyen gazdasági struktúrára nyújt lehetőséget s

hogy a népesedésre mi módon hat ki s hogy az ezek alapján szükségképp kialakuló érdekek és érzések mennyire kapcsoló és mennyire bontó természetűek.

Ha a terület termékeny, a nemzetiségi népesség szaporodásának, vagyonosodásának, művelődésének egyik eszközévé lesz s a nemzetiség *ereje* szempontjából lényeges faktorrá válhatik. Természetes: ez csak *egy* faktor, amelyet pl. a kultúra sok tekintetben ellensúlyozhat s a mely nem mindig és nem szükségképp és nem kizárólag irányítja a népesedési mozgalmat és így az azokból következő consequentiákat. De kétségkívül lényeges faktor, amely a nemzetiség egész gazdasági és társadalmi struktúrájára kihat.

Épp ily fontos a népességnek városi vagy falusi területek szerinti megoszlása.

A városi elem egész psychológiája más, mint a falusié s ami első tekintetre a faj psychológiájából eredőnek látszik, néha csak az illetők városi vagy falusi voltának tulajdonítható.

Miután az államélet jelenségeit folytonos *mozgásban* kell látnunk, néznünk kell minden faktornál e mozgás *intenzivitását* és *irányát* s annak hatásait.

E tekintetben nyilvánvaló, hogy ami a terület termékenységét illeti, az nyilván legtöbbször fokozható; úgyszintén a rentabilitás is változhat új piacok és közlekedési eszközök támadásával. Ezzel változnak az előbbi állapot *consequential* is.

De a népességnek városi és falusi területen való megoszlása is alá van vetve a változásnak. Egy nemzetiség népességének rohamos elvárosiasodása a faj egész psychológiájára kihat; más elemekkel hozza érintkezésbe, más érdekek és érzelmek sodrába hozza, más foglalkozásúvá, társadalmi osztályúvá és műveltségűvé is teheti. Ezzel is változást idéz elő azokon a tereken, amelyeken – ettől függetlenül is – folytonos változás lehetséges és a változásokkal ismét új érzelmeket, eszméket és célokat teremt. E célok vagy összeesnek az uralkodó faj ily céljaival, vagy különböznek azoktól, avagy azokkal ép ellenkezők. És ez ismét az illető faj további célkitűzéseit is befolyásolja.

VI. Azon *állam* szempontjából, amelyhez az illető nemzetiség tartozik, hasonlóképpen különbségek adódhatnak. Egyháza, gazdasági és kulturális élete azzal van kapcsolatban s jellegében azáltal is módosított. Ami első tekintetre sajátos jellegének látszik, néha talán csak ebből ered. Annak az államnak a története a nemzetiségre is – így vagy amúgy – szükségképpen kihat. Háborúja, forradalma, felekezeti, osztály és pártharcai nem múlnak el föllette sem nyomtalanul: anyagi és szellemi erejének mai fokára, faji érzése intenzivitására s irányára, mind kihatottak. Telepítési politikája, gazdasági, kulturális és egyházpolitikája, külpolitikája mind belejátszott. Az állam sorsa és az állam befolyása egyaránt rányomta bélyegét.

Telepítési politikája megváltoztatja a nemzetiségi területet s ezzel mindazon – fentebb ismertetett – consequentiákat, amelyek belőle következnek. Gazdasági és kultúrpolitikája társadalmi struktúrájában okozhat változásokat. A nemzetiségi egyháznak az államhoz való viszonya, szervezete is mélyen kihat.

Hatással van az állam valamely nemzetiség egyéniségének a kialakulására első sorban külpolitikája és háborúi által. Ha újabb fajrokonait hódítja meg, ha támogatja vagy leveri e fajrokonokat, vagy ha leveri szövetségüket.

De természetesen legközvetlenebbül hat a fajokra az állam nemzetiségi politikája. Az, hogy melyiknek törekvéseivel szemben milyen állást foglal.

A bécsi központosító kormány például a magyarságot hosszú időn át csupán nemzetiségnek, s mindent ami annak faji törekvéseit előmozdította, mint egy bontó tényező megerősödését tekintette csupán. A szerbek és románok faji törekvéseit ellenben, melyek Magyarország nemzeti egységét akarták megbontani, a birodalmi egység szempontjából negative kapcsoló tényezőként tekintette és mozdította elő. A nemzetiségeknek a végrehajtó hatalom által való e pártolása pszichológiai hatásait szükségképp érezte. És a határörvidék, a szász universitas szervezete, a szerb vajdaság, a határőrök nemzetiségi alapon való szervezése szintén kihatott a nemzetiségek érzéseire és erejének a kifejlődésére.

Miután az állam magatartásának a fajokra úgy direkt, mint indirekt hatásai lehetnek, ennek folytán bizonyos fokig bizonyos hasonlóságok támadnak egyazon állam nemzetiségei között, annak folytán ha hosszú idők óta ugyanazon államhatalom áll felettük s – partikuláris és egyházi különböző jogállásuktól eltekintve – ugyanazon törvények alatt állanak. Mindebben különböznek *más* államok nemzetiségeitől, bármiily hasonló legyen egyébként amazokéhoz az ő struktúrájuk.

VII. *A külföld hatása* különösen a faji öntudat fokozása vagy enyhítése szempontjából bír fontossággal. A nemzeti érzés erősödése Európa-szerte a XVIII. század végén indult meg. A XVIII. században még – francia hatás alatt – erős kozmopolita érzés uralkodik. De a század végén mindez megváltozik. Nem csak Napóleon világhuralma elleni reakció ez, hanem – mint Sorel kimutatta – pl. Németországban magának a francia felvilágosultság eszméinek is következménye. A természethez való visszatérés jelszava: hazája földjének a szeretetére tanította. Az egyéni szabadságát: saját német egyéni sége kifejtésére.

Napóleon korszaka megerősítette a nemzeti érzést Franciaországban és természetesen az ellene küzdőkben s az általa leigázottakban is. Ezek a háborúk Angliában, Oroszországban, Spanyolországban – és a végén Németországban is – nemzeti

háborúk s erős nemzeti érzést váltván ki, a faji öntudatot rendkívül megerősítik.

A XIX. század is a külső hatásoknak a faji öntudatot megnövelő erejéről tanúskodik. Csakhogy itt már nem a külföldi áramlatok idézik azt elő, sem egy idegen állam politikája elleni visszahatás. Itt direkt külső befolyás nyilvánul, egy idegen állam tudatos külpolitikai akciója, amely pozitíve mozdít elő bizonyos faji törekvéseket. Anglia és a III. Napóleon alatti Franciaország Ausztriával szemben az olasz faji öntudat felébresztésén dolgoznak. Oroszország pedig Törökország ellen appellál a délszlávoknál, előbb ugyan a vallási, később azonban a faji öntudatra.

A XX. század elején már Anglia és Franciaország is ez állásponton van s mindhárman monarchiákkal szemben is alkalmazták. A világháborúba az entente hatalmak már kifejezetten a kis nemzetek felszabadításának a jelszavával mennek.

Szerbia és Románia direkt és indirekt hatását is nemzeti-ségi kérdésünk mindig megérezte.

Idegen államok külpolitikája óképpen lehet a faji öntudatot megnövelő, irányító s így fajképző tényező.

Ha már most mindezen (I–VII.) szempontokat figyelembe vettük, akkor nyilvánvaló lesz előttünk, hogy a nemzetiségi kérdést nem szabad csupán a faji törekvésnek – minden fajjal közös – pszichológiája alapján Ítélni meg, hanem minden egyes esetben külön tekintetbe kell venni az egyes konkrét nemzetiség *speciális* egyéniségét alkotó tényezőket. Minden nemzetiségben működik a faji törekvés *általában*. De minden nemzetiség valamely öntudatra ébredt *speciális* faj. És ez a faj *nem áll homogén elemekből*, hanem gazdasági, társadalmi, vallási, kulturális, partikuláris, különböző érdekek és érzelmek által egymástól sokszor elválasztott és egymástól ezen szempontokból sokszor és sok tekintetben különböző tényezők-ből. E különbségek módosítják némileg magát a fajt is, módosítják különösen annak törekvéseit. Ezek adják meg erejének, törekvései intenzivitásának a fokát. Ezekre hat az állam, amelyben élnek s mindezen tényezők *együttvéve* adják meg az illető nemzetiség igazi egyéniségét.

És abban a mértékben, amint e tényezők változnak, változnak a fajra gyakorolt hatásaik is, s amilyen mértékben a bontó vagy kapcsoló tényezők ereje lazul, vagy erősödik, lazul vagy erősödik a nemzet v. a nemzetiségek *belső egységének* foka.

Fontos ez úgy a múlt, mint a jövő helyes megítélése szempontjából. Mert ezen tényezők – osztály, vallás, párt, terület, állam – mind *fajképző tényezők*. Gyakran csak *ezek* valamelyikének a következménye – s ezek változásával együtt változó – az, amit az illető nemzetiség változhatlan, speciális faji vo-

násának tekintettek tévesen. Valamely faj psychéjének helyes analysise eképpen gyakran a fejlődés jövő tendenciáira és feladataira is rámutat.

De fontos ez a jelen szemponjaiból is.

Amilyen hibás a gyakorlati politikában csupán a – minden nemzetiséggel közös – faji törekvést *általában* tekinteni s az erre való hatásban a nemzetiségi kérdés „megoldását” keresni, épp oly hibás csupán valamely *speciális* fajnak tisztán a faji vonásait tekinteni, azt, mint *homogén* és mint *izolált* egységet kezelni s ily szempontból hatni reá csupán. Az által t. i., hogy az egyes nemzetiségnek tagjai egymástól gazdasági, társadalmi, vallási, kulturális stb. szempontból különböznek, nemcsak, hogy nem *homogén*, de nem is *izolált egységet* képeznek. Mind ezen szempontokból egyes rétegei más nemzetiségek, vagy nemzetek, vagy az uralkodó nemzet más rétegeibe kapcsolódnak – különböző szempontokból más és más rétegek, különböző rétegekkel – s ezáltal *azoknak az életre a nemzetiség éleire is belejátszik*. Amennyiben az államnak módjában van azokra hatni, ezáltal a nemzetiségekre is hat s eképpen maga a gazdasági, társadalmi, párt, osztály, egyház és kultúrpolitika is – így indirekte is – bizonyos fokig nemzetiségi politika. Az a társadalmi téren is minden ilyen irányú mozgalom s alkotás.

Ha már most mindezen szempontokat figyelembe vettük, akkor nyilvánvaló lesz előttünk, hogy minden egyes nemzetiség milyen végtelenül *complex* egyéniség. Pedig itt csak alkotó elemeit, inkább csak mintegy anatómiailag vizsgáltuk.

A nemzetiséget azonban *élőnek* kell tekintenünk és alkotó elemeiben étellel teljesnek. Nem csak, mint a kormányzat holt tárgyát, hanem, mint mozgásban levő, *aktiv* tényezőt. Minden elemének és az egésznek is, múltját és a jövőre irányuló *tendenciáit* is kell néznünk. Nem csak öntudatos törekvéseinek, hanem tényleges *erői* és *viszonyai fejlődésének* a tendenciáját is. A múlt ismerete nélkül nem ismerhetjük meg a ma *latens* – de holnap esetleg akcióra ébredő – lényezőket s vizont könnyen *constans* tényezőnek tekinthetjük azt, ami csak ephemer. Abból, hogy a múltban *mire miként* reagált – speciális viszonyaira érvényes relativ igazságú – következtetéseket vonhatunk, caeteris paribus, jövőendő magatartása tekintetében is. Abból pedig, hogy gazdasági, népesedési, kulturális, egyházi, pártpolitikai és társadalmi fejlődésének mi a tendenciája: biztosabban állapíthatjuk meg jövőendő magatartását, mintha csak jelen vezetői politikáját tekintenénk. Valódi erejét sem ítélni meg éneikül helyesen. Ezek a fejlődési tendenciák adják meg az illető nemzetiség *öntudatlan törekvéseit* s idővel ezek válnak tudatossá. Módosíthatják, mérsékelhetik, ideiglenesen-paralysálhatják azt a mi a *faji érzés psychológiájából* – ahol csak akcióra ébredt – mindig önként következik. Ahol ez az öntudat kihalt, ott már

csak fajról beszélhetünk. Ahol *van* nemzetiség, ott ez az öntudat s annak ez az – elvi korlátot nem ismerő – törekvése is életerős.

Mindezek tekintetbe vételével a következőkben vonhatjuk meg az eddigi fejtegetések gyakorlati consequentiáit:

1. Miután a faji törekvés természete az, hogy nincsenek elvi, hanem csupán csak *célszerűségi* korlátai, téves minden olyan kísérlet, mely egyes fajpolitikai követeléseket abból a reményből kiindulva honorál, hogy a követelések teljesítése meg fogja állítani út jókban e törekvéseket. Valójában – időleges szünettől s esetleges ellensúlyozó tényezők lehetőségétől eltekintve – *erőt nyújt* egy további érvényesülési stádiumhoz s ép a siker az, aminek folytán a régi mérsékelt politikája szükségképp háttérbe szorul.

2. Ha a faj különböző rétegeiben nem egyforma erős, vagy némely rétegeiben nincs is meg a nemzetiségi öntudat, a nemzetiségi törekvések honorálása könnyen arra vezet, hogy a már nemzetiségi öntudattal bíró rétegek önbizalma és súlya megnő s ennek is és az engedményeknek is az lesz a következménye, hogy még azok a rétegek is nemzetiségi öntudatra ébrednek, amelyek idáig azzal nem bírtak.

A szabadság, a jog csak eszköz arra, hogy a nemzetiség *a benne szunnyadó törekvések megvalósítását* az addiginál nagyobb sikerrel kísérthesse meg. Hiszen amely fajban nincs politikai öntudat s nincs érvényesülési törekvés, az nem lesz nemzetiséggé sem, az mindig csak faj marad. Mihelyt nemzetiséggé lett, az azt mutatja, hogy meg van benne ez az érvényesülési törekvés, ez a politikai öntudat – hiszen *ez teszi a fajt nemzetiséggé* – s ennek folytán a neki adott jogokat mindig csak eszköznek fogja tekinteni. *Cél* mindig a *faj további érvényesüléseihez*.

Éppen azért téves azt hinni, hogy a nemzetiségeknek tett engedmények megszüntetik a nemzetiségi törekvéseket, s hogy a szabadságnak e tekintetben összeolvasztó hatása van.

3. Lehet, hogy bizonyos szabadság nyújtása, bizonyos jogok adása pillanatnyi megnyugvást szül s a nemzetiségi mozgalom ideiglenes stagnációját idézi elő. Kritikus időpontokban, külső és belső zavarok idején – ha az elkerült veszély nagyobb az okozott kárnál – ebből a szempontból az engedmények politikája célszerű lehet, de *abban a reményben* adni engedményeket, hogy azok a nemzetiségi törekvéseket megszüntetik: ez a politika a faji törekvések pszichológiájának a teljes félreismerésén alapul.

Csupán az lehetséges, hogy nem nagyon erős faji törekvésektől áthatott állampolgárokat flagrans igazságtalanságok és aktuális sérelmek orvoslásával meg lehet nyugtatni s így el lehet háritani az útból a nemzetiséget a nemzettől elválasztó bontó tényezőket; de ez csak ott lehetséges, ahol az illető fajt *több és erősebb* kapcsoló tényező fűzi a nemzethez, mint amennyi

és amely erős attól elválasztja; s ahol e kapcsoló tényezők oly jelentékenyek, hogy – ha csak az akadályok el vannak hártva a megértés elől – maguktól, szinte automaticæ semlegesítik az engedmények és jogkiterjesztések hátrányait. Ennyiben, negative, egyes esetekben meg lehet az engedmények politikájának a jogosultsága. A jogkiterjesztés *maga* kapcsoló tényezővé nem lehet soha, sőt erőt ad a bontó tényezőknek s a politikai életbe belesodorván eddig öntudatlan idegen ajkú tömegeket is, politikai öntudatra neveli azokat. Az öntudatra ébredt faj: nemzetiség. *Minél szélesebb rétegei az idegen fajoknak ébrednek erre az öntudatra, annál intenzívebben érzik a maguk külön nemzetiségi egyediségét* s annál nagyobb erő áll az elkülönülési törekvések mögött. A jogkiterjesztés tehát vegyes ajkú nemzeteknél megerősíti a nemzetiségi öntudatot s az addig csak *fajilag* elkülönült rétegekben is *felébreszti* a *nemzetiségi* öntudatot. Minden engedmény egyébként is, csak erősíti a nemzetiségi önérzetet s így megnöveli céljait.

Önkényes itt az a megkülönböztetés, hogy csak az egyének tápna jogokat és – nyelvükre tekintettel – engedményeket. Mert hiszen a jogot, amit a törvényhozó *mint egyénnek* ad, a nemzetiségi állampolgárok, mint annak a nemzetiségnek a tagjai fogják alkalmazni s a gyakorlatban az egész megkülönböztetés csupán csak *fictio* marad. Az engedmények és jogok osztásánál nem a *törvényhozó* intentiója a lényeges, hanem azoknak az intentiói, akik e jogokkal és engedményekkel *élni fognak*.

Miként a szabadság nem szünteti meg a nemzetiségi törekvéseket, úgy a gazdasági, vallási, pártkérdések sem képesek erre. Minden nemzetiségi törekvés voltaképpen egy öntudatra ébredt fajnak az érvényesülési törekvése s így meg van a maga sajátos faji pszichológiája. Akkor is, ha a közös származás csak *fictio*; ha csak meg van a közös történelem. Meg vannak a maga speciális törekvései, melyeket tagjainak más törekvései kereszttezhetnek, módosíthatnak, időnként paralizálhatnak is, de amelyek azért mégis léteznek s amelyeket figyelmen kívül hagynunk nem szabad. Nem szabad hinnünk, hogy a gazdasági, vallási, párt stb. ellentétekben ezek a törekvések *feloldódtak*. Latens erők maradnak, melyek kedvező constellatiók közt feléledhetnek.

4. Miután azonban ezen faji törekvések mögött tényleg nem *homogen* és nem *izolált* embercsoport áll, a nemzetiségi lakosok e különbözőségei az állami egység politikája szempontjából rendkívül fontos eszközöket nyújtanak. A kapcsoló tényezők egy sora megmutatja, hogy *mely téren* és *mily fokban* van esetenként a nemzeti politika megvalósítva; a bontótényezők sora megmutatja, hogy *mely téren* és *mily fokban* hiányzik az. Obiectív alapon, tények alapján, azt legalább így megállapíthatjuk, hogy – az imponderabiliák végtelen fontosságú szem-

pontjaitól eltekintve – mennyiben van meg *a nemzeti egység* s mennyire szilárd. Ezek a vizsgálódások egyenként megmutatják, hogy melyik nemzetiség *mennyire* akadálya az államegységnek s e szempontból a veszélyesség egész skáláját mutathatják meg aszerint, hogy *mely nemzetiségnél mennyi és mily jelentőségű a bontó tényező*. Megmutatják azt is, hogy a nemzetiségi kérdés hol és mennyire *constans* tényező, azaz, hogy a bontó tényezőknek kapcsoló tényezőkké tétele esetenként mennyire kivihető.

Azonban mindig hangsúlyoznunk kell, hogy a partikuláris, osztály, felekezeti és pártszempontok ép úgy *megoszthatják magát az uralkodó fajt is* és hogy ilyen esetekben mindig az lesz döntő, hogy az uralkodó fajban vagy a nemzetiségekben erősebb-e a – mindezen szempontokat ellensúlyozó faji érzés. Aszerint lesznek e szempontok – ilyen esetekben – bontó, vagy kapcsoló tényezőkké.

E tényezők között az *osztály ellentét* kétségkívül *egyike* a legfontosabbaknak. De nem ez az egyedüli: *esetenként különböző fontossággal bír*; és a vallási vagy faji ellentéteket s szolidaritásokat nem szünteti meg. Fontossága változó fajok, országok és idők szerint. Csak az osztálymozgalmak marxista hivei szemében kizárólagos szempont; a nemzetek szemében csak az osztálymozgalmak napjaiban domináló jelentőségű – és még akkor sem kizárólagos.

5. Miután a nemzetiségi kérdés az állam *egész struktúrájára* kihat s – veszélyességi foka szerint – annak külön tipikus egyéniséget ad: minél erősebb faktorok a nemzetiségek, minél nehezebb az állam *többi viszonyai* szempontjából a kapcsoló és bontó tényezők arányának és erejének a megváltoztatása: annál inkább *organikus* hibaként kell azt az állami egység szempontjából tekintenünk s nem *egyes* intézkedésekkel „megoldhatónak”, hanem *minden politikai kérdésnél* irányadó – *az állam sajátos egyéniségét megszabó* – egyik főfaktornak tekintenünk.

A társadalom és az állam akciója számára rendkívül széles tér nyílik. Csakhogy a nemzetiségi kérdés kezelése *nem izoláltan*, mint a törvényhozásnak és kormányzatnak egy *sajátos ága* tekintendő, – amelyet vagy kedvezményekkel, vagy megtorlásokkal intézhetünk el s a melyet mint rendellenességet helyes politikával rövidesen „megold”-hatunk – hanem úgy, mint amelynek alapja egy az államélet *minden* nagy kérdésével kapcsolatos, többé-kevésbé *állandó* probléma, mely a nemzeti egység szempontjából rendellenesség ugyan, de a mely a tényleges fejlődés mai fokán *az illető állam jelen struktúrájának egyik tényezője*, amelynek a nemzeti egység-ideálja szempontjából az ott egységes nemzettestbe való beszerzése – mint minden nagy politikai cél – hosszú időre

szóló s az idők változásai által sokszor és sok esetben befolyásolt feladat.

A politikai tudomány nem taníthat államművészetet. Speciális viszonyok sajátos jellegének felismerése ép annyira külön egyéni adomány kérdése, mint minden egyes esetben az orvosi helyes diagnózis. Az organikus élet végtelen szövevényessége s gyakran kiszámíthatatlansága csak fokozódik a politikai életben, az imponderabilis tényezők rendkívüli szerepe következtében. De mint az orvosi tudomány, úgy a politikai is, adhat bizonyos pozitív tudást, rámutathat bizonyos *lehetőségekre, összefüggésekre* és *szempontokra*, amelyek a helyes diagnózist megkönnyíthetik s melyek egyszerűbb esetekben önként reámutatnak a dianózisra s a helyes gyógyításra.

Ebben lehet a tudomány a gyakorlati politika segítségére s nem államművészeti elvek tanításában. Abban, hogy szempontokat ad, amelyekből pl. az egyes nemzetiségeket vizsgálni kell, hogy reámutat a mindenikben közös vonásokra a fajpsychologia terén, hogy figyelmeztet, *mily téren* kell és *mily különbséget* vizsgálnunk az egyes nemzetiségek struktúrájában: hogy mily bontó és kapcsoló erők lehetségesek és hogy abban mily összefüggés van a gazdasági, vallási, kulturális, párt-politikai, társadalmi és nemzetiségi kérdés között.

Ha egy nemzetiséget ezen szempontból megvizsgáltunk s *igazi egyéniségét* megkaptuk: ebből önként adódik, hogy *mely tereken lehet* és kell az államegység politikájának haladnia. Csak elemi és nyilvánvaló igazság pl. hogy a bontó tényezők ellen s a kapcsolók megszorítása és erősítésére kell akciójának irányulnia, – ezt az egyszerű gyakorlati ész magától megmondja – de hogy *hol* és *miben* kell e bontó és kapcsoló tényezőket keresnie, arra nézve adhat a politikai tudomány felvilágosítást. Úgy, hogy ha az ezen tanulmányban jelzett szempontok szerint *factious* alapon vizsgálja e kérdést, a nemzetiségek tanulmányozásából e tekintetben mint több szempontot, mind több árnyalatot és mind több részletet talál.

Az ezen vizsgálódásokból adódó különböző típusok meg fogják mutatni, hogy különböző viszonyok között mint lesz egészen mássá ugyanazon faj is; hogy a gazdasági, kulturális, társadalmi, vallási, területi és pártviszonyok hogyan alakítják; hogy mindezekre való hatása által hogyan s mennyire alakíthatja az államhatalom. De megmutatják azt is, hogy ezek mellett *az illető faj* vonásai is mindig tényezők maradnak.

Minden faji törekvésben közös jellemvonás, hogy csak a tényleges erőviszonyokban ismer el korlátokat. Ez a jellemvonás ugyan nem csak a faji törekvésekben van meg, hanem általában a politikai törekvésekben, de itt a faji öntudat psychológiája folytán is különös határozottsággal mutatkozik. A faji öntudat t. i. kiválóan elfogult s subjectivitása rendkívül nagyfokú.

Magában sajátos, bizonyos tekintetekben fölényes, az emberiségre pótolhatatlan értékeket érezvén, *öncélnak* érzi magát s érvényesülési törekvéseit csakis ideiglenesen, csakis célszerűségi szempontokból korlátozhatja csupán.

Minden életerős faj, mihelyt öntudatra ébredt, *öncélnak* érzi magát. Célja nem a szabadság, hanem az *élet*, vagyis a benne szunyadó erők kifejtése. Amíg ebben egy idegen faj állama akadályozza, szabadságra törekszik. Amint ő maga lett államalkotóvá: a teljes uralomra. Amíg az állam kifelé akadályozva van erőinek a teljes kifejtésében: függetlenségre törekszik. Ha ezt elérte: a mások feletti imperiumra tör. Mindig *ugyanaz a szempont* vezeti; mindig *ugyanaz a törekvés*. Korlátja csupán az erőviszonyokban van, saját életenergiájának gyöngeségében, vagy mások erejében.

A nemzetiségi és nemzeti törekvésekben egyaránt ez a faj-pszichológiai vonás nyilatkozik.

Különbösen is, a küzdő politikai factor sohasem ugyanaz a küzdelem végén, ami volt az elején. A küzdelem átalakítja s ezzel automaticæ átalakulnak a céljai is. A küzdelem a küzdő elemeket juttatja a felszínre; a győzelem azoknak jövőendő befolyását alapozza meg. Nem *az eredeti cél* lebeg többé előtte, hanem az, ami a küzdelemben átalakult factor új erőviszonyaiból s új egyéniségéből következik. A célkitűzési processus *folytonos s a célkitűző megváltozásával mindig párhuzamos*. Áll ez a nemzetiségekre, mint a nemzetekre.

Ami a faji törekvések mindenik stádiumában *végcélnak* látszik: az csak a *legközelebbi stádium elérése*. A nemzetiségnek: a nemzeti lét. A nemzetnek: a nemzeti egység. Az egységes nemzetnek: a függetlenség. A független államnak: a más államok feletti befolyás.

Előbb a szabadság, azután az uralom. Szükségképp, természetesen és következetesen. Mert a politikai factorok törekvései felett nem a szabadság, hanem az élet törvénye dominál.

Fajok, egyházak, osztályok, pártok, nemzetek egyaránt e törvény alatt állanak.

Az életösztön pedig nem csupán szabadságra, hanem az *erők érvényesítésére* tör. Az erős erejének az érvényesítése pedig: uralom.

A faji törekvések természete s az azt elősegítő, módosító, vagy ellensúlyozni törekvő erők természete eképpen determinálja az államférfi akaratát. Megszabja, hogy hol és mikor lehetséges nemzeti állam s milyen létfeltételek mellett. Megszabja, hogy mely tényezőket kell erősítenie és melyeket gyöngeítenie és hogy mily eszközök lehetségesek s milyenek célszerűek.

E determináló viszonyokon belül ismét érvényesül az egyéni akaratok egész sora. Mindenkié, aki a faj lelkére hat – tudós, költő, lelkész, – mindenkié, aki az illető faj gazdasági-egyházi viszonyainak akár csak materialis alapjaira is kihat.

B) Az osztályok.

Valamely állam népessége nemcsak fajilag s felekezetiileg: osztlik meg, hanem osztályok szerint is. Az osztályokat azonban nem lehet kizárólag gazdasági szempontból tekintenünk.

A politikai élet *gazdasági* és *társadalmi* osztályokat mutat. A kettő nem fedi teljesen egymást s az egyik a másikkal szemben gyakran bontó – s az egész társadalom egysége szempontjából gyakran kapcsoló – tényező.

Ez a körülmény lényeges kihatással van a gazdasági osztályharcokra. Kihatnak azokra a faji, vallási, pártpolitikai momentumok is, és annak az államnak a sajátos egyénisége, amelyben lefolynak.

Mindezek egyrészt bizonyos fokig akadályozólag hatnak az osztály kérdésnek kizárólag gazdasági alapon való kiéleződésére – különböző országokban és időkben különböző fokig; másrészt kialakulása után is módosítólag, enyhítőleg, vagy erősítőleg hatnak annak egész jellegére. Különböző lesz a szerint – hely és idő szerint – még a gazdaságilag hasonló struktúrájú államok osztályainak belső egysége s így ereje és tntendenciája is.

I. A társadalmi osztályok.

A politikai élet jelenségek vizsgálójának úgy kell néznie az osztályokat, ahogy azok tényleg történelmileg kialakultak.

A modern társadalmi osztályok a rendi társadalomból fejlődtek. Míg a kasztok alapja *vallási* s így az elválasztás, a dogma merevségének megfelelőleg abszolút; a rendi társadalomban az osztályok *jogilag* vannak constituálva. A különböző rendeknek különböző a köz- és magánjoga, de az egyik rendből a másikba való átmenés nem lehetetlen. Azonban az elválasztó vonal határozott s mindenkinek a hovatartozása kétségtelen és jogilag szigorúan meg van szabva.

A rendi társadalom fénykorában az osztályképző momentumok mind összhangzatosan éreztetik hatásukat. A születés, a vagyon, az állás, a míveltség, mind a felsőbb osztályok uralkodó pozícióját erősíti s a jog azt szentesíti. A születésileg alacsony sorsban levőnek nincs birtokképesége, nincs hivatalképesége, a míveltség megszerzésének eszközeihez nehezen juthat s mindezt a jog perpetuálni törekszik. A haladó kultúra

már a rendiség idejében sokban enyhíti e szabály merevségét. A birtokképeség hiánya mellett is az ingó tőke megszerzése el nem tiltható. A hivatalképeség egyes államokban megszerzhető s a papi hivatal mindenütt nyitva minden osztály előtt. Ez által a míveltség megszerzésének a lehetősége s célszerűsége a leigázott osztályok számára is növekedőben; aminek folytán egy mívelt és gazdag polgári osztály támad már a rendiség idején.

A modern állam kialakulása a rendiség lerontásával lebontja mindezen osztályképző momentumok közjogi alapjait. A birtokképeségnek, hivatalképeségnek, a míveltség megszerzésének már nincsenek közjogi akadályai. Tényleges akadályozói vannak a tényleges politikai és gazdasági viszonyokban, különböző osztályokban, különböző fokban és módban.

A birtokképeség realizálása függ a birtokos osztályok eladó kedvét elősegítő körülményektől; gazdasági viszonyoktól, a birtokos osztály gazdálkodásától, igényeitől, életképességétől. Függ attól is, hogy mily nagy tőkék vannak a többi osztályok kezében s hogy az adott viszonyok között a birtokvásárlás mennyire rentábilis. Végül azon helyzettől, amelyet a birtok az új birtokos számára politikailag és társadalmilag biztosíthat.

A hivatalképeség realizálása függ a politikai viszonyoktól; attól, hogy a jogi akadályok megszűnése dacára is tart-e fenn magának valamely osztály bizonyos állásokat, s hogy ez nem találkozik-e a társadalom túlnyomó részének a helyeslésével. A régi uralkodó osztályok direkt és – a többiek előtti presztízseben rejlő – indirekt hatalmának a kérdésén kívül, a hivatalképeség realizálásának a mértéke függ még a míveltség – mint hivatali qualificaltság – elterjedésének mértékétől is: a míveltség tényleges terjedése viszont az iskolafentartók és az iskoláztatandók anyagi erejétől és felfogásától.

Születés, vagyonállás, cím, míveltség – mind osztályképző momentumok. Különböző nemzeteknél s köi szakokként különböző ezen momentumok mindegyikének a fontossága. Befolyásuk aránya az illető nemzet sajátos egyéniségének egyik legjellegzetesebb karakterisztikuma.

Általában azt mondhatjuk, hogy a születésnek ma is megvan minden társadalomban a maga jelentősége és értékelése. De nem oly fokig, hogy az mint kizárólagos osztály képző tényező jelentkezzen. Magasrangú születés, vagyon, állás és míveltség hiányában előnyt biztosít azok felett, akik nemcsak vagyonnal, állással és míveltséggel, de születési előnnyel sem rendelkeznek. Viszont a vagyonnak, állásnak, címnak, vagy míveltségnek meg van az az ereje, hogy birtokosának magasabb rangot biztosít, mint az megilletné esetleg alacsonyabb rangú születése szerint. De az természetesen, hogy hol és mennyire nagyobb jelentőségű a születés és hol a vagyon,

vagy állás, vagy míveltség, az mindig az egyes társadalmak sajátos egyéniségétől és fejlődési korszakától függ. Amerikában pl. a vagyonnak, Angliában a születésnek, Németországban a katonai állásnak van e tekintetben nagyobb jelentősége, mint más országokban.

Bármilyen legyen is helyenként és esetenként ez osztályképző tényezők befolyásának az aránya, e tényezők egymással szükségképp bizonyos versengésben állanak. A fennálló rend békéje és szilárdsága szempontjából e kérdés különös fontosságú. A társadalmi rend abban az arányban válik labilissá, amelyben a születési előkelőség elveszíti a vagyon, az állás, a míveltség nyújtotta erőforrásokat s a melyben a gazdagság nem szerzi meg a míveltség előnyeit, vagy a mívelt elem nagy része nem juthat az állás vagy a jólét előnyeéhez.

Szegény és míveletlen arisztokrácia; míveletlen plutokrácia; állás és vagyon nélküli mívelt elemek sokasága: mindez az illető társadalmi rend labilitásának a világos tünete. Az osztályképző erők ily fokú decentralizálása a társadalmi rend egészségét szükségképp megrontja.

Az a nagyjelentőségű vezetős szerep, amelyet az angol arisztokrácia a legújabb alakulásokig meg tudott tartani, nagyrészt Anglia társadalmi struktúrájának az egészségén alapul. Születési arisztokráciája sohasem nélkülözte a vagyon, állás és míveltség erőforrásait.

Elsőszülöttségi örökösödési rendszere megakadályozta az örökletes nemesség elszaporodását s a cím örökösének megfelelő vagyont biztosított. Az utóbbszülötteket megmentette a vagyontalan előkelőség káros következményeitől: jövedelmező, productiv pályákra szorította és a társadalom ezen működő más rétegeivel szoros kapcsolatba hozta. Születési és vagyoni fölénye együttvéve bizonyos előjogokat biztosított számára az állások tekintetében is, (a régi önkormányzati rendszerben) ingyenes, de nagy tekintélyű és befolyású állások betöltésére. Míveltsége mindezen erőforrásaihoz hozzájárult s tényleges előjogait megővta az igazságtalanság jellegétől. Képes volt azon állások betöltésére és azon politikai vezetésre s így az erre való előjoga sem igazságtalan nem volt, sem a közérdekkel ellenkező.

Az a körülmény továbbá, hogy a főnemesi cím csak a család legidősebb tagját illeti meg, korlátozta a születési előjogok birtokában levők számát; a vagyon, a míveltség, állás tekintetében kiválók sűrű nemesítése pedig az arisztokráciát folyton friss erőkkel frissítette fel.

Mindezek folytán bizonyos osztályképző erők versengése a felsőbb osztályokon belül a lehetőségig korlátoztatott és enyhített s e körülmény az angol társadalom stabilitását nagy fokban előmozdítja. Mert igaz ugyan, hogy a vagyon, míveltség, állás birtokosainak a születési előnyök birtokosaival

szemben való versengése nem oly óriási jelentőségű tényező, mint a nép szélesebb rétegeivel való szociális küzdelem. De azért ennek is meg van a maga nagy jelentősége és pl. a plutokrácia és az arisztokrácia harca a nagy osztályküzdelmekre is nagy befolyást gyakorol. A plutokrácia mentve van az anyagi élet gondjaitól s vagyonszerzése nemcsak materiális érdekekből meríti indokait, társadalmi és politikai érvényesülés, rang, cím, állás, tekintély, befolyás az, amire törekszik. Ha tehát ezekhez nehezen juthat hozzá, vagyongyűjtésének legértékesebb eredményeitől érzi megfosztva magát. Ez a harc tehát épp oly keserűséggel folyik, mint bármely más osztályküzdelem, csak-hogy már nem annyira az anyagiakért, mint azoknak corollariumaiért. A plutokrácia gazdasági törekvéseinek ezt a *nem materiális* elemét gyakran félreismerik.

A rendi társadalomnak modern társadalommá való fejlődése általában három etapet mutat. Az első az, midőn a birtokképeség, hivatalképeség és a műveltség megszerzése is realizálódik. A második, amidőn ennek folytán a születés, a vagyon, az állás, a műveltség már mind kevésbé van együtt ugyanazon körben s amidőn e különböző osztályképző erők egymással erős konfliktusba jutnak. A harmadik etapé az, amikor a társadalmi mozgalom már nem a születés előnyei ellen s nem a születési, vagyoni, hivatali és szellemi arisztokrácia között folyik; hanem a midőn a mozgalom az alsóbb osztályok által vezetve a fennálló gazdasági rend ellen indíttatik.

II. Gazdasági osztályok.

A történelmi materializmus csupán a *gazdasági* osztályoknak tulajdonít politikai jelentőséget, holott a *társadalmi* osztályok léte és fontossága is kétségtelen. A gazdasági osztályok nagyobb fontossága nem minden idő és ország egyforma jelensége. Csak bizonyos gazdasági viszonyok között válik az elsőrendű fontosságúvá s akkor is csak abban az arányban, a mint a *társadalmi osztályöntudat* gyöngül és erősödik a *gazdasági osztályöntudat*. Ez pedig hely és idő szerint különböző s ideális tényezők által is befolyásolható.

A gazdasági osztályöntudat erősödésével erősödik a gazdasági érdekszolidaritás érzete s az ezen alapuló fegyelem és erősödik az ellenállás minden osztálybontó tényező ellenében. Az osztályöntudat tehát rendkívüli erőt jelent.

A marxizmus céljául tűzte volt a proletariátusnak osztályöntudatra való nevelését. Egy félszázad alatt ez teljesen sikerült. Ezzel szemben a kapitalizmus nem bírta legyőzni az osztálybontó tényezők erejét s egymás ellen küzdve kereste érdekeinek érvényesítését.

A marxizmus a tőkés és a proletár osztály érdekellentéteire és érdekharcaira építi fel a maga egész világnézetét. De már Marx is rámutatott, hogy magán a tőkés osztályon *belül* is

micsoda érdekellentétek vannak pl. a pénzarisztokrácia és a kispolgárság között, – és viszont a falusi és városi nép között. Az is nyilvánvaló, hogy pl. az agrár és merkantil érdekek között bizonyos ellentétek lehetnek, amelyek – abban a kérdésben – a kis- és nagy földbirtokos és falusi munkás érdekeit közössé teszik, szemben a merkantil érdekek minden-rendű képviselőivel. Végül, hogy éppen a gazdasági érdekből folyó háborúk mai korszakában a harc kimenetele tekintetében, az *egész* nemzet érdeke, ha nem is *egyformán*, de kétségtávolan *együttesen* minden osztálynak érdeke.

A társadalmi osztályok anyagi helyzetére nem csak a vagyon, hanem a jövedelem is hatással bírhat. És világos, hogy – részben éppen a szociális mozgalmak folytán – a munkásság egy része oly jövedelemhez jut, mely társadalmilag magasabban álló némely rétegek jövedelménél nagyobb; az egyes fővárosok munkásságának egy része pedig oly műveltséghez, amely a vidéki uralkodó osztály némely rétegeinél nagyobb. A rosszul fizetett hivatalnok nem *kapitalista*, s a jól fizetett munkás nem *proletár*. És a művelt munkásosztály öntudata sokkal erősebb, a más rétegek műveletlen elemeinél.

Nyilvánvaló, hogy a kapitalista és a proletár érdekellentétei mellett vannak *minden* osztályt érintő közös gazdasági érdekek; vannak ugyanazon osztályon *belül* is érdekellentétek; és vannak egyrészt a bourgeoisie egyes alosztályai, másrészi a proletariátus némely alosztályai között speciális *közös* érdekek is.

Végül nyilvánvaló, hogy van egy értelmiségi osztály, mely sem a kapitalista, sem a proletár fogalma alá nem vonható, s amely *ezen* érdekharckoknak fölötte állhat s így az állam *osztályfölötti* uralmának támasztéka lehet.

Mindezen szempontokat kell vizsgálni s ezek együttvéve teszik lehetővé az egyes államok gazdasági stukturájának összehasonlítását.

Ha valamely államot meg akarunk ismerni, nélkülözhetetlen azon speciális gazdasági és ideális faktorok ismerete, amelyek együtt teszik gazdasági és társadalmi osztályainak struktúráját. Nem elég a marxizmussal megállapítani, hogy *van* bourgeoisie és proletariátus; meg kell állapítanunk, hogy az illető államban melyikük *mekkora* és *milyen*? Micsoda *al-osztályokra* oszlanak s azok mindenike mekkora és milyen? Hogyan viszonyítik az osztályok e *gazdasági* megoszlása *társadalmi* megoszlásukhoz? Milyen erős e két *osztályöntudat* s melyik rétegekben erősebb, avagy gyöngébb? Minő állandósága van az erők ez arányának? Mennyiben ideális és mennyiben materialis tényezőkön alapul? Végül az illető osztálymozgalom *fejlődési tendenciája* milyen?

Mert igaz ugyan, hogy a gazdasági rend fenntartása, vagy megváltoztatása szempontjából felosztható ugyan két osztályra

a társadalom, de e két osztályon belül nem minden réteg *egyforma*; nem minden réteg *egyenlően érdekelt* a társadalmi rend fenntartásában vagy lerontásában; és nem minden rétegben egyenlő erős a gazdasági *osztályöntudat*. Ennek arányában nem is egyforma mértékben a *gazdasági* osztályharc szempontjából nézi a kérdéseket; és különböző fokban érez *más* bontó vagy kapcsoló tényezőkkel szolidaritást.

1. A gazdasági osztályok szempontjából nagy jelentőségű a *terület*. Az ország gazdasági struktúrájának egész jellegét elsősorban ez adja meg. E gazdasági struktúrán alapozik azután az egész osztálytagozódás. Agrár vagy merkantil-e az állam, világkereskedő vagy elzárkózott, iparra és kereskedelemre alkalmas-e, avagy sem: mindez az egész osztálytagozódásra kihat. É 3 ha gazdaságilag ugyanazon alapfeltételek jönnek is létre, mint valamely más államban, a gazdasági struktúrájának bizonyos speciális jellege akkor is mindig megmarad.

A terület olyan közös gazdasági érdekeket teremt, amelyek a rendes gazdasági osztálytagozódás érdekeit keresztezik.

Anglia szigeti fekvése élelmezési és világkereskedelmi szempontokból egyaránt fontos oly érdekeket teremt, mely minden osztályt érint s mely mindannyia között kapcsoló tényező, nemzeti egységének egyik alapja éppen ez.

Különös fontosságúvá lehetnek az osztálykérdések tekintetéből ép így a partikuláris érdekek is. Egyes vidékek partikuláris érdekei oly jelentékenyek lehetnek; olyan élesen kerülhetnek az ország más vidékeivel ellentétbe, és az osztályt oly fokban érinthetik közösen, hogy e partikuláris szempont egyéssítőleg hathat azon vidék osztályaira, a két versengő vidék egyébként szolidáris osztályaira pedig szétválasztólag.

2. A *faji* kérdés is egyike azon tényezőknek, melyek az osztályok természetére és céljaira kihatnak. Ez által a faji kérdés időnként minden egyes osztálynak és minden rétegének bizonyos fokig *belső* problémájává válhatik.

Amint az egész államnak, úgy az ily osztályoknak is egy részben ez adja meg a jellegzetes – másokétól elütő – *egyéniségét*. Vagy ugyanezen nemzet *más* osztályaiétől; vagy más nemzetek *ugyanezen* osztályaitól. A szerint, hogy az illető nemzetnek csak az *egyik* osztálya vegyes fajú, vagy pedig a többiek is.

Az, hogy valamelyik osztályban *minő* nemzetiségek vannak és *mily* arányban és hogy azok saját fajukon belül (számbelileg, gazdaságilag, aktivitás szempontjából) milyen súllyal bírnak: szintén azon tényezők közé tartozik, amelyek megadják az illető osztályok sajátos egyéniségét, amely – gazdaságilag egészen hasonló struktúra mellett is – minden másétól elüt. A faji psyche és a faji célok érzetetik hatásaikat.

Hogy az egyes osztályoknak e tekintetben milyen az; egyénisége s milyenek egymástól és másoktól való különbözőségeik s hasonlóságaik: az illető nemzet speciális jellegzetes vonásai közé tartozik.

De a faji szempont nemcsak az egyes osztályok és társadalmak egyénisége szempontjából lényeges, hanem a gazdasági-osztályok solidaritásának a szempontjából is.

Az egyes gazdasági osztály ugyanis nem csak társadalmi szempontból nem homogén. Faji szempontok is megoszthatják. Hogy milyen fokig, az függ az illető nemzet társadalmi és gazdasági struktúrájától; és mindazon tényezőktől, amelyek a faji törekvések erejére és tendenciájára nézve irányadók.

A faji szempontnak kapcsoló és bontó ereje lehet. Kapcsoló oly értelemben, hogy *egyazon* osztály tagjait kapcsolja még szorosabban egymáshoz; – s ez értelemben *osztály mozgalmakat szító* tényező. De lehet kapcsoló oly tágabb értelemben, hogy *egyazon nemzet* osztályait kapcsolja egymáshoz, s ily értelemben *osztály mozgalmat szüntető* tényező.

De a faj nemcsak kapcsoló, hanem bontó tényező is lehet.

Ha pl. az osztályok különböző fajú egyénekből állanak, akkor ez a körülmény megbontja az osztály-solidaritást. És pedig a következő arányban: 1. minél erősebb az osztályokban a faji törekvés; 2. minél nagyobbak a különböző törekvések közötti differentiák; 3. minél actualisabbak ezek az elmentétek.

Az, hogy milyen erősek valamely osztályban a faji törekvések; hogy mennyire divergálnak egymástól; és hogy mennyire bírnak actualitással: különböző országokban s időkben különböző, arra nézve tehát, hogy a faji szempont a gazdasági osztályokban mennyire bontó tényező, általános szabályt felállítani lehetetlen. Meg lehet állapítani egyes esetekben; de ott sem szabad felednünk, hogy e megállapítás alapja csak ideiglenes. Mert hiszen – bar csekély mértékben – *változó* a faji törekvések divergentiája is. Változó, még inkább, a faji törekvések ereje. És a legnagyobb mértékben változó azoknak actualitása. Külső és belső politikai események, a faj gazdasági, vallási, politikai életében történt változások, ezekre egyaránt kihatnak.

Az osztály-solidaritással szemben való bontó erejük foka tehát *folyton* változó. Változó ennek folytán: az *illet*» gazdasági osztályok belső egysége és szilárdsága, akcióképessége is; még akkor is, ha gazdaságilag ugyanazon alapfeltételeik maradtak meg, mint voltak.

Azt hinni, hogy a gazdasági osztályöntudat kizárólagos erejű tényezővé fejlődése csupán haladás kérdése, s minél előbbre halad valamely ország, annál inkább nyomul háttérbe a faji tényező: a faji törekvéseket alapjukban félreismerik racionalista tévedés.

A világháború megmutatta a nemzeteknél a faji törekvéseknek adott esetben minden osztály-ellentéteket másod-sorba szorító jellegét.

3. Az osztályok s társadalmak speciális egyénisége szempontjából s a bontó tényezők szempontjából a *vallásfelekezeteknek* is rendkívüli a fontossága. Az írországi osztálymozgalmaknak – faji jellegüktől el is tekintve – az volt mindig az egyik jellemző sajátosságuk, hogy az elnyomott osztály általában katolikus volt, az elnyomó pedig protestáns. Hozzájárulván még az a körülmény, hogy ezzel a faji különbség is összeesett: ez a körülmény az egész mozgalom jellegére és erejére kihatott. Rendkívüli solidaritás fejlődik így ki azok között, akiket az osztályérdekek közössége mellett a faji és vallási érdekek és érzelmek közössége is összefűz egymással s elválaszt elleneleiktől.

Viszont a vallás bontó tényező lehet az egyes osztályon belül. A vallás is, azon arányban lehet bontó tényezővé, amennyire erős az illető osztály tagjaiban ez az érzés, amilyen erős az ellentét tagjainak a felekezetei között és amilyen aktuálisok az egyházpolitikai ellentétek.

A felekezeti szempontok esetleges bontó jelentőségének a tagadása a vallási érzelmeknek mint *constans* tényezőknek a teljes félreismerésén alapul; a vallási momentum jelenlegi – ideiglenes – háttérbe szorulásából vont hibás általánosítás.

4. A *pártviszonyok* is kihatnak a gazdasági osztályok jellegére és erejére. Először is annyiban, amennyiben a pártok faji, vallási, vagy területi (partikuláris) aspirációkon alapulnak. Ezen esetekre nézve áll az, amiket eddig elmondottunk. Nyilvánvaló t. i., hogy amennyiben a pártalakulás és a pártpolitika kihat a társadalmi, vallási, faji, partikuláris mozgalmakra, *indirekte* – ezekre való hatása által – kihat a gazdasági osztálykérdésekre is. És pedig azon arányban, amelyben e mozgalmakra hat s amelyben ezek hatnak az osztályokra. De a pártok nemcsak faji, felekezeti s partikuláris alapon alakulnak; sem csupán olyan alapon, amelyben elsősorban ily tényezők dominálnak. Gazdasági momentumok is lehetnek döntők és pedig ép olyanok, amelyek a marxista osztály képződésre bontó hatásúak s közös érdekeket érintvén, a burzsoák egy részét a munkássággal, vagy egy részével összekapcsolják s mindkét részt a maga osztályának a többi részével szembeállítják.

Az angol gabona vámok elleni harc pl. megoszlatta a burzsoá osztályt s annak merkantilista elemei a munkássággal együtt küzdöttek a földbirtokosok érdekeivel szemben. E küzdelem a burzsoaszolidaritást meglazította s – e küzdelem idejére – más kérdésekben is éreztette hatásait.

5. A gazdasági osztályok szempontjából végül legfontosabb *azon állam*, amelynek uralma alatt állanak. Első sorban azon indirekt hatás által, amellyel az állam által követett politika

a *pártokra*, s ezek útján az osztályokra kihat. Másodsorban azon befolyás által, amellyel a többi *osztály módosító* s osztálybontó, vagy kapcsoló tényezőre – fajra, vallásra, társadalmi életre, partikuláris érdekekre – s ezek által indirekte a gazdasági osztályokra kihat. Harmadszor azon *direkt befolyás* által, amelyet az állam által követett politika a gazdasági osztályokra gyakorol.

Hogy az osztálymódosító tényezőkre való hatás milyen nagy jelentőségű az osztályokra nézve, arra vonatkozólag Spanyol- és Franciaország története érdekes példákat mutat. Látszólag mi sem áll távolabb a gazdasági kérdésektől, mint a faji és felekezeti viszálykodások kérdései. É? mégis az államnak ezekre gyakorolt hatása a gazdasági életre s ezzel az osztályokra is kihat. Spanyolország a mórok és zsidók kiűzése által legmiveltebb földműveseitől és az üzletembereitől fosztotta meg magát. Franciaország a protestánsok üldözése által egész iparágakat tett tönkre s egy millió munkáskéztől fosztotta meg Franciaországot. (L. Ballagi: Colbert.)

Még jelentékenyebb az állam *direkt* gazdasági befolyása. A gazdasági fejlődés nem automatikus, hanem az állammal mindig vonatkozásban áll. Az állam ily irányú jelentőségének figyelmen kívül hagyása a szabadkereskedelmi és be nem avatkozási politika korszakából vont bizonyos tapasztalatok általánosításából eredt. A szabadkereskedelem és be nem avatkozás azonban szintén politika volt, az *állam* gazdasági politikája, amelynek megvoltak az illető nemzet termelési viszonyaitól független *más* alapfeltételei is. Más nemzetek gazdasági fejlődésétől, és gazdasági politikájától s külpolitikai kérdésektől is függvén, ezeknek változtával szükségképp megváltozik az állam magatartása is.

Ezt mutatja – Anglia kivételével – egész Európának és az Uniónak is védvamos irányba való fejlődése s az állam szociálpolitikai beavatkozása még Angliában is.

A gazdasági fejlődés tehát nem autonóm. Feltételezve van azon állam politikájától, amelynek uralma alatt áll: ez pedig a többi államok fejlődésétől és magatartásától.

Németországnak a védvamos politikára való áttérése pl. részben ép más államok védvamos politikájából eredt. Viszont Németország rohamos ipari, világkereskedelmi és tengerészeti fejlődése Angliában a világháború előtt mind erősebb védvamos áramlatot támasztott, melynek Németország haditengerészetének fejlődése és világpolitikai ambíciója még erősebb tápot adott.

Mindaz, amivel az állam akár direkte, akár indirekte az ország gazdasági életére kihat: szükségképp a gazdasági osztályokkal is – az állami beavatkozás erejének az arányában – érezteti hatásait.

A francia forradalmat vezető polgári osztály nem csupán a termelés módja által feltételezett gazdasági fejlődés produktuma. A francia királyok is hozzájárultak fejlesztéséhez, ellensúlyként erősítve őket a feudális főurak ellen. Colbert nagy ipartteremtő, ipartfejlesztő és iparranevelő politikája s az ipar érdekeit védő egész védvamos rendszerre is osztályképző faktorként mutatkozik. Mindez pedig az állam egész politikája által feltételezett, s a politika változásával – pl. a vallásüldözések megkezdésével – szükségkép változik.

Németországnak a múlt század két évtizedében tapasztalható fejlődésének a történetében világosan láthatni, hogy átmeneti időben az állam gazdasági politikája mily döntő lehet annak agrár, vagy merkantil jellegére is így az osztályalakulásra is. Ugyanily hatást gyakoroltak világforgalmi szubvenciói is. A szociálpolitikai törvényhozásnak a gazdasági osztályokra való hatása még nyilvánvalóbb s Bismarck és Lloyd George szociálpolitikai nagy reformjainak bizonyára rendkívüli hatása volt a nemzeti egység azon szilárdságára, amely ez országokban a világháború alatt osztály-szempontról megnyilatkozott. De nemcsak az osztályok érzületét változtatja meg ez a fajta szociális politika, hanem magukat az osztályokat is. Mert hisz nyilvánvaló, hogy az a munkásság, amely betegség, baleset, aggság és munkanélküliség esetére biztosítva van, amelynek munkaidejét s női és gyermekmunkáját az állam megszabta, egészen más osztály, mint az a proletariátus, amelyről 1848-ban Marx azt mondta, hogy a küzdelemben nem veszíthet mást, mint bilincseit.

Átalakult ez az osztály, abban a fokban, amelyben – álamonként – az állami gondoskodás rá kiterjedt. És ahol csak egy részére terjedt ki, ott ez körülmény lesz – a munkásság különböző szituációjú rétegeit teremtvén – termésmészerszerűleg bontó jellegű.

Hogy az állam örökösödési jogának, agrárpolitikájának, milyen átalakító hatása van az osztályokra, szintén nyilvánvaló. A birtok-megoszlás, latifundiumok vagy pedig parasztbirtokok teremtése, az egész osztály tagozódására kihat. És mindez célkitűzéseire is.

6. De a *külföld* befolyása is éreztetheti a *gazdasági osztályokkal* hatásait. Először azért, hogy hogyan hat az *osztályképző* és módosító tényezőkre; másodszer azért, hogy hogyan hat az *egyes osztályok* magatartására (pl. külföldi osztálymozgalmak). Végül azért, ahogy hat az osztályok *egymás közötti* viszonyára. A külpolitikai kontroverziák például lehetnek első sorban gazdasági kontroverziákból eredők, aminő pl. Anglia és Németország világkereskedelmi rivalitása. Ezek lehetnek az egész nemzetet érintők; különböző fokban is, de oly mértékben, hogy általuk a nemzet összes osztályai a másik nemzettel szemben solidarisnak s a másik nemzet hasonló osztá-

lyával mindenikük ellentétes érdekűnek érzi magát. Ez kihat az összes osztályokra s a munkásságnak a nemzeti irányzattal, a militarizmussal és a háborúval szemben való álláspontját megváltoztathatja. Kihat ez a munkás-osztály egész gondolkozására s annak módosulásával az uralkodó osztályoknak róluk való gondolkozására, bizonyos politikai követeléseik érvényesítése tekintetében is. A közösen és egyetértőleg vívott harcnak megvan az osztálybontó és nemzetegyesítő hatása. A háború folytatása tekintetében való kontroverziák szintén éreztetik hatásukat. Esetleg úgy, hogy vagy az egyik osztályt, vagy többet béke és harci pártra oszlatnak. Esetleg úgy, hogy a különböző osztályellentéteket még kielezik, amennyiben az egyik osztály exponáltabban a béke vagy egyáltalában a háború mellett fog állást foglalni. Végül az is lehet, hogy részben bontó, részben kapcsoló consequential lesznek, amennyiben az egyik így exponált osztályhoz, a másiknak vagy a többieknek egy része csatlakozik.

Bármint is legyen, a régi osztályok egész jellegére és egymáshoz való viszonyára – így vagy úgy – mindenképpen kihat.

De a külpolitika az osztálykérdésre indirekt hatással is lehet. Olyképpen, hogy külpolitikai okok sugallhatnak az államnak olyan politikát, amely átalakítja az osztályokat. Amidőn pl. a francia forradalom után Poroszországnak Franciaországgal meg kellett küzdenie, Poroszország – leveretése után – nagyobb erőkifejtésre csak úgy érezte magát képesnek, ha a maga határain belül ő maga is lerontja a rendiséget s az osztályok közötti ellentétet a nemzetet nem gyengíti meg. A Stein-Hardenberg-féle reformok Poroszország osztály-alakulására rendkívül kihatottak s másutt is követőkre találtak.

Ha már most összefoglalólag végigtekintünk a gazdasági osztályokra kiható tényezők során – a társadalmi osztályon, a fajon, felekezeten, párton, területen, államon; – azt fogjuk látni, hogy azok egyrészt *általában osztály módosító*, másrészt *speciell osztály-bontó* vagy *kapcsoló* tényezők. Oly értelemben, hogy részben megadják az osztályoknak a speciális jellegét, részben pedig megerősítik vagy gyengítik bennük a solidaritást.

Midőn tehát a gyakorlati politikusnak valamely nemzet gazdasági-osztályait kell megvizsgálnia, csupán mindezen szempontok figyelembevételével fogja teljes képüket megkaphatni. Kétségkívül rendkívül fontos, hogy a termelés módjával kapcsolatos gazdasági fejlődés mely stádiumában áll az illető társadalom. Itt azonban nem elég azonos gazdasági struktúrát konstatálnunk – pl. kapitalista társadalmat, – hanem vizsgálnunk kell, hogy az illető gazdasági osztályok milyen erőviszonyban állanak egymással; hogy ezek milyen

rétegekre oszlanak s e rétegek milyen erőviszonyban állanak egymással; végül hogy e tekintetben más államok osztályaitól mennyiben különbözök. De két egyaránt kapitalista társadalomnak ugyanazon fejlődési fokon álló gazdasági osztályai is, az ezen körülményből természetesen adódó hasonlóságok mellett is rendkívüli különbségeket mutathatnak. Ezek a különbségek pedig éppen a fenti osztály-módosító tényezők folytán keletkeznek. Csak ha ezeket nyomról-nyomra követjük, kapjuk meg azon gazdasági osztálynak igazi képét. Igazi egyéniségét ép a társadalmi, faji, vallási, pártpolitikai, területi és állami befolyásnak az illető gazdasági osztályra való hatásai adják meg csupán s természetesen sikertelen az a politika, amely nem ezekkel a tényezőkkel számol, hanem csak bizonyos minden kapitalista állam osztályainak közös vonásaival.

Ellenben, hogyha minden állam osztályainak a sajátos egyéniségét megismerjük, a különböző állam osztályai közül *némelyeiben* találunk, *némi vonatkozásban* – ép az osztály-módosító törekvések tekintetében – más, a gazdasági struktúrától független közös vonásokat. Azt fogjuk látni, hogy az egyik helyen területi, a másik helyen faji, a harmadikon vallási, társadalmi, pártpolitikai szempontból van valami hasonlóság egy másik ország gazdasági viszonyaival; másutt csak részben ezek egyikével, vagy többekkel ezek közül, vagy az állami befolyás mérve tekintetében, vagy abban, hogy indirekte, vagy direkte és mik által és milyen utakon hat.

Mindez kihat az illető osztály természetére és célkitűzéseire is; s a politikust megköti. És mindezen tényezőkön belül íá meg van a determináló erőknél kívül az egyéni akarat különböző erejű és állandóságú érvényesülése.

Úgy, hogy a gazdasági osztályokra nézve tehát a következőket fogjuk megállapíthatni: 1. Olyan államokban, melyek a termelés módja által megszabott gazdasági fejlődés hasonló fokán állanak, a gazdasági osztályok bizonyos közös typut mutatnak. 2. E hasonlóságok mellett azonban még ilyen államokban is a társadalmi, faji, vallási, területi, pártpolitikai viszonyok és az államnak ezekre és az osztályokra való hatása folytán bizonyos jellegzetes különbségek mutatkoznak, amelyek ezen osztályoknak sajátos jellegét adják. 3. A különböző országok osztályainak sajátos jellegét vizsgálva, némelyik között egyes vonatkozásban bizonyos hasonlóságok mutatkoznak. 4. Az osztály-módosító tényezők folytán szükségképp módosulnak azok a következtetések is, amelyek az osztályoknak tisztán gazdasági alapon való alakulásából következnenek: az osztály-ellentét és az osztály-solidaritás. 5. Miután az osztály-módosító tényezők erőben, irányban folyton változhatnak: az osztályok egész jellege, egységük, szilárdságuk is folyton változó. 8. Miután az osztály-módosító tényezők által a gazdasági-osztályok részben vagy egészben más politikai faktorokkal

jutottak összefüggésbe s *azoknak életébe bekapcsolódtak*: a gazdasági osztályok csupán mindezen – az ő életükbe bekapcsoló – tényezők folytonos változásainak az állandó figyelemmel kíséréseivel Ítélték meg helyesen.

A politikai élet folytonos hullámzást mutat. Az osztálytörekvések, faji, vallási, partikuláris törekvések egyaránt áthatják a társadalmat. Támogatják egymást, vagy egymást keresztezik. Befolyásuk ereje, aránya folyton változó. Változatlan csupán a tény, hogy a politikai életnek általában *mindannyian* – szakadatlanul változó erejű és irányú – faktorai, melyek egymással *folytonos kölcsönhatásban* állanak s amelyek egymásra való hatásának a vizsgálata nélkül egyikük sem ismerhető meg helyesen.

C) A pártok.

Politikai pártnak oly egyének organikus egységét nevezük, akik bizonyos politikai célokat másoktól eltérő politikai eszközökkel akarnak megvalósítani. A párt *szervezettségi* foka esetenként különböző, úgyszintén *tartóssági* foka; de pártjellegére ez nem bír kihatással. Miután *politikai* célok kivívására alakult, alapjául mindazon kérdések szolgálhatnak, amelyeket az állam hatáskörébe vonhat. Vagy úgy, hogy egyes kérdések és elvek szolgálnak alapjául; vagy pedig a kérdések egész komplexuma s azoknak egységes elvi alapon való megoldása. Támadhatnak tehát pártok *partikuláris, nemzetiségi, egyházpolitikai, közjogi, gazdasági, külpolitikai* stb. alapon. Támadhatnak az állam egész berendezésére vonatkozó kérdések alapján is. Minden esetben az egyes államok speciális viszonyaiban rejlő okok által módosítva.

I. Itt csak a pártok *pro grammjáról* beszélünk és nem *elnevezésükről*. Mert az elnevezés gyakran csak történelmi *reminiscentia*, amely már a jelenlegi helyzetnek meg nem felel; gyakran pedig csak taktikai fogás, népszerű jelszavaknak pártterdekből való felhasználása céljából, így tehát csak a pártok programjáról és azon módosulásról, amelyet a tulajdonképpeni párt-esz menyre (s így a programra) a viszonyok gyakorolnak. A conservatív, liberális és radikális pártok t. i. tisztán az államélet conservatív, liberális vagy radikális eszményéből meg nem érthetők. Helyes megértésük csak azon sajátos átalakulás vizsgálata alapján lehetséges, amelyet ezen eszményekre és jelszavakra az egyes országok speciális viszonyai gyakorolnak. De azért természetesen az egyes országok conservatív, liberális vagy radikális pártjainak a felfogásában meg van a közös elvi alap.

A conservatív eszmény: a *tekintély* és az *uralom*. Az arisztokratikus osztályoknak és az államfőnek szilárd tekintélye és

erős kezű uralma. Az emberek *természetes egyenlőtlenségeink* tényéből kiindulva a *politikai egyenlőtlenséget* célszerűnek s az államéletben megóvándónak hiszi, állandóan erős kormányzat nélkül az államélet bomlásától féltre, a *kormányzati* tekintély kérdésében intranzigens.

A liberális és radikális eszmény: a *szabadság* és *egyenlőség*. Rousseau az emberi természet eredeti jóságának s az emberek eredeti egyenlőségének a nettójából jut el ez elvekhez; s a liberális és radikális elvek alatt még ma is ott lappang ez a hit. A liberalizmus azonban a teljes politikai egyenlőséget és szabadságot csak mint végcélt tekinti. Megvalósításának lehetőségét és célszerűségét ma még nem látja. A radikalizmus ellenben már ma kivihetőnek és célszerűnek tartja azt s a politikai mellett mindinkább hangsúlyozza a gazdasági felszabadulás szükségét és a gazdasági egyenlőtlenségek consequentiáinak enyhítését.

Úgy a liberalizmus, mint a conservatismus szükségesnek érzi a *jogok* és a *kötelességek* közötti helyes arányt. A conservatív politika eszménye, hogy *nincs jog kötelesség nélkül*. A liberalizmusé és radikalizmusé, hogy *nincs kötelesség jog nélkül*. Ez a két elv in praxi homlokegyenest ellenkező. A conservatív eszmény egy oly arisztokráciában van megvalósítva, amely jogai fejében súlyos kötelességeket teljesít. A radikalizmus eszménye a teljes egyenlőséget – tehát a gazdasági egyenlőséget is vonná maga után.

Ezek a conservatismus, liberalizmus és radikalizmus általános elvi alapjai. A speciális viszonyok hatása alatt azonban mindezek szükségképp módosulnak.

Módosulnak pedig elsősorban azon *elemek* természete szerint, amelyek az illető pártot alkotják; másodsorban azon *szervezet* szerint, amelyben vannak; végül azon *események* természete szerint, amelyek ezen párt alkotó elemeket, magát a pártot s a programra vonatkozó viszonyokat is módosítják.

A conservatív eszmény *egy*, de a conservatív pártokat alkotó emberek országoként s korok szerint *különbözők*. És az ő sajátosságaik a pártra, magatartására és programjára is rányomják a bélyegüket.

Mert a pártot nemcsak *programmja* teszi; hanem *alkotó-elemeinek* minősége is és *szervezete* is.

II. Ha egy ország pártjait meg akarjuk ismerni, vizsgálunk kell azoknak az *alkotó elemeit*. Vizsgálunk kell, hogy micsoda más – a pártszemponttól független – szempontok szerint képződnek tagjaik között különbségek s hogy így micsoda más – nem-pártpolitikai – szempontokból hasonlítanak vagy különböznek egymástól és más országok hasonló-elvű pártjaitól.

1. *Területi* szempontok annál lényegesebbek, minél nagyobbak a különbségek az illető ország egyes vidékeinek népessége

s azok érdekei között és minél lazább az állami egység érzése egyes részekben.

Valamely párt jellegére szükségképpen kihat, hogy az országnak különböző részeiben gyökerezik-e és ha igen, hogy mely részeiben. Tagjai egyrészének pártikularizmusa a párt egységét sokszor megbonthatja. Minél pártikularisabb vidékről, minél több – vagy nagyobb súlyú – tagja van, s minél gyakrabban aktuálisak ez ellentétek.

A partikularizmus obiective és subiective nyilatkozhatik. Obiective abban, hogy valamely vidéknek tényleg lehetnek nagy és a többiekével ellentétes vagy azokétól külön érdekei; subiective azon vidék embereinek sajátos jellemében és értékeiséiben.

Valamely vidék partikularis érdekeinek a lehetősége nyilvánvaló. És pedig úgy direkt, mint indirekt vonatkozásban. Direkt érdekei lehetnek pl. gazdasági, közlekedési, kulturális, katonai téren; lehetnek partikularis nemzetiségi, adminisztratív, külkereskedelmi tereken. Helyi érdekű közlekedés, a vidék gazdasági érdekeinek bizonyos követelményei, iskolák felállítása, veszélyeztetett pontjai megerősítése, a közigazgatás helyi szervezetének reformálása vagy helyesebb irányítása, a szomszéd állammal való gazdasági viszonyoknak érdekei szerinti szabályozása stb.

Ugyancsak obiectiv alapon, de indirekte, nyilatkozhatik a partikularizmus a nem helyi érdekű kérdésekben is, amennyiben a legtöbb kérdést a maga helyi érdekeivel való vonatkozásban ítél meg. Minél erősebben, minél több kérdésre vonatkozólag lép ez fel, annál inkább közeledik az a partikularis alapon való pártalakításhoz; addig pedig a maga pártjában annál inkább bontó tényező. De normális pártviszonyoknál is meg lehet és szükségképp meg van bizonyos fokig.

Különösképp oly esetekben, midőn az csak a nemzeti politika bizonyos – pl. terjeszkedő – tendenciájának az erősebb hangsúlyozását követeli meg.

Tengerparti, világkereskedő városok – ha csak más, igen súlyos tényezők ellensúlyozó hatással nincsenek – természetsszerűleg helyeselni fognak minden oly politikát, mely a világforgalmat emeli s új piacokat biztosít s a rivális államokkal szemben való politika tekintetében természetsszerűleg intranzigensebbek.

Ezen obiectiv ellentétek mellett azonban az egyes vidékek lakói sajátos psychéje folytán is lehetnek hatással, a pártok sajátos kialakulására, jellegére és programjára. Ez az indirect hatás annál jelentőségesebb, minél nagyobb a különbség az ország bizonyos részeinek – pl. az északnak és délnek – psychéje között. A bretagnei francia más, mint pl. a bordeauxi vagy a provencei; az északkeleti olasz más, mint a szicíliai. Vérmérséklet, észjárás, világnézet tekintetében különbözőségek

mutatkoznak. A történelmi múlt és a helyi viszonyok folytán vidékek szerint más és más lehet az egyes vidékek érzülete, eszménye s így politikai értékelése is.

A történelmi múltnak különböző hatásai az ország egyes részeire, s e részeknek a jelenben is létező bizonyos sajátos viszonyai érzelmeikre szükségkép hatást gyakorolnak. Egy nemzetiségi vagy osztály-mozgalom excessusai alatt különösen szenedett vidéken utólag is erősebb lesz ezen irányzatokkal szemben az animozitás s képviselői más vidékek képviselőinél intranszigensek lesznek ilyen vonatkozású kérdésekben még akkor is, ha annak obiectiv szükségessége fenn nem forog. Ugyanígy lesznek oly vidékek, melyek egy ellenséges szomszéd támadásai alatt szenedtek s azt nehezebben feledhetik. A pártot – programjától függetlenül – mind szükségkép érintik s bizonyos fokig determinálják e momentumok s a pártvezetőség kezét ennyiben megkötik. Amily mértékben faktor e párt az ország életében, oly fokig hatnak ki determinálólag az egész országra is.

2. *Faji szempontból is meg kell* vizsgálni a pártokat. Az egyes fajok psycheje – sok tekintetben különbözik egymástól, s a vérmérséklet, világnézet, e különbözőségei még a fajilag egységes pártoknál is éreztetni fogják hatásukat, ha a párton Tjeiül faji különbségek nincsenek is. Éreztetni fogják annyiban, hogy ugyanazon conservativ vagy liberális program mellett is két ország conservativjei vagy liberálisai fajuk különbözősége folytán is különbözni fognak egymástól.

Ha pedig ugyanazon párton belül különböző fajok vannak képviselve, ez nemcsak a más országok pártjaitól vagy azon ország pártjaitól való különbözőségek szempontjából bír fontossággal, hanem a párt magatartása szempontjából is. Érvényesülni fog a párton belüli fajok sajátos egyénisége s a párt politikájának azzal számolni kell. Egy szláv fajnál pl. számolnia kell a vallásos érzésnek és az egyházi befolyásnak azzal a nagy erejével, amely e fajnak sajátos jellege s amely az egyházpolitikai kérdéseket az ily párt szempontjából különösen kényessé teszi.

De nemcsak a pártnak jellegére és politikájára hat ki a párton belüli fajkülönbség, hanem annak az egységére is. Minél nagyobbak és divergálóbbak a fajkülönbségek; minél nagyobb súlyuk van a párton belül; minél inkább divergálnak a párt elvi alapjától és természetes tendenciáitól, annál veszélyesebbek ebből a szempontból s annál közelebb hozzák a nemzetiségi alapon való pártalakulás lehetőségét.

Külön is ki kell azonban emelnünk, hogy bontó jellegük, caeteris paribus is pártok szerint különböző. Egy radikális párt többnyire sokkal erősebb ily áramlatot is megbír, mert programjába és tendenciáiba kevésbé ütközik.

Lényeges az is, hogy a párton belül levő fajok mennyire ébredtek politikai öntudatra s hogy ez a politikai öntudat milyen széles rétegeket hat át.

Előfordul, hogy míg valamely fajnak egy része már nemzeti-séggként lép fel, a többi részében oly csekély a faji öntudat, hogy az uralkodó faj pártjaihoz tartoznak s képviselőiket is az uralkodó fajból választják. De még ilyen esetekben is meg van a faji különbségnek a párt szempontjából való fontossága. A nemzetiségi öntudat térhódítása az ilyen fajon belül is pártbontó hatású. Az agitáció nemcsak az uralkodó faj, hanem a párt alól is elvonja a talajt. Ez a körülmény a nemzetiségi kérdés és a pártkérdés között külön szoros összefüggést teremt.

Mindezen szempontok még erősebben hatnak, ha nemcsak a szavazók, de a képviselők is megoszlanak a pártban fajok szerint.

Csekélyebb faji öntudat mellett is meglehet azonban a faji momentum bontó ereje, nyilatkozhatik pedig: először más fajokkal szemben követendő nemzeti-ségi politika tekintetében; másodsor a más államokat alkotó fajokkal szemben követendő külpolitika tekintetében. Mind a két esetben a pártbontó fajnak az illető fajok iránti ellen- vagy rokonszenve szerint.

3. *Osztályszempontok* is figyelembe veendők egy párt megítélésénél, mert a gazdasági és társadalmi momentumoknak a közélet mozgalmaiban mindig jelentősége van.

A gazdasági osztályok gyakran nem esnek egybe a pártokkal, hanem azokat keresztezik. Hogy valamely párt milyen osztályokra támaszkodik, milyen arányban oszlanak meg e tekintetben a párttagok, és hogy azok az osztályok az illető országban milyenek: a vizsgálandó párt sajátos jellege szempontjából elsőrendű fontosságú. Még ha egy párt eredetileg tisztán egységes osztályalapon alakult is, idővel érdek- és véleménykülönbségek az egységet meglazítják. Viszont a pártban teremtenek, közös érdekek, közös harcok s személyi szempontok és tekintetek oly egységet, amelyet csak erős rázkódások bírnak megtörni. A gabonavámok körüli harcban például Peel Róbert a földbirtok érdekeit szolgáló gabonavámokat azon tory párt által szüntettette meg, mely főként a földbirtokosok pártja volt. Ezúttal az osztályérdekek oly mélyen voltak sértve, hogy e reform utólag pártszakadást idézett elő. De a pártegységnek még meg volt az az ereje, hogy előbb megszavaztassa azon reformokat, amelyek a legnagyobb mérvben ellenkeztek a megszavazók osztályérdekeivel.

Ott, ahol a párt különböző gazdasági osztályokhoz tartozókból áll, fontos, hogy választói főként mely osztályból, és képviselői mely osztályból valók. Amennyire erőtlén a választók osztályöntudata, annyira lesz csupán a képviselők osztályhoz tartozása lényeges tényező. A szociális mozgalmaknak osztályöntudatos munkásság vezetésére irányuló törek-

véséi, sikerességük arányában vonhatják ki a párt alól a nép-nél a talajt s így a pártkérdés a szociális kérdéssel külön szoros kapcsolatba jut.

Annak előfeltételei az ő megszűnésének vagy átalakulásának a feltételei s az osztályszempontok pártszempontból való jelentősége napról-napra nyilvánulóbban fog mutatkozni.

De nemcsak a gazdasági, hanem a *társadalmi* osztályok szerinti megoszlás is fontos a pártra. Választóinak társadalmi állása, ízlése, műveltsége, világnézlete, – választóira való tekintetből – a képviselők magatartására kihat. Míveletleább, nyersebb, tömegekre támaszkodó párt – caeteris paribus – agitációjában élesebb, programjában meggondolatlanabb.

Képviselőinek társadalmi állása, tradíciók, ízlés, parlamenti tónus tekintetében a pártra kihat. Egyes országok egyes társadalmi osztályainak műveltségi különbözősége egészen más világnézletet is ad. Ugyanazon elvekből más consequentiákat fognak vonni; sőt ugyanezen elveket másként interpretálni. Vezetőinek megválasztásán, politikusai értékelésén, követelésein és fellépésén meg fog látszani. Nagyon különböző társadalmi állásúak gyakran nem fogják egymást megérteni; s az ellenpárt hasonló társadalmi állású, felfogású tagjaihoz gyakran közelebb fogják érezni magukat. Erős pártegyeség hiányában nagyon divergens társadalmi felfogások mellett ez is lehet tehát pártbontó tényező.

4. *Felekezeti különbségek* is éreztethetik a párt jellegének megformálásában és a párt egysége tekintetében a hatásukat. És itt már nemcsak azáltal, hogy különböző valláshoz tartoznak, hanem azáltal is, hogy a különböző egyházaknak, amelyekhez a párttagok tartozhatnak, meg van a maguk külön politikája. Ebben különbözik, mint pártbontó tényező, a vallás a fajtól és az osztálytól. Az osztálynak és fajnak is lehet külön politikája, de akkor már tagjai ezen az alapon alkotnak pártot; amíg az osztályoknak vagy fajnak mint egységes egésznek nincs külön pártja, addig külön politikája sincsen. Ellenben az egyháznak mindig mindenütt meg van a maga külön politikája. Ez a politika is változó, a viszonyok és a vezetők szerint; ennek is megvannak a maga tradíciói és törvényei: Amikor tehát bontólag lép fel, nem csak egyszerűen bontó *elem*, hanem bontó *intézmény* is. Míg tehát a faj és az osztály csak erős közös öntudat és közös actualis törekvések felébresztése esetén válhatik külön faktorrá: a felekezet egyháza által *mindig az*, s – más okok mellett – egyházának a politikája által is válhatik bontó vagy kapcsoló tényezővé.

Midőn a pápa 1892-ben elismerte a francia köztársaságot s erre utasította híveit is, ezzel a francia monarchisták közt pártszakadást idézett elő. Ezzel mint pártbontó tényező szerepelt.

Midőn Olaszországban hosszú ideig a politikai passzivitást parancsolta híveinek, ezzel azon olasz pártoknak, amelyek ezekre támaszkodhattak volna, az egész jellegére s a pártviszonyok egész alakulására kihatott. Ugyanez áll természetesen azon újabb fordulatra, hogy a pápa híveit felszólította az olasz politikai életben való részvételre. E körülmények a pártok alkotó elemeinek az összetétele s a pártok alakulása szempontjából is éreztetni fogják hatásukat.

5. *Az államnak* a pártok szempontjából hármassal jelentősége van. Kihat a pártokra az által, hogy hogyan szabályozza a választói jogot; azáltal, hogy mely politikai kérdéseket tesz aktuálisakká; és azáltal, hogy hogyan szabályozza a kérdéseket.

a) A választói jog szabályozásával a pártok alkotó elemeinek a minőségére és az arányára is kihat. Szűkítés vagy kiterjesztés mindent megváltoztathat. A pártok faji, felekezeti és osztályszempontból való egész régi összetétele megváltozik. Partikuláris, faji, felekezeti vagy osztályszempontból addig egységes pártoknak az egysége megszűnhet; vegyes pártokba újabb bontó elemek kerülhetnek, vagy a régiek arányszáma megnagyobbodhatnak. És ezzel változás áll be az egész vonalon, annak megfelelőleg, amit a partikuláris, faji, felekezeti és osztályszempontoknak a pártok alkotó elemei tekintetében való fontosságáról elmondottunk.

b) A törvényhozás menete aktuálisakká tehet addig latens problémákat s ez szintén kihat a pártok életére. (Egyébiránt a pártok maguk külön is bírnak ezzel a képességgel.)

Ezek az aktuális problémák érinthetik a párt programját, vagy érinthetik a pártnak^ oly elemeit, amelyek valamely szempontból külön jellegűek. Érinthetik a párt programját s elvileg egyesítőleg, de esetleg taktikai alapon elválasztólag hathatnak rá. De érinthetik a partikuláris, az osztály, faji vagy vallási kérdéseket oly módon, hogy egy párton belül levő különböző elemeket megoszlattják s esetleg más pártokkal vagy azoknak hasonérzésű tagjaival egyesítik. Lehetnek oly hatással is, hogy egyenesen partikuláris, faji, osztály vagy felekezeti párt alakulását idézik elő.

c) Kihat az állam a pártokra azon mód által, ahogy az egyes politikai kérdéseket szabályozza. Ügy azokat, amelyekre a párt programja direkte vonatkozik, mint azokat, amelyek a pártok különböző elemeit partikuláris, osztály, faji és felekezeti szempontból érintik.

A szabályozás mikéntje a párt programjának az alakulására is lényegesen kihat. És ez mindig visszahat a pártok alkotó elemeinek az összetételére is.

6. A *külföld* is kihat a pártokra közvetve és közvetlenül. Indirekte azáltal, hogy az illető *államra* hat; és azáltal, hogy a *pártalkotó elemekre* gyakorol hatást. Mind a két hatást indirekte a pártok is megérik. Direkt hatásai ép oly fontosak.

Elsősorban itt a külpolitikai helyzetekre kell gondolnunk s azoknak az állam politikájára és a pártokra gyakorolt befolyására. Úgyszintén a külföld gazdasági politikájának ilyen irányú befolyására. Az angol-német politikai és gazdasági ellentét pl. megosztotta az angol conservatív pártot, nemzetivé tette a német szociális párt többségét, és végül imperialistává az angol liberális pártot.

De a külföld kihat a pártok belpolitikai magatartására is.

A hármass szövetség pl. a dolog természeténél fogva liberális jellegű volt. Olaszország Róma birtoka miatt állott a pápával ellentétben; Németországnak a pápai udvar nem tudta a protestáns porosz vezetéssel s a klerikális Franciaország és Ausztria leverését elfelejteni; Ausztriának pedig a konkordátum megszüntetését és a igémet- és Olaszországgal való szövetséget.

E szituációban Olasz- és Német ország számára egy anti-klerikális politika szüksége, Ausztria-Magyarország számára pedig annak könnyebb lehetősége ipso facto már adva volt. Az illető országok liberális pártjai számára ez az érvényesülés nagyobb lehetőségét biztosította, mint az éneikül az adott viszonyok között lehetséges lett volna. A conservatív vezetés alatt állott német birodalomban ez a körülmény egy rövid liberális érárt nyitott s Magyarország liberális pártjainak könnyebbé tette a kormányon és a liberális programjuk melletti megmaradást.

Ha már most mindezen (1–6) szempontokat figyelemmel kísértük, látni fogjuk, hogy midőn valamely pártot meg akarunk ismerni, minő különböző alapokon kell azt vizsgálat alá vennünk. Mindezek együttevén az illető pártnak oly *sajátos egyéniséget* adnak, mely őt azon ország más pártjaitól s más országok hasonló programú pártjaitól olyannyira különbözővé teszik b amelynek ismerete nélkül a párt magatartását gyakran nem lehet megérteni. Maga az illető párt vezetősége is csupán ezeknek a szempontoknak a folytonos figyelembevételével irányíthatja a pártot sikeresen. E tényezők abban az arányban lehetnek pártbontó tényezőkké, amelyben a partikuláris, faji, felekezeti és osztályszempontok a pártban erősebbek, egymással és a párt tendenciáival szemben divergálóbbak, actualisabbak és amennyire gyenge a pártegység maga. Bizonyos fokon túl szétfeszítik a pártkereteket s csak a bontó szempontból egységes elemek maradnak együtt, de a régi alapon. Példa erre a magyar függetlenségi pártnak először egyházpolitikai, másodsor választójogi szempontból való szétválasztása, azonban a közjogi program alapján és annak megtartásával.

Az is lehetséges, hogy az ily pártbomlás után egyes részek más párthoz csatlakoznak, vagy más pártoknak hasonló szempontból kivált részeivel egyesülnek, de még mindig néma bontó elv alapján.

Lehetséges végül, hogy ezen az alapon történik meg a pártalakulás, s a conservatív, liberális vagy radikális párt egy része partikuláris, nemzetiségi, felekezeti vagy osztálypolitikai alapon álló párttá alakul. De az ilyen párt sem lesz egyéb tekintetben egységes s alakulási alapjának egyesítő ereje mellett a többi bontó tényező ép úgy éreztetheti hatásait; s ezekhez járulhat a párttagoknak conservatív, liberális vagy radikális elemekre való megoszlása. Mert azzal, hogy pl. felekezeti alapon állott elő a párt, a régi pártnál zavart keltett felekezeti ellentétek lehetősége ki van kapcsolva, de még mindig lehetségesek partikuláris, faji és osztályellentétek; és még mindig lehetségesek az ugyanazon felekezeti alapon állók között oly ellentétek, amelyek a párttagok conservatív vagy liberális vagy radikális érzület alapján való megoszlásából támadhatnak.

III. A *program* mellett és a *pártalkotó elemeit* minősége mellett-hasonló fontosságú a párt *szervezete*. Kihat a programra, magyarázatára, megvalósításának módozataira, sorrendjére, taktikájára. Kihat a pártalkotó elemekre is, fegyelmzésére, kinevelésére s ezáltal átalakítására vagy erősítésére is.

Ha már most a pártokat e hármasszempontról megvizsgáltuk, látnunk kell, hogy azok ezen alapuló valóságos magatartásuk szerint vagy *társadalmi* vagy *gubernementális* természetűek.

1. A *társadalmi* pártok első sorban alkotó elemeiknek speciális érdekeit és speciális felfogásait szolgálják. Ilyenek a – névleg vagy tényleg – partikuláris pártok, a felekezeti, faji és osztályalapon álló pártok. Ilyenek azok, amelyeknél a párt – bármily alapon állott is eredetileg – idővel öncéllá változott. De más pártoknál is lehetséges, hogy a conservatív vagy radikális, avagy a közjogi párt *tényleg* csupán vagy főként társadalmi párt.

2. Ezekkel szemben állnak a *gubernementális* pártok,, amelyek első sorban általános, az *egész államélet érdekeit* szolgáló célok által vezetettek. A felekezeti vagy osztályérdeken alapuló párt is át akarja ugyan alakítani az egész államéletet,, de a *maga* speciális társadalmi érdekei szerint. Minél nagyobb változásokat akar, annál kevésbé gubernementális ez, mert hisz társadalmi érdekeknek akarja kiszolgáltatni az államot.

A gubernementális párt az államcéllal szemben nem centrifugális, hanem centripetális erőt képvisel. Sem alkotó elemeit, sem magát öncélnak nem érzi. Magát az államérdek öröké tekinti s magát úgy mint alkotóelemeit ezzel a mértékkel méri.

Az államérdek azonban gyakran többé-kevésbé egybeesik egyes társadalmi rétegek, fajok, felekezetek, osztályok, vidékek – érdekeivel. Hol állandóbban, hol ideiglenesen. Az illető társadalmi rétegek ilyenkor a gubernementális politika terme-

szetes támaszai, így lehetnek fajok, osztályok, egyházak, amelyeknek érdekei és érzelmei vagy állandóan vagy ideiglenesen a guvernementális politikáéival egybe esnek. A társadalmi pártok ilyenkor tényleg képviselhetnek értéket. De ha nem válnak guvernementálissá s a politika exigenciái helyébe saját merev szempontjait hozták: a helyzet megváltozása-kor a haladás akadályává lesznek. Károsak még azért is, hogy önzésük és túlzásaik folytán még a guvernementális politika közérdekű követelményei is úgy tűnhetnek fel a nemzet előtt, mint csupán egy társadalmi réteg érdekei.

Azonban midőn azt vizsgáljuk, hogy mely pártok guvernementális jellegűek: itt is első sorban nem az elnevezést vagy a programot kell néznünk, hanem a párt *tényleges* magatartását. Mert míg pl. nyilvánvaló, hogy egy osztály-alapon szervezett párt elsősorban *társadalmi* párt: a conservatív, vagy liberális, vagy radikális pártok *guvernementális* programja és neve gyakran eltakarja, hogy mögötte felekezeti, faji vagy osztálytendenciák rejlenek. Minél kevesebb ilyen tendencia van a pártban: annál guvernementálisabb tényleg az illető párt.

A pártok *társadalmi* vagy *guvernementális* jellege azonban ritkán abszolút. Mert a leghatározottabban felekezeti, faji, vagy osztályszempontok által vezetett pártok is a közérdekre hivatkoznak s gyakran hiszik is, hogy az ő érdekük a közérdekkel összeesik; és érdekeik istápolása bizonyos fokig államérendek is. Viszont a leginkább guvernementális pártban is mindig vannak erős osztály, felekezeti, faji és egyéni érdekek, amelyek a közérdeket szolgáló párt magatartását is bizonyos fokig osztály, faji, felekezeti vagy egyéni érdekek irányában akarják módosítani.

Vagyis: a guvernementális pártoknak is lehet számos *társadalmi tendenciájú* pártalkotó eleme; viszont a társadalmi pártoknak is lehetnek guvernementális tendenciájú alkatelemei. Ezek száma, ereje, aránya a párt ezen jellegére is kihat; és így a pártok guvernementális avagy társadalmi jellege nemcsak relatív, de e relativitása is szakadatlanul változó. Társadalmi pártok guvernementálisabbá lesznek és viszont, a fejlődés és változás szakadatlan folyamán. Minél inkább és minél tartósabban guvernementális jellegűek a pártok, annál egészségesebb azon ország pártélete. Ennek az elérésére legcélszerűbb, ha az ország speciális viszonyaiból szükségképp adódó közérdekű célok érdekében *azok* az elemek szervezetnek, amelyeknek érdekei, érzése és eszméi e közcéloknak megfelelők. Az egyes rétegek – sajátos érdekeik és sajátos felfogásaik folytán – természetesen különböző eszközöket óhajtanak ugyan evégből felhasználni, és különböző célokat is tűznek. De az egészséges közéletben mindig az állam speciális viszonyaiból adódó *és azon állam speciális érdekeit szolgáló actualis feladatok* az irányadók. A társadalmi rétegek csak szolgálják a feladatokat és csak addig

vannak hatalmon, amíg az államérdek nem kivan olyan irányt amelynek érdekei és érzelmei célszerűbben szolgálhatják az új, államérdekeket. Bismarck kormányzásának elején pl. Poroszország nemzeti érdekei erős katonai monarchiát követeltek; a közérdek akkor e conservatív rétegek érdekeivel, érzelmeivel, egyezett. Mikor a katonai reform e segítséggel elkészült s Poroszország legyőzte Ausztriát, a birodalmi egység létrehozhatásának az érdekei már megkívánták az ezen egységet hirdető liberalizmus érvényesülését. Midőn pedig ez a birodalmi egység létrejött, de a klerikalizmus ellene harcba vitt minden bontó tényezőt: ezzel szemben Bismarcknak a meghatározottabban a liberális rétegekre kellett támaszkodnia.

Maga ez a liberális éra is szükségképp véget ért azonban akkor, midőn Kómával a béke lehetővé vált, ellenben a szocializmussal szemben antiliberális rendszabályok váltak szükségessé, és amidőn a világpiac a gazdasági szabadelvűséggel való szakítással a védvamos rendszert parancsolta.

Ezen politika, a pártok egymásután való felhasználása közben, e pártok alkotó elemeit *társadalmi jellegüktől megfosztani* igyekezett belőlük tiszta guvernementális elemeket választva ki – Nationalliberale, Freikonservative – s a megmaradt részt is lehetőleg áthatni igyekezvén guvernementális szempontjaival.

Míg tehát dekadencia ott mutatkozik, ahol a pártok vagy alkatelemeik társadalmi jellege érvényesül erősebben s ahol a pártok magukat vagy alkotó elemeiket *öncélnak* érzik: a pártélet egészséges fejlődése a pártok társadalmi alkatelemeinek s a társadalmi pártoknak is guvernementálissá fejlődésében áll. E fejlődés rendjén a társadalmi érdekeket, érzéseket és felfogásokat, a guvernementális – a nemzeti – szempontok korlátozzák, módosítják és hatják át mind jobban és jobban.

Hogy a közélet mennyiben alakíthatja át a pártokat, az persze függ a közjogi viszonyoktól.

Ahol az állami önállóság nem teljes s ennek megfelelőleg az alkotmányosság sem az, ott a pártok küzdelme csak a törvényhozásban, és csak egy *szült provinciális körre szorul*, (így pl. a régi Magyarországon.) Ahol teljes alkotmányosság van, de nincs parlamentarizmus, ott az csak a *törvényhozás terén* folyik. Parlamentáris államokban végül az állam *kormányzatára* is befolyanak a pártok s ott ez a körülmény is érezteti a pártokra a maga átalakító befolyását.

A kormányrajutás lehetősége fokozza a felelősségérzetet, de az ellenpárt elleni animozitást is élelheti. A kormányrajutással pedig maga az egész párt is megváltozik. Új elemek csatlakoznak a hatalmon levőkhöz s a kormányzat számos odiosus kényszerűsége a régi hívek egy részét eltaszítja. A párt magatartása is módosul – egészséges közéletben – a kormányzás folytán nyert tapasztalatok, s általános kormányzati tekinte-

tek hatása alatt. Guvernementálisabb lesz, rendre, fegyelemre szigorúbb. A párt külön érdekei és szempontjai mind jobban vegyülnek általános érdekekkel és szempontokkal. Az állam egyénisége jobban rányomja a pártra bélyegét. Az államélet bizonyos általános törvényeit a kormányra került párt inkább megérti s államának speciális egyéniségét jobban felismeri. Állama megkötöttségeibe, determináltságába, minden kormányzás szükségképiségeibe mélyebben tekint. Mindez a párt egész egyéniségét átalakítja.

Mіндеzen okokból parlamentáris kormányzatú államokban a pártok társadalmi jellege még veszélyesebb, mert a társadalmi érdekek szolgálatába sodorhatja *az egész kormányzatot*; guvernementális pártok értéke pedig még nagyobb, mert még inkább bele tudja vinni az államérdek iránti érzéket *az egész társadalom* széles rétegeibe.

Ez azonban csak. küzdelmek árán lehetséges. A politikai pártnak, mint önálló egyéniségnek, meg van a maga élete s ennek az életnek meg van a maga átalakító hatása.

A pártküzdelmek lassan átalakítják a pártokat. Érzelmeket ébresztenek, fokoznak fel, vagy juttatnak feledésbe; ellenségeket vagy barátokat^ teremtenek; követeléseket támasztanak vagy feledtetnek. És mindezen tekintetben oly magatartás felé viszik a pártot, amelyet sem a párt *programjából*, sem a párt *alkotó-elemeiből*, sem a párt *szervezetéből* nem tudnánk megérteni s mely néha mind a kettőnek a természetével ellenkezik.

A pártnak eleme a harc. Erre a célra van alkotva. Az osztálynak, a fajnak, a felekezetnek ez nem tulajdonképpeni hivatása. És midőn a politikai harcnak szükségét látják, ők is politikai pártok által próbálják megvívni.

A párt éppen a politikai küzdelmek eszköze. Eleme a harc, de a harc átalakítja. És éppen ezért, – mindezen faktoroknál inkább – eleme: a változás.

Az erős pártharc első stádiuma: a vonatkozó program-pontok erős elvi kiélezése. A viszonyok mérlegeléséből támadó relatív igazságok helyett momentumokra támaszkodó absolut igazságok állítatnak. A pártprogram dogmává merevül. A pártok közötti célszerűségi ellentétek is elvi és erkölcsi ellentétekké mélyíttetnek.

Ez a pártpolitikai küzdelmek psychológiája.

A küzdelemben, a cél elérésére eszközként bizonyos reformok látszanak szükségeseknek. Ezek az eszközök is gyakran elvileg is szükséges célként lesznek feltüntetve. Változik ezzel a tényleges program és annak elméleti alapja is. Ami eszköz volt, gyakran céllá változik s az eredeti célok eközben gyakran elhomályosulnak.

Mert minden életerős politikai faktorban meg van a hajlam, hogy bizonyos fokig öncélnak érezze magát. A küzdelem

hevességének az arányában erősödik meg ez a tendentia. Minél inkább a létért való küzdelemmé válik a politikai harc s vált szükségévé az önfentartás, annál inkább érzi mind jobban öncélnak magát. Ennek megfelelőleg mindinkább az ellenfél megsemmisítése lesz legfőbb céljá, – még ha az elvi ellentétek el is vesztették actualitásukat, – és minden egyéb csak mint ennek az eszköze értékeltetik. A program így lesz célból eszközzé s a párt alkotó elemei is; s az a program fog jónak látszani, és oly pártalkotó elemek kívánatosaknak, amelyek az ellenfél megsemmisítését mint legfőbb célt legjobban szolgálhatják.

A politikai küzdelem e psychológiája minden erős párt-harcban megnyilatkozik. Alapja az emberi természet, a küzdelemnek a küzdőt mindig *átalakító* hatása.

Az emberi természet nagyfokú subiectivitása minden küzdelemben még erősebben kidomborul. A küzdő egyén, párt, nemzet, a maga ügyét általános érdekűnek érzi. Ennek az alapja nem mindig hipokrizis vagy megtévesztési szándék – mint azt az osztályideológiánál vagy felekezeti felfogásoknál némely racionalisták hiszik – hanem az, hogy az ember világnézetében *nemcsak az ess, hanem az ember egész természete* – vágya, rokon- és ellenszenv, minden szenvedélye, – nyilatkozik.

A küzdő pártok is – mint a küzdő nemzetek – szinte öntudatlanul és gyakran egészen jóhiszeműleg mélyítik le elvi jelentőségűvé taktikai vagy célszerűségi ellentéteiket, s *erkölcsivé* tisztán pártpolitikai ellentéteiket. És a küzdelem folyamán ez mind erősödik.

Valóban nagygyá, a nemzet egész gondolkozását és érzésvilágát áthatóvá csak az a pártpolitika lehet, amely mély elvi és erkölcsi alapokra tudja helyezni magát. Ha ez az erkölcsi megalapozás önkényes, s a párt politikája nem függ tényleg és szervesen azon erkölcsi igazságokkal össze, amelyekre hivatkozik: akkor vagy nem lesz hatása, vagy ha lesz, káros hatása lesz. Hogyha egy párt egy célszerűtlen politikát helyez erkölcsi alapokra, akkor a párt-politika balsikeréből sokan az idealizmus célszerűtlenségét fogják következtetni s ez a közéleti cinizmusra vezet. Ha a pártpolitika egy *kivihetetlen* politikát állít erkölcsi postulatumként oda, a maga híveit akadályozza a valódi erőviszonyok helyesebb felismerésében, a politika relatív szempontjai helyébe is az erkölcs absolut parancsait tevén.

Minden ilyen pártpolitika a haladás akadályá ezáltal, s végeredményben a közéleti idealizmus megrontója. Eszközül használta fel az erkölcsöt s a maga pártérdekeit annak a fényével vette körül; de – épen ezen azonosítás által – a közéleti erkölcsöt megrontotta. Nagy erő volt ez a küzdelemben, de a küzdelem elmúltával a haladás hátráltatója, erkölcstelennek mondván azt, ami a dolgok természetes fejlődése; mert a dol-

gok rendje által parancsolt haladás ilyenkor nem elvi alapon, hanem csupán az erkölcsi alap meglazulásával lesz lehetséges.

Doktrinair forradalmárok a forradalom speciális okainak elmúlása után, legitimisták egy a fejlődés rendje által szükségkép elsepert rendszerhez való ragaszkodásuk által: egyaránt ebbe a hibába esnek bele. Pártpolitikájuk *önkéntesen* kapcsolódott be olyan erkölcsi elvekbe, amelyekből *nem szükségkép* következik, és most nem tudnak szabadulni azok béklyóitól.

Azon esetekben azonban, midőn a pártpolitika elvi és erkölcsi alapjai nem önkényesek, midőn nem az az eset, hogy a párt kizárólag azt hiszi vagy mondja az idealizmus követelményének, amit voltaképpen csakis ő követel: a pártpolitikának elvi és erkölcsi megalapozása politikai és morális szempontból rendkívüli értéket jelent. Mert ezáltal – éppen fordítva mint az előbbi esetben – a párt lesz az *eszköz* s az erkölcs a *cél*. Minden történelmi jelentőségű, igazán nagy politikai mozgalom vezetőinek kötelessége: kijelölni a nemzet speciális viszonyaiból adódó erkölcsi kötelességeket s a pártokat azok szolgálatára rászorítani.

Minél inkább sikerül ez, annál egészségesebb azon ország pártélete.

Idáig a pártokat csak *jelen* struktúrájuk szempontjából vizsgáltuk. De *mozgásban* kell azokat vizsgálnunk, hogy a partot mint *élet* érthessük meg.

A ma szemeink előtt levő nagy pártok legtöbbször hosszú múltja van, amely a pártra rányomta a maga bélyegét.

És amint eddigi története változásokat mutat, változásokat fog mutatni jövő története is. A politikusnak ezzel mind számolni kell, mint a jövő eshetőségeivel. Vizsgálnia kell különösen a lehető *változási irányokat*; azon tendenciákat, amelyet azok mutatnak.

A politikai változásoknak a pártokra rendkívüli hatása van. Úgy a párt *programjára*, mint a párt *alkotó* elemeire és *szervezetére*. És mindaz, ami a programot – tényleg vagy forma szerint is – megváltoztatja, gyakran indirekte változtat az alkotó elemek összetételén is; és viszont a pártot alkotó elemek változásával változik gyakran a program vagy annak a magyarázata s a párt szervezete.

A párt alkotó elemei megváltoznak azon viszonyoknak a változásával is, amelyek ez alkotó elemekre kihatottak; és a program változik azon viszonyoknak a megváltozásával, amelyekre eredetileg vonatkozott.

1. Ha egy párt történetére visszatekintünk, gyakran tapasztaljuk, hogy annak ma sok tekintetben más alkotó elemei vannak, mint voltak régen. Hogyha partikuláris, osztály, felekezeti, faji szempontokból nem homogén: akkor elsősorban

e heterogén tényezők *aránya* tekintetében történhetik az idők folytán változás. A múltban, vagy a jövőben. Ez a változás történhetik úgy is, hogy a régi elemek egy része kimarad a pártból, úgy is, hogy új elemek jönnek a pártba; úgy is, hogy a régi elemek faji, felekezeti vágj osztálymegoszlása változik. De nem csak a pártot alkotó elemek aránya lesz idők folytával mássá, hanem a pártok alkotó elemei *maguk* is változhatnak. *Erejük, irányuk*, idők folytán mássá lehet. Egymással szemben való ellentétességeik, vagy a párt programjával avagy az állammal szemben való erőviszonyuk és tendenciájuk. A pártbontó és kapcsoló tényezők kezdhetik éreztetni hatásukat, különböző tényezőknél különböző fokozatban és módokon.

Egy eredetileg homogénebb párt is megérezheti az idők változását. Ha eredetileg egységes is volt partikuláris vagy faji, vagy osztály, vagy felekezeti szempontokból: idővel új elemek jönnek, amelyek a szempontok valamelyikéből – vagy többől is – megbontják egységét.

A heterogén elemek pedig minden pártban különböző és változó fokban azok.

A párt alkotó elemei is aszerint változnak, amint változnak azok a *viszonyok*, amelyek régebbi alapját szolgáltatták. A gazdasági, kulturális, vallási élet, a nemzetiségi törekvések, az államnak ezekre való politikája, tehát nemcsak *közvetlenül* hat ki a pártok alakulására, hanem *közvetve* is. Azáltal t. i., hogy átalakítják a párt alkotó elemeit; azok *arányát, erejét* s irányát; és ezáltal indirekt úton átalakítják az illető pártot magát.

Midőn így az idők folyásával a párt és alkotó elemei átalakulnak, átalakul ezzel a párt egész politikai magatartása, sőt tényleg vagy formailag maga a párt programja is. Új erők új szellemet hozhatnak, a régiek szelleme megváltozhatnak; erőre kaphatnak régen erőtlen, változást sürgető tényezők. Egy új nemzedék jön, új eszmékkel és érzésekkel; új események jönnek, új szükségekkel. Mindez az egész programra kihat.

Ha pl. egy felekezeti párt idővel demokratikusabb elemekből fog állani, mint állott eredetileg: ez a pártnak minden oly állásfoglalására kihat, amely a demokratikus kérdésekkel kapcsolatos, noha a párt felekezeti alapjában ennek semmi indoka nincsen.

De nemcsak *más alkotóelemek* jöhetnek a pártba, hanem átalakulhatnak maguk a *régiek*. Új érdekek és érzések által új szellem támad közöttük s új kérdésekkel ülnek napirendre. Erősebbé válhatik a külön érdek vagy a különállás tudata. Osztályöntudat, nemzetiségi öntudat, felekezeti öntudat. Vagy – mint láttuk – aktuálissá lesznek oly problémák, amelyek az alkotó elemek bontó tendenciáit kiélezzik. Szociális kérdések az osztályellentétet; a nemzetiségi kérdések a fajit; egyházpolitikai küzdelmek a vallási ellentéteket.

Egyrészt a pártot magát mint egységet, másrészt a párt alkotó elemeit mint egy más egység – felekezet, faj, osztály – részeit áthatják bizonyos eszmék, érzelmi momentumok. Ezek folytonos hullámvázásban vannak egyrészt saját belső életük, másrészt a körülöttük zajló élet hatása alatt.

És ezen imponderabilis erők folytonos hullámvázást mutatnak. Befolyásuk e hullámvázás szerint különböző; s aszerint lesz mássá és mássá a párt maga is.

Másrészt az ideális és a materiális tényezők összességére, melyekből a pártot alkotó elemek állanak, a *külső „körülményeit* is éreztetik hatásukat.

Idővel ez a párt programjában kifejezetten is megnyilatkozik. Hogyha egy felekezeti párt a maga politikája számára különösen egy vidékre, vagy egy gazdasági érdekeltségre támaszkodik: ez szükségképp bizonyos partikuláris, vagy osztály vagy fajpolitikai szempontot visz be magatartásába és programjába, amint ezt a pártbontó és pártkapcsoló tényezők elemzésénél immár láttuk.

De a pártok programja nemcsak indirekt hatások folytán, változik – a párt alkotó elemeinek s az azokra ható viszonyoknak megváltozásával – hanem direkte is.

A pártok programjai átalakulnak *azon* viszonyok változása folytán, *amelyekre vonatkoztak*. Ha egy párt elérte célját, programja nem maradhat sokáig az, ami volt. Ha egy felekezeti párt eltöröltette a sérelmes egyházpolitikai reformot; ha egy nemzetiségi párt kivívta amit kívánt: új programnak kell jönnie, vagy a pártnak fel kell bomolnia. Viszont akkor is, ha egy párt belátja, hogy az idők változása régi programját lehetetlenné vagy célszerűtlenné teszi.

A program változása indirekte a párt alkotó elemeire is kihat. Sokan elhagyják, akik a régi programért lelkesültek; sokan, akik az újat helyeslik, belépnek. És ezzel ismét kezdődik a fentebb vázolt processus: az új elemek által maga a párt is átalakulhat s a párt egyéniségének a megváltoztatásával átalakul egész magatartása, programja és szervezete. Amikor is a körforgás ismét megkezdődik.

Fontos végül az is, hogy voltaképpen *ki* az, akivel a párt a küzdelemben szembenáll. Ha egy párt egyéniségét meg akarjuk érteni: tradíciói, érzelmei, értékelései megértéséhez ismernünk kell egykori ellenfeleit. Ha egy párt jövőndő magatartására gondolunk, számolnunk kell annak *jelenlegi ellenfelei által történő* átalakításával.

A küzdelem jellegét a küzdők egyénisége adja meg. Fontos tudnunk milyen az a párt, amellyel az általunk vizsgálandó párt küzdött, vagy amellyel szükségképp meg kell küzdenie. Tudnunk kell, hogy midőn e párt ellen küzd, nem küzd-e indirekte valamely más mögötte álló hatalom ellen. Mert az ellenpárt ellen küzdve gyakran valamely osztály, valamely egyház,

vagy valamely faj ellen folyik voltaképpen a küzdelem. Gyakran voltaképpen a kormány, gyakran a hadsereg, gyakran maga az uralkodó ellen. És aszerint, hogy ki ellen és, miért folyik a harc, aszerint is kihat az a küzdőkre s megváltoztathatja azok programját, összealkotását, érzelmeit.

Mindezek összefoglalásaképpen már most megállapíthatjuk a pártokban az idők folyásával szükségképp támadó módosulások kategóriáit.

E processus megértése nélkül nem fogjuk a pártok életét megérteni s csak elvtelenséget és politikai immoralitást fogunk ott látni, ahol szükségképp ható complex tényezők okozatai nyilatkoznak.

A párt nem alkotó elemeinek egyszerű összetétele csupán. *Önálló organizmus, nem csak alkotó elemeinek complexuma.* Nem csupán politikai faktorok összessége; hanem sajátos természetű, *külön egyéniségű* politikai faktor maga is.

A párt alkotó elemei nem maradnak a maguk *érintetlen* sajátosságában a párton belül. Nemcsak saját magokból, – *belülről* – módosulnak, hanem a pártban való élés által is.

Ez a módosulás kétféle lehet. Egyrészt a párt valamely alkotó eleme a többiekhez való viszonya által, másrészt a *párt-nak* mint *egységnek* reá való hatása által módosíttatik. Eredeti jellegük intakt alig marad.

Idők folytán a pártokat alkotó elemek már pusztán a más elemekkel való *együttlét* folytán is módosulnak. Ha a párt az alkotó elemek összeadás! eredménye is volna csupán: a pártot alkotó elemeinek nem *eredeti* természete, hanem *a pártban élés* által *módosított természete* szerint kellene megítélnünk. De a párt ezen alkotó elemeinek nem csupán összessége.

Miként a természetben a különböző elemek együttlétéből egy egészen új elem támad, úgy a politikai faktorok alkotó elemeiből is egy egészen új, sajátos egyéniségű faktor keletkezik.

És ez az új faktor, – a párt sajátos egyénisége – folyton érezteti a maga alkotó elemeivel a maga módosító hatásait.

Ha egy párt felekezeti, faji, vallási, partikuláris szempontból heterogén tényezőkből áll: ez a körülmény, igaz, a párt egysége szempontjából éreztetheti a maga hatásait. De meg lehet az is, hogy ez a körülmény nem a pártra, hanem azon felekezetek, osztályok, vidékek, vagy fajok valamelyikére lesz bontó hatással, amelyhez a párt alkotó elemei tartoznak. Ebben az esetben – amint az illető kérdéseknél láthattuk – a *párt* lesz a bontó tényező.

De ha sem a pártokat alkotó elemeik meg nem bontják, sem a pártok meg nem bontják azon osztályokat, fajokat stb., amelyekhez párttagjaik tartoznak: egymásra való hatásuk mégis folytonos s a párt ezáltal folyton módosul.

Mindezekből végül a pártéletben a módosulásoknak egy egész sora támad.

Módosulnak tehát: 1. azon viszonyok, amelyek a *pártalkotó elemekre* kihatók, 2. azon viszonyok, amelyek a *párt programjára* kihatók, 3. azon viszonyok, amelyek kihatnak a *pártszervezetre*. Az előbbiekkal párhuzamosan a *pártalkotó elemei* is megváltoznak; és megváltoznak azok a pártban való élésnek az átalakító hatása által is. A programra vonatkozó viszonyok változásával viszont magának a programnak is változni kell; és a program változása ismét a *pártalkotó elemekre* is kihat. Átalakul maga a *párt* is alkotó elemei átalakulásával; és a maga történetének és küzdelmeinek a hatása alatt is átalakul.

Folytonos hullámváz mutatkozik itt, az erők folytonos egymásra hatásából. A párt a maga alkotó elemei által be van kapcsolva más politikai faktorok – fajok, felekezetek, osztályok – életébe. Itt is kölcsönhatások támadnak, krízisektől ment időkben is, az erőknek állandó néma mérkőzése, amelyben a befolyások aránya folyton változó. Először a *pártalkotó* elemeken belül; másodszer a *pártalkotó* elemek *egymáskötti* viszonyában; harmadszer a pártnak a *pártalkotó* elemekhez való kölcsönös viszonyában; negyedszer a pártok egymásközi viszonyában; végül azon *társadalomalkotó* tényezőknek (faj, felekezet, osztály) a párthoz való viszonyában, amelyeknek a *pártalkotó* elemek részeit képezik.

Az erőknek e változtatásokat előidéző mérkőzése és a szakadatlanul változó elemeknek a kölcsönhatása folytonos. Azoktól a krízisektől el is tekintve, amelyeket az ilyen szempontból kényes kérdések aktuálissá válása előidéz, *állandóan* foly ezen egymást módosító erők és befolyások kölcsönös mérkőzése. És ezúttal is az az eredmény, amit Bismarck *az erők paralellogramjának* az átlójáról szóló hasonlatával szemléltetett.

Két különböző irányú és erejű mozgás eredménye: az ezen erők és irányok által leírt vonalak alapján konstruált paralellogram *átlója*. Miután a politikai élet a folytonos változás jegyében áll, e paralellogram átlója azután is, tovább is – ugyanily módon – folyton módosul, míg a *végleg nyert* átló az összes hatóerők irányainak és intenzitásának a végeredménye lesz.

És ez a végeredmény a ható okok folytonos változásai arányában lesz mindig – pártok szerint s hely és kor szerint – különböző.

D) A felekezetek.

Az állami népesség nemcsak fajok, osztályok és pártok, hanem felekezetek szerint is megoszlik s külön sajátos organismusba kapcsolódik.

Miként a nemzetiségi kérdésnél előbb azt kell vizsgálnunk, hogy milyen a – *minden* fajjal közös – faji érzés pszichológiája általában, és azután azt, hogy milyen az egyes fajok *speciális* egyénisége: ép úgy valamely állam népessége vallásfelekezeti megoszlásának a kérdésénél a politikusnak is előbb vizsgálnia kell *általában* a vallásos érzést és azután az egyes *ooncret* felekezeteket. Azután kell vizsgálnia a felekezetek alkotó elemeit; és végül egyházi organizációjukat.

1. A vallásos érzés mint politikai hatóerő.

A vallásos érzés nem minden korban és nem minden nemzetben egyaránt erős. Függ ez az egyes nemzetek és felekezetek speciális viszonyaitól és egyéniségétől; de függ általános szellemi áramlatoktól is. És függ – mind a két tekintetben – azon *kortól*, amelyben vizsgálendő.

Az osztályöntudatnak elsősorban a közös és másokkal ellentétes *érdekekben* és azok tudatában van az alapja. Ha az egyik fél ereje túlnyomó, lehetetlen az osztályharc, s az osztályöntudat sem lehet erős. A gyöngében ki nem fejlődhetik, az erős pedig a nemzettel azonosítja magát. Ha az érdek ellentétes: elhallgattatja a más nemzetekkel való érdekkellentét. Ha ilyenek az osztályokon belül támadnak: az osztályöntudat szintén elhalványodik. A vallási öntudat nem az érdekekkel kapcsolatos. Érdekek közössége, vagy ellentétessége reá csak indirekte hat: az érdekek kérdése lényétől teljesen idegen.

A vallási öntudat egyike a leginkább félreismert politikai faktoroknak. Lényegét, jelentőségét, intenzivitásának jelen fokát legtöbbször félreismerik. Jelentőségének, intenzivitásának korszakokként való változásai lényegének *örök változatlanóságát* a felületes szemlélével feledtetik.

Pedig a faji öntudat sem mindig és mindenütt változatlanul erős. Speciális okokon kívül itt is általánosabb okok hatnak s a faji öntudatnak koronként *általánosabb* fellendülését mutatják.

A XVIII. század kozmopolitikus korszellemével szemben a századvég s a XIX. század – némi visszaesésekkel – a faji öntudatnak napjainkig folyton erősödő jelenségét mutatja.

A vallásos öntudat tekintetében ugyanazt látjuk. Az a vallásos érzés, amelyről a XVIII. század azt hitte, hogy halott, új erővel támadt fel a század végén s a XIX-ikben – szintén némi visszaesésekkel – fokozódó jelentőségű lett.

A racionalismusnak azon vak hite, hogy a vallás csak a míveletlen korszakok jelensége, a tények világosan szóló tanulásába ütközik. Úgyszintén a racionalismusnak azon hite is, hogy a vallásos érzés a múltaknak a kultúra haladásával arányban gyöngülő maradványa. Ellenkezőleg. A XVIII. század óta – a kultúra haladása dacára – csak erősödött a vallásos

érzés. Erősödött éppen a mívelt osztályokban – és Európa némely legmíveltebb nemzeténél a legerősebb. Sem itt vesztette el gyökerét, hanem csak félmívelt országok félmívelt rétegeiben.

A vallásos érzésnek az ereje – igaz – változik. Koronként ellanyhul, koronként mintha elvesztette volna életerejét, de aztán egyszerre újult erővel feltámad, túlélve azon ephemer korszellemeket, amelyek nevében megjósolták az ő végpusztulását.

E hullámzások egyik oka az, hogy a vallás soha sem jelenik meg a maga *tisztaságában*, hanem mindig *bizonyos kornak a képét* viseli magán. Tradíciói, szelleme, ezen korszak gondolkozásmódjának, kulturális fokának megfelelők. A kultúra haladásával azonban az egész világnézet megváltozik s a régi világnézetből sarjadt vallási felfogások az új világnézettel ellentétbe jutnak.

A vallás továbbá nemcsak valamely korszak ephemer gondolkozásmódjának a képét viseli magán, hanem a maga egyháza által bizonyos politikai viszonyokkal is kapcsolatos. A vallási és politikai viszonyok közötti viszony s annak a lelkekre való hatása is fokozhatja vagy csökkentheti a vallásos érzés erejét.

Pedig mind ez a vallás *lényegétől* idegen. Az ő mélységes *erkölcsi igazságai* függetlenek valamely korszak ephemer világnézetétől s politikai viszonyaitól. És éppen azért, mihelyt vagy a korszak vagy a vallásnak a régi kor gondolkozásából származó ephemer alakja megváltozik, és mihelyt a politikai viszonyok vagy a vallásnak azokhoz való viszonya megváltozik: a vallásos öntudat ismét új erőre kap.

A vallásos érzésnek az intenzivitása és ereje lanyhulhat s gyengülhet a kulturális és politikai viszonyok szerint, de el nem pusztulhat. Mert a politikai és kulturális viszonyok változók, de az emberi természet vallásos szükséglete örök.

Leveti a régi elavult formákat, régi politikai elavult rendszerektől elszakad, önmagából új erős, ideális áramlatokat támaszt s egy vallástalan korszak után ismét életerős, hatalmas politikai faktorként mutatkozik.

II. A felekezet.

A vallási érzés pszichológiája tehát azt mutatja, hogy a vallásos öntudat bár *változó erejű* és *változó intenzitású*, de alapjában véve *constans* tényező, amely gyakran gyenge, de gyakran csak láthatatlan s mindig ott lappang mint *latens* tényező. Ez áll a vallásos öntudatra *általában*. A politikusnak azonban, aki egy ország viszonyait vizsgálja, ismernie kell azon *speciális* vallási viszonyokat, amelyek azon országot jel-

lemzik. Ismernie kell tehát azon felekezeteket, amelyekre az ország népessége oszlik.

Hogy az országban lévő valamely felekezet milyen, hitvallással bír, az különböző szempontokból bír fontossággal. Fontos az, hogy mennyiben egyezik a kor szellemével, világnézletével és törekvéseivel – és mennyire egyezik az illető nemzet psychéjével, tradícióival és érdekeivel. Fontos az is, hogy milyen magatartást parancsol az egyháznak, vagy a híveknek az állammal vagy egyes törvényeivel és törekvéseivel szemben. Fontos végül abból a szempontból, hogy mennyire alkalmas a nemzeti vagy a nemzetközi egyházi szervezkedésre.

De a felekezetet nemcsak a hitvallása teszi, hanem a hívek is. Nem olyan átalakító fontosságú ez, mint a párt programjánál a pártalkotó elemek természete, de meg van a maga jelentősége.

A felekezeten belül is vannak területi, faji és osztályellentétek és vannak pártellentétek. És itt is ezek is lehetnek bontó vagy kapcsoló tényezők.

1. *A területi megoszlás* teremthet partikuláris felfogásokat, érzéseket és célokat. A dogmáktól függetlenül is sajátos törekvéseket teremt. Egy kis számú felekezet ha hitsorsosaitól távol él, ha a politikai fekvés nem kedvez, ha a terület minősége nem ad gazdasági erőt, ha hívei szét vannak szórva egy nagyobb területen: szükségképp a felekezeti türelmesség hűdetőjévé kényszerül, még ha dogmái türelmetlenek is, és viszonn. A centralizáció nehezebb lesz az egyházban s az egyéni szabadság nagyobb.

2. *Fajok szerinti megoszlás szempontjából* a) legelőször az vizsgálandó, hogy valamely felekezet mely fajokra oszlik; b) milyen arányban; c) hogy híveinek a maguk fájánál mekkora súlya van.

A faji szempontnak, mint bontó tényezőnek rendkívüli fontossága lehet. Addig mehet, hogy a faji ellentél a felekezettől való kiválást eredményezi. Ilyen volt pl. az a mozgalom, amely az ausztriai katolikus németység egy részét arra bírta, hogy az elszlávosodástól féltett Ausztriától elszakadni s Német-országhoz csatlakozni óhajtván „los von Rom” jelzővel a protestantizmusra való áttérést propagálták. A magyar reformátizmusnak is határozottan Habsburgellenes éle volt s e faji jellegéért is nevezték a kalvinizmust hívei magyar vallásnak.

Sőt, amidőn a Bach-korszakban a Thur-féle pátens a magyar protestánsok jogait megtámadta, az az elleni mozgalomban a magyar katolicizmus is a protestánsok mellé állott. A faji szempont győzött itt a felekezeti fölött.

De a faj nemcsak mint bontó, vagy kapcsoló tényező fontos a felekezetek szempontjából, hanem úgy is, mint az illető ország valamely felekezetének egyéniségét *formáló* tényező. Mikor még a nyugati kereszténységet hitvallási ellentétek meg nem oszlatták volt s az egész egy felekezetet képezett, akkor is

egész más volt pl. az olasz kereszténység, mint némely északi népeké. A faj sajátos psychéje és ebből sarjadzó sajátos kulturális viszonyai ugyanazon hit cikkelyek mellett is egészen mássá formálták azt az egyik fajnál, mint a másikonál. Ez a nagy ellentét oly fokú volt, mely a reformáció kitörése után felekezet illeg is megoszlatta őket.

Természetesen óvakodnunk kell mindezen – századokat és világrészeket átölelő-mozgalmakat doktrinair módon *egyetlen egy* motívumból magyarázni meg. Kétségtelen, hogy a román népek egész psychéje inkább a katolikus, a germánoké ellenben inkább a protestáns világnézettel s vallással egyező. De az is kétségtelen, hogy a kulturális és politikai viszonyok egy egész sora járult ahhoz, hogy a fajok vallás szerint eképp oszlanak meg. A legnagyobb tévedés volna a szövevényes okok ez összességéből egy motívumot emelni ki, s mint *egyetlent* tüntetni fel. Azonban nyilvánvaló, hogy a faj a felekezetformáló tényezők között kétségtelenül *egyik* s kétségtelenül fontos tényező.

E szempontból ennek folytán a felekezetek vizsgálóinak azt is kutatni kell, hogy azon fajnak, vagy fajoknak, melyekhez a hívők tartoznak, milyen a psychéje, a kultúrája, az érdekei és milyenek – s a felekezetével mennyiben egyezők? – a törekvései.

3. *Az osztályszempontok* szintén figyelembe veendőek, mint a felekezetet formáló tényezők. Ha egy ország felekezeti viszonyait akarja ismerni a politikus, vizsgálnia kell a következőket: a) A felekezetek hívei *mely* gazdasági és társadalmi osztályokhoz tartoznak? b) Milyen *arányban* oszlanak h u g a hívek az egyes gazdasági és társadalmi osztályok között? c) Milyen *súlyal* bírnak a maguk osztályában? d) Mennyiben egyeznek, vagy ellenkeznek a felekezet törekvéseivel azon osztályok törekvései?

Természetes, hogy olyan felekezet, amelynek az uralkodó gazdasági osztályokban erős gyökere van, ez osztályokkal bizonyos szolidaritásba jut. Ez a felekezet egész politikai magatartására kihat s a vele szemben való politikai magatartásokra is visszahat.

Természetes, hogy az olyan felekezet, amely nagy vagyonnal, nagy befolyással, magas társadalmi állású összeköttetésekkel rendelkezik, rendkívüli nagy súlyú politikai faktor lesz csupán már az által is.

Vagyon, születés, állás, cím szempontjából – a társadalmi osztályokat alkotó összes motívumok szempontjából – kell tehát szemügyre venni a vizsgálandó felekezet híveit s e szempontok szerinti megoszlásukat. Azt is, hogy mindezen előnyök más felekezetű birtokosai között a híveknek mily súlya van. Mert a politikai erősség kérdése mindig relatív.

Az osztályokhoz való tartozás vizsgálatánál természetesen nem szabad felednünk, hogy az egyes gazdasági és társadalmi osztályoknak meg vannak a maguk saját érdekei, érzelmei, felfogásai és törekvései s ezek a felekezetivel ellentétesek lehetnek. Az osztályérdekeknek a gyöngébb ellen való kíméletlen kiélezése például kétségtelenül minden keresztény felekezet hitvallásába ütközik s hogy az mégis oly erős, az az osztályszempontnak a vallási szempont feletti győzelmét mutatja ebben a kérdésben. Itt az osztályszempont a felekezeten belül bontó tényező. De kapcsoló tényező olyankor, ha az osztály nem oszlik meg felekezetiileg, hanem túlnyomólag egyazon felekezethez tartozik. Különösen erős e kapocs akkor, ha a szembenálló osztály tagjai viszont túlnyomóan egy szembenálló felekezethez tartozók. Az írországi osztálymozgalomban a fajharc mellett ez a felekezeti motívum is hozzájárult, hogy a mozgalmat erőssé s hívei szolidaritását megbonthatatatlanná tegye.

4. *A pártkülönbségeknek* bontó, kapcsoló, vagy formáló ereje csekélyebb. Kivéve, amikor a pártkérdések a nemzet nagy életkérdései – az ilyen esetekre legtöbbször az áll, amit a fajokra nézve elmondottunk – vagy amikor a felekezeti öntudat nem nagyon erős. Amikor t. i. vagy a vallási közöny vett a lelkeken erőt, vagy a felekezeti ellentétek nem élesek. Ilyen időkben a párt-t igenis formálhatja tagjai világnézetét s ennek meglehet az az eredménye, hogy mikor a felekezeti harcok ideje eljön, a párt egy egy részében erősen kialakult felekezeti türelmet talál.

Ezekben van a felekezet szempontjából a faj, osztály és a párt fontossága. Első sorban formáló s csak bizonyos fokig bontó és kapcsoló tényezők. Mert bár meg van ez a hatásuk is, általában mégis azt mondhatjuk, hogy a hívek közti faji, osztály, párt és partikuláris ellentétek alig bírnak oly erővel, hogy a felekezetben *bomlást* idézzenek elő. Inkább a felekezet egységes magatartása tekintetében bontó tényezők, vagy bontó tényezők – ha a felekezeti öntudat gyenge vagy a hívek politikai érettsége csekély – abban, hogy a felekezet magatartását nem *első sorban* felekezeti, hanem párt, osztály, vagy partikuláris szempont fogja irányítani. Viszont lehet a felekezeti öntudat oly erős, vagy a bontó tényezők oly gyöngék, hogy a felekezeten belül minden ellentét elsimul, s az egész mint egység tisztán a felekezeti szempontokat szolgálja.

Itt is az egymást kölcsönösen befolyásoló erők folytonos mérkőzése mutatkozik, melyben a mérkőző erők folyton változó belső szilárdsága áll a próbán.

Itt is – mint az osztály, faj és párt alkotóelemeinél – ugyanazon *kölcsönhatás* mutatkozik a részek és az egész között. És itt az egésznek meg van *a maga külön egyénisége*. Mert a felekezet alkotó elemei is, már ezen együttélés által is, – egy-

más és az egész által is – folyton módosulnak s így módosul maga a felekezet is. De a felekezet nemcsak alkotóelemeinek organikus egysége csupán. Nemcsak a hívek teszik a felekezetet, hanem a hitvallás is. És nem csak ez, hanem az egyház is.

5. Az *államhoz* való viszonyába a felekezet a maga *egyházi* szervezetében lép.

Valamely felekezet igazi egyéniségét meg nem ismerhetjük egyházának a megismerése nélkül. Az egyház jelentősége a felekezetre nézve felekezetek szerint különbözik. A pápai csalhatatlanság folytán, suggestiv dogma-diktáló ereje s szigorú fegyelme folytán a római katolikusoknál az egyháznak a felekezetre elsőrendű fontossága van. Nagyobb szabadságban élő felekezeteknél nincs ez a jelentősége. E tekintetben az egyes felekezetek egész skáláját lehetne felállítani.

A római katolikus egyház viszonyát az államhoz jellegzetesebben Bismarck jellemezte e szavaival: „Az állam és az egyház közötti határt nem lehet szorosan megállapítani, mivel erre vonatkozólag a két fél különböző meggyőződésből Indul ki. Az a határ, amit az állam tart igazságos határnak, szükségkép és mindig vitás volt és mindig is csupán elméleti marad.” Bismarck szemében e kérdés is hatalmi kérdés, mely mindig az actualis erőviszonyok szerint döntendő el. És miként múlok ez erőviszonyok, úgy az ezeken alapuló megoldások mindenike is szükségképp múló természetű.

Midőn erőviszonyokról beszélünk, természetesen itt is nem csupán anyagi, hanem értelmi és erkölcsi erőket is kell értenünk. Különösen ki kell emelnünk egyrészt a *felekezeti*, másrészt a *nemzeti* érzés erősségének a fontosságát; *erejük arányának* hely és idő szerinti különbözőségét; és e *különbözőségekből* támadó megoldások természetszerű különbözőségét.

Azonban, akár harcban áll az egyház az állammal, akár azonosul vele vagy valamely kormányrendszerével: mind a két esetben egy idegen tényező – az állam – járulhat hozzá a vallásos érzés erősítéséhez vagy gyengítéséhez s az illető felekezet az illető kormányrendszerrel bizonyos sorsközösségbe juthat.

Ha az egyház harcban áll az állammal és leveretik, ez gyengítheti az egyház jogait s a felekezet hatalmát, de a felekezeti érzést gyakran csak erősíti. Ha az egyház győz ebben a harcban, vagy ha – ezen vagy más okból – azonosul valamely államhatalommal, vagy kormányrendszerrel, ennek kétféle eredménye lehet. Erőt nyerhet e támogatástól vagy támogatójával együtt éri veszély. Az első eset *belülről* fenyegeti a vallás tiszta lényegét, mert az állami kényszer fogalma a keresztény szeretet fogalmával ellenkezik. A második eset akkor áll elő, ha egy romlásnak indult államhatalom vagy

kormányrendszer magával rántja a vele azonosuló egyházat is s az iránta érzett politikai gyűlölet a vele szövetkezett egyház s közvetve maga a vallásos érzés ellen is kitör.

A francia ancien régime alatt pl. a klérusnak az államhoz való viszonya közvetve nagy mértékben hozzájárult a vallásos érzés meggyöngyüléséhez. A francia főpapság maga is kiváltságos osztály volt s a többi kiváltságosok jogainak, tehát az egész fennálló rendnek is védelmezője. Az önkényuralomnak is védője volt és mindig mindenre kész eszköze. Ez volt egyik oka, hogy a francia közvélemény elégtelen faktorai első sorban az egyház ellen intézték támadásaikat. Ezen voltaireianus támadások alapjaiban kívánván megingatni az egyházat, egyenesen a keresztény *vallás* megingatására törekedtek és ezen irodalmi agitációnak a vallásos érzés meggyengítésére rendkívüli hatása volt.

Nemcsak az egyes külön *felekezetek* sajátos egyéniségének a kialakulására, hanem általában a *vallásos* érzésre is nagy befolyással van eképp az egyháznak az államhoz való viszonya-

Viszont a felekezetnek az államhoz való viszonya s az államnak a felekezetet formáló befolyása szempontjából az egyház belső szervezete, tradíciói és politikája bír jelentőséggel. Az egyház által kapcsolódhatik szorosabban az ország valamely felekezete *más országok* hasonló felekezetéhez s fejlődhetik ki egy nemzeti ellentéteket indítható közös felekezeti öntudat.

6. Végül a *külföld* hatása felekezetek, országok és korok szerint különböző. A rom. kath. és a görög keleti vallás centralista szervezete mindig szükségképp tág teret nyitott a külföldi behatásoknak. A protestáns felekezeteknél e központi szerv hiányzott s így – országonként különböző fokban – a külföldi befolyás általában csekélyebb volt. De a *külpolitika* hatása mindig nyilvánvaló. A reformáció kora e tekintetben különösen jellemző; a külpolitika felekezeti jelentősége ez időszakban óriási s a külpolitikai constelláció az egész felekezeti életre kihat.

Ez által is formálódik a felekezet egyénisége. És mind az eddigi szempontokból formálja azt a történelem. Küzdelmei, ellenségei, szövetségesei kihatnak egyéniségeire. Alkotó elemeinek története is visszahat rá. Nemzete története az ő történetébe is belejátszik; visszahat mindez – közvetve és közvetlenül – az egyházra is. Direkte is kihat szervezetére, tradícióira és politikájára; és indirekte is, a felekezetre és alkotóelemeire és kölcsönhatásaira való befolyásai által.

Midőn a politikus az ország felekezeteit akarja ismerni, mindezt meg kell vizsgálnia. A vallásos öntudat jelen állapotát s irányát, a felekezetek hitvallását, alkotó elemeit és egyházát, mindezeknek egymással folyton változó kölcsönhatását; mindezek mai s a jövőben várható tendenciáit és erejét. Az ország felekezeteinek az igazi egyéniségét mindez adja meg együttesen.

E) Az egyének.

Miként a fajok, felekezetek, osztályok, pártok, úgy az egyén is a speciális viszonyok bélyegét viseli magán. Az általános emberin kívül az egyénben hazája, kora, faja, vallása, osztálya is megnyilatkozhatik; és illetve ezek valamelyike legalább szükségképp megnyilatkozik.

Rendkívül jellemző valamely korra, vagy országra, hogy abban az egyénekre e tényezők melyike és milyen arányban bír hatással. És jellemző az egyénre, hogy benne az általános emberivel e tényezők hatásai mily arányban és viszonyban állanak.

Némely korban, némely országban a faji öntudat oly erős, hogy háttérbe szorítja nemcsak az osztályöntudatot, a vallási öntudatot és a pártszellemet hanem az egyént oly teljesen áthatja, hogy az általános emberit csak ebben a formában érzi s hogy a maga egyéniségének az érvényesülését faja törekvéseinek az érvényesülésében látja. Ugyanígy lehet – mutatis mutandis – az osztályöntudattal, a vallásos öntudattal, és a pártszellemmel is. Az egyén *a maga* idealizmusának az érvényesülését látja annak sikerében és magát azzal *egynek* érzi. Éppen ezért oly megkötöttséget, mely ily törekvésekből kifolyólag szükséges, nem érez sérelemnek, mert a maga egyéniségét azoktól nem külön és azokkal nem ellentétben, hanem összhangban és egységben érzi.

Midőn az egyén nem így érez, e jelenség a *társadalmi szolidaritás* bomlásának jele. Azt mutatja, hogy az érdekek és érzelmek szolidaritása megszűnt s hogy a társadalom beteg. Midőn pedig csak a fennálló rendet megbontó faj, vagy osztály vagy felekezet, vagy párt embere érez így, ez azt mutatja, hogy a fennálló rend alapja megingott. Fajoknak, osztályoknak, felekezeteknek, pártoknak a létért való küzdelmében a szolidaritás emez érzetének a foka az egyik legfőbb sorsdöntő tényező.

Hogy a szolidaritás mely faja erős az egyénben, s milyen erős, hogy az egyéniséget mint hatja át s mint jut vagy nem jut összhangba vele: esetenként, hely és idő szerint különböző.

Némely egyénben a faji öntudat erős, másban a felekezeti, némelyekben az osztályöntudat, másban a párt szenvedély. Némely egyénben ezeknek csak az egyike, vagy másika; némely egyénben pedig ezek közül több is vagy mindenik. A közönségnek az öntudata, amely ebből származik, különböző fokú és tartósságú lehet. És az egyik egyénnél az osztályöntudat lehet erősebb és tartósabb, a másiknál a faji öntudat; és minden esetben különböző fokban.

A közösségeknek ezzel az öntudatával szemben áll az egyének egyéni öntudata, egyéneként különböző erővel s iránnyal.

A legnagyobb tévedés tehát Rousseauval azt hinni, hogy az egyeseknek adott politikai jogok minden esetben és mindenütt csupán az egyén akaratát szolgálók lesznek.

Abban a mértékben, amelyben az egyén egy nagyobb közösség – faj, osztály, felekezet – tagjának érzi magát: abban a mértékben fogják a nyert jogok egy nagyobb közösség érdekeit szolgálni, és az egyénét csak annyiban, amennyiben azon nagyobb közösség érdekei, szervezete és tendenciái megengedik, s amennyiben tagjaikban meg van az egyéni öntudat.

A politikai jogokat nem gyakorolja – mint Rousseau hitte – egyes külön egyének összessége, hanem nagyobb közösségekbe beleszervezett és érzelmileg is bekapcsolt egyének gyakorolják. Az egyéneknek adott politikai jog tehát azon fajoknak, osztályoknak, felekezeteknek adott jog, amelyhez tartoznak. Olyan fokban, amilyen fokban erősebb az egyéni öntudatnál ennek a közösségnek az öntudata; vagy amilyen fokban e kettő követelménye érdekeltnek szemében azonos.

Mert amilyen tévedés csupán az egyént nézni s az egyénnek e nagyobb közösségekhez való tartozását nem látni meg: épp oly téves azt hinni, hogy az egyén céljai és e nagyobb közösségek céljai szükségképp ellentétesek.

Vannak időszakok, amidőn az egyén a maga felekezete, - vagy osztálya, vagy faja iránt annyira közönyös, és amidőn benne az egyéni öntudat olyan erős, hogy e nagyobb közösségek érdekeit nem érzi a magáénak s azoknak kényszerű szolgálását a maga egyénisége sérelmének érzi. De olyan időszakokban,, amidőn az egyénekben erős a faji, vagy a felekezeti, vagy osztály öntudat: ez az ellentét szükségképp elenyészik. Mert hiszen ilyenkor az egyén szükségképp közösségben levőnek érzi magát. És a közösség ez érzete nem csak háttérbe szorítja (erejének a foka szerint) az egyéni öntudat külön követelményeit, de egyenesen mint ezen egyéniség érvényesülésének a követelménye jelentkezik. Mert hiszen ilyenkor az a faji érzés, vagy felekezeti érzés, vagy osztályöntudat benne van az egyéniségben, az egyén úgy érzi, hogy az ő fajának, az ő osztályának, az ő felekezetének az érvényesülésével az ő egyéniségének a legfontosabb követelése érvényesülnek.

Ez az, amit az individualizmus szélső hívei nem képesek megérteni az államnak és az egyénnek egymáshoz való viszonyánál. Az állam és az egyén nem két külön lény egymással szemben állva. Az egyén benne van az államban. És a maga államához való ragaszkodás benne az egyénben. Rossz kormányzat, hosszú elnyomás, rendszeres visszaélés, elsenyveszthetik ezt az érzést az egyénben, de ez mindig azt mutatja, hogy maga az állam is elsenyved. Nemcsak az által, hogy e visszaélések lábra kaptak, hanem az által is, hogy az egyénekben elsenyvedt az az érzés, amely az állam legnagyobb ereje. Ez az érzés minden egészséges állami életnek szükségképpen jelen-

sége; s az egyén és az, állam közötti ellentét csupán a megromlott kormányzati rendszerű időszakoknak a problémája, amelynek orvossága nem az egyén külön – az államéval ellentétes – érdekeinek biztosítása, hanem azon kormányzati rendszernek a megjavítása, amely felidézte volt ezt az ellentétet. Ezen reformon *leiül* lehetséges az egyéni jog-kör célszerűbb megállapítása, de csupán mint állami érdekek szükséges követelménye s nem mint az egyénnek az állam elleni védelmezése.

Minél erősebb tehát valamely országban a felekezeti, osztály, faji vagy állami öntudat: annál kevésbé ellenkezik ezen érdekek érvényesülése az egyén egyéniségének az érvényesülésével. Mert hiszen ezek az érzések benne vannak az egyénben s egyéniségének integráns részét teszik.

Arra nézve azonban, hogy mi a legerősebb az egyénben, a faji, felekezeti, osztály, párt, vagy állami öntudat: abszolút igazságú felelet nem adható.

A legnagyobb tévedés, midőn ezeknek valamelyikét úgy tüntetik fel, mint mindig és mindenütt legerősebb tényezőt.

A szocializmus hívei az osztály-öntudatot szeretik ilyennek feltüntetni. De hisz az osztályöntudat nincs meg mindenütt; s ahol meg van, nem mindenütt egyforma erős. Tehát vannak időpontok, amikor nem tényező; s a mikor az, akkor sem mindig egyforma erejű tényező. De a jövőben sem válhatik ilyenné. Az egyén lelkében a faji öntudatnak, a vallási és az állami öntudatnak is helye van; és ezek különböző egyének lelkében különböző erejűek.

De még ugyanazon egyének lelkében is e befolyások quótája változó. Néha az osztály érdekek inkább kieleződnek, az érdekkellentétek erősebbek s a siker iránti remények veresebbek. Máskor ezek az ellentétek nem oly élesek, közös érdekek vagy eszmények háttérbe szorítják vagy a küzdelem eredménytelensége kiábrándította a harc híveit. Néha erős vallási vagy nemzetiségi mozgalom támad. Megtámadott érdekek, vagy új eszményi áramlatok életre ébresztik a szunnyadó felekezeti vagy faji öntudatot. És akkor az egyén lelkében az osztályöntudattal ezen, új öntudatok mindenike harcra kél s az egyén természete és e befolyások ereje szerint az egyiknél az egyik, a másiknál a másik befolyás lesz az erősebb különböző fokban.

Ugyanígy áll a dolog az állami és az egyéni öntudatra vonatkozólag. Egy gyűlöletes kormányzati rendszer bukása, egy nagy nemzeti veszedelem, az állami öntudatot az egyének lelkében lángallobbanthatja. S oly erővel jelentkezhetik, hogy háttérbe szoríthatja az osztály, párt, faji, vagy felekezeti öntudatot.

Természetesen ez is az illető államok természetétől s alkotó elemei természetétől függ s sok tekintetben egyénenként különböző.

Az osztályöntudat tehát nem mindig domináló momentum az egyén lelki életében. A faji, felekezeti, állami öntudat sem mindig az és nem egyforma mértékben jelentékeny.

De nemcsak ezek ellensúlyozhatják az osztályöntudatot, hanem az egyéni öntudat is. És ez nemcsak osztály, hanem a faji, felekezeti, párt és állami öntudattal szemben is érvényesülhet.

Bármennyire alakítólag hat ugyanis az egyénre az a faj, amelyből származik, a vallás, amelyben hisz, az osztály, párt, állam, amelyhez tartozik: mindezen momentumok különböző hatásaiból külön sajátos egyéniségek támadnak, amelyek közt még akkor is különbségek vannak, ha mind ugyanazon fajhoz, felekezethez, osztályhoz stb. tartoznának. Ennek az egyéniségnek meg van a maga érzelmi világa, amely lehet a másokéval egyező, de lehet azokétól nagyon különböző. Megvannak a maga sajátos értékelései és érdekei, amelyek egyezhetnek fajának, felekezetének, osztályának stb. értékeléseivel és érdekeivel, de lehetnek azoktól nagyon is különbözők.

Mert bármily gyakran egybe is olvadjon – érdekekben, gondolatban, érzésben – az egyén a maga fájával, felekezetével, osztályával, pártjával, bármennyire gyakran a maga egyénisége érvényesülésének is érezze azoknak érvényesülését: mégis lehet, hogy a faji öntudat gyöngé némi egyénben; és lehet a felekezeti, párt, vagy osztályöntudat is az. Vagy az is lehetséges, hogy az egyéni öntudatban nagyon erős a maga külön érzéseinek és érdekeinek a tudata. Lehet, hogy olyan körülmények is jönnek, amelyek az ellentétet néha nagyon is akuttá teszik.

A marxizmus az osztályöntudatot látja feltétlenül dominálóknak, a faji momentum túlértékelői a fajit. A tapasztalás a vallási öntudatnak is gyakran domináló jelenségét mutatja az egyéni felett.

Az egyéni öntudat viszont gyakran nagyon élesen is szembeállhat velük. Nemcsak az egyén külön sajátos gondolkozás és érzésmódja – ép az, ami az ő külön egyéniségét teszi – hanem az egyén külön – amazokéval gyakran ellentétes – érdeke is.

A vallási küzdelmekben a konvertita, a párt vagy faji harcokban a renegát, a bérharcokban a sztrájktrő egyéni érdekei az egész érdekeivel ellenkezők.

Az osztály érdekeknek nincs meg mindig az a hatalma, hogy elhallgattassák az egyéni érdekeket, amelyek attól külön úton járnak, sőt gyakran éppen annak a cserbenhagyásával szolgálhatok.

A vallásos vagy a felekezeti érzés is lehet valakiben gyöngé, vagy az egyéni érzések és érdekek amannál erősebbek. Itt is a befolyások quótája esetenként különböző.

És mindig mindez a folytonos változás jegyében tekintendő. Változik minden a politikai élet esélyei szerint és az egyes fajok, osztályok, felekezetek, stb. lelki életének hullámválása szerint. Ez a hullámválás pedig – a nemzetiségi öntudatnak, az osztályöntudatnak stb. ébredése vagy szunnyadása és intenzivitásának foka – e faktorok belső életéből és belső természetéből eredő. Egyik mozgatója viszont ismét ezeknek is az egyéniség. Azok, akik irányt adnak a mozgalmaknak s felébredt és szervezik a szunnyadó erőket. És a tömeg névtelen egyedei, akiknek lelkében talajra találnak ezek az eszmék s érzések, s a kiknek megmozdulásával az ideális tényezők is reális politikai faktorokká válnak.

Eszerint kell tehát néznünk az egyén problémáját. Miként a nemzetiségi kérdésnél először a faji törekvések pszichológiáját általában kell megvizsgálnunk s azután az egyes speciális fajok természetét: hasonlóképpen kell eljárunk az egyéneknek mint társadalomalkotó faktoroknak a vizsgálatánál. Ha egy állam népességét ebből a szempontból vizsgálni kívánjuk, nem szabad figyelmen kívül hagynánk, hogy az egyén nem valami időtől és körülményektől független lény, hanem azok által formálódik és sok tekintetben módosul.

Rousseau és a francia forradalom gondolkodói az embernek egy elvont típusából indultak ki s abszolút érvényű igazságként proklamálták „az ember jogait.” Azt hitték, hogy az emberek természettől *egyenlője* és *szabadok* s hogy az egyenlőtlenség és függés ténye csak az államhatalom helytelen irányításából következett. Ez a felfogás félreismeri az állami főhatalom tényleges határait és az állami népesség tényleges struktúráját.

Valójában az állami népesség tagjai nem teljesen egyenlők és nem teljesen szabadok. Vagyis: sem erőre sem függetlenségre nézve nem egyenlők. Nem élnek egymástól *izolálva* s nem az államhoz tartozás közöttük az egyetlen kapocs. Az állami népesség nem elszigetelt egyedek aggregátuma, hanem egymással számos kapcsolatban levő egyének organizációja.

A jogegyenlőség még nem teremt *tényleges* egyenlőséget. Ezt a francia forradalom is csakhamar tapasztalta, Saint Simon és utána a szocialisták a gazdasági egyenlőtlenség ezirányú jelentőségét felismerték.

De az egyének közt nemcsak a gazdasági, hanem társadalmi osztályok szempontjából is nagy az egyenlőtlenség. Állás, műveltség, cím, mind egyenlőtlenséget teremt. És egyenlőtlenséget teremtenek azok a képességek is, amelyek az ezek megszerzésére – vagy kihasználására – az egyiket alkalmasabbá teszik, mint a másikat. Állás és cím nyerhető nemcsak az államtól, hanem az egyházi, nemzetiségi, párt vagy egyleti életben is, s ezzel oly nagyobb befolyás is, amely az egyéneknek a mögötte álló társadalmi faktor által ad nagyobb súlyt más egyéneknél.

De az a körülmény, hogy az egyének különböző felekezetekhez, fajokhoz, osztályokhoz, pártokhoz, egyesületekhez, tartozhatnak: az egyéneknek – állás vagy cím nélkül is – a másokénál nagyobb súlyt adhat. Az uralkodó faj, vagy párt, vagy osztály, vagy vallás tagjainak; vagy a fanatikusabb, erélyesebb intranszigenőbb, jobban szervezett faj, párt, osztály vagy felekezet tagjainak. Itt is fokozva esetleg a különböző egyének természetes képességeinek a különbözőségei által.

Mert az egyének ebben a tekintetben sem egyenlők. Nem tisztán arról a magasabb szempontok szerinti egyenlőtlenségről van itt mostan szó, amely a magasabb erkölcsi és értelmi képességekből adódik. Ezek biztosíthatnak politikai fölényt, de nem mindig s nem szükségképpen. Itt a magasabb mértékkel mért kiválóságokról csak annyiban beszélünk, amennyiben a politikai életben az tényleg erő; s beszélünk *minden* olyan képességről, amely – habár magasabb mértékkel mérve nem sokat érne – a politikai életben befolyást biztosít. Mert az egyének közötti politikai egyenlőtlenség szempontjából ez a lényeges.

Ebből a szempontból az agitatorius, vagy szónoki, vagy szervezőképesség más magasabb rendű képességeknél fontosabb lehet. Ámbár persze van olyan idő is, midőn egy nagy elme eszméi válnak mindenhatókká, vagy egy nagy jellem erkölcsi ereje fölényes tekintélyt alapít.

Az egyéni befolyások különbözősége szempontjából ismét igen fontos, hogy milyen azon faj, felekezet, osztály, párt, amelyhez tartoznak; arra nézve tudniillik, hogy azok hogyan, hatnak az egyénre és hogy az egyén ott milyen visszhangra és támogatásra lel.

Mindezen szempontokat figyelembe véve látnunk kell, hogy az egyének befolyása, ereje, nem egyenlő. És ebből következik, hogy az egyének függetlensége, szabadsága sem az.

Természetes, hogy ha az állami népesség nem csupán atomoknak az aggregátuma, hanem egymással számos szál által összekapcsolt egyéneknek az organizációja, akkor ezekből az összefüggésekből szükségképp *függések* keletkeznek.

Mint a politikai élet organizmusában mindenütt, úgy itt is az összefüggésből mindig a gyöngébb fél terhére támad a függés.

Rousseau az államban csupán egyéneket lát; az individualizmus is ebbe a hibába esik. Az egyéneknek valamely fajhoz, osztályhoz, párthoz tartozása ennek megfelelőleg csak mint az egyén bizonyos – másodrendű – tulajdonsága volna tekintendő. A valóságban azonban az egyéneknek ebből a hovatartozásából tényleges kapcsolatok jönnek létre, amelyeknek meg van a saját külön egyéniségük. Ezek a kapcsolatok visszahatnak az egyénre s arra módosítólag hatnak. És ezeknek a kapcsolatoknak az egyénre hatása – e hatás ereje és iránya –

is különböző. Különbözik kapcsok és egyének szerint; s hely és idő szerint.

A hol és a mikor a faji, felekezeti és osztályküzdelmek szünetelnek, ott és akkor az egyén jelentősége nyilvánvalóbb. Sőt amikor az állammal szemben nem fajok, felekezetek, vagy osztályok követelik jogait, hanem az egyén szabadságáért foly a küzdelem: akkor maga a párt is csak mint az egyén vagy az állam eszközeként jelentkezik. De az ily konstellációk csak ritkák s átmenetiek s az egyén többé-kevésbé rendesen megéri a maga társadalmi kapcsolatát.

Mindezek tekintetében rendkívüli különbségeket látunk.

A különböző államok sajátos természete, fejlődési irányainak és fejlődési fokuknak különbözőségei mind hozzájárulnak ahhoz, hogy az egyéni akarat szerepének a lehetősége hely és idő szerint különböző legyen. Vannak időpontok, midőn egy hatalmas akarat nemzedékekre kiható erővel nyúlhat az események keretébe. Vannak alkalmak, melyek kellőleg megragadva, óriási fontosságú lehetőségeket nyújtanak. Viszont vannak idők, midőn a körülmények determináló ereje mellett az egyéni akarat inkább háttérbe szorul.

De, habár különböző módon és fokig, az egyéni akarat szerepe mindig kétségtelen. Abban, hogy az államférfi felismeri-e vagy sem a célokat és az eszközöket és abban, hogy milyen energiával és belátással alkalmazza azokat.

És minthogy az eljövendő államférfi, uralkodó v. demagóg egyénisége ismeretlen: ismeretlen erőktől függ az államélet e részben való jövendő fejlődése.

Mindezeknek figyelembevételével kell tehát vizsgálnunk az egyes konkrét államokat. Végtelenül jellemző valamely államra az egyéniségeknek abban való jelentősége és szerepe.

Ha egy állam sajátos egyéniségét ebből a szempontból akarjuk fölismerni, nemcsak azt kell tudnunk, hogy ott az egyénnek milyen tényleges hatásköre van.

1. Tudnunk kell, hogy szemben áll-e és mennyiben áll szemben az adott időpontban az egyének érzelmi világa az állam és az illető állam *ideológiai létfeltételeivel*. Vagyis az egyének eszméi, érzései, célja, erkölce, hite, mennyiben teremt *államias lelki diszfóziót*, vagyis mennyiben egyezik meg azon eszmékkel, érzésekkel, erkölccsel, hittel, amely nélkül az illető állam, – vagy általában az állam, – nem képes fennállani.

2. Tudnunk kell, hogy az államias gondolkodás, államias érzés és államias erkölcs e hiánya, *mily faktorok javára* mutatkozik. Azaz, hogy az egyénben a faji, felekezeti, vagy az osztály-ideológia nyomta-e háttérbe az államias lelki diszpozíciót és hogy az illető faj, felekezet vagy osztály ideológiája mennyiben,

mily fokig és mily fejlődési tendenciával tér el az illető államétól s az államétól egyáltalán.

3. Tudnunk kell, hogy a kérdéses állam jelenlegi fejlődési fokán *mily befolyási lehetőségek* mutatkoznak az egyéni akarat számára. Vagyis, hogy az egyes determináló tényezők mekkora teret nyújtanak és mily természetű lehetőségeket adnak az államférfi, az uralkodó, vagy a demagóg befolyása számára; hogy a vezető politikust megkötő tényezőkön *belül* mily szerepe van adott esetben az egyéni akaratnak; hogy tehát az illető állam struktúrája mennyire szilárd, s jövőendő fejlődési iránya mennyire fix és milyen fokig kiszámítható.

Mindezen (1–3.) szempontokat összegezve: tudnunk kell egyrészt *az ideolog tényezők befolyási quotáját* az egyéneken belül; és tudnunk kell *az egyéni akaratok és a determináló körülmények befolyási quotáját* az államon belül; miáltal *a kiszámítható és ki nem számítható tényezők quotája* is szükségképp adva lesz.

Semmiféle rendszer azonban ennek a tényleges felismerésére meg nem tud tanítani. Mindez csak hozzávetőleg, pontosság, exactság, bizonyíthatóság nélkül történhetik. Sajátos képességek összesége szükséges hozzá: az államférfiul qualitás. Vagyis: az egyén szerepének a jelentősége ép e ponton is nyilvánvaló.

IV.

Az államélet ideális és materiális tényezői.

A XVIII. század politikai gondolkozásának egyoldalúságaival szemben a XIX. században reakcióképpen a marxizmus egyoldalú anyagiassága jelentkezett. Mindkettő egyaránt túlzás, egyaránt jelentős politikai tényezők természetének teljes félreismerése. A materialis és ideális tényezők az államéletnek fontos faktorai. Jelentőségüknek, természetüknek, egymáshoz való viszonyuknak pontos megállapítása a politikai tudomány egyik jövendő feladata. Vizsgálnia kell külön a szellemi s külön az anyagi tényezőket; és vizsgálnia kell egymáshoz való viszonyukat.

Kétségtelen, hogy az államélet szellemi tényezőinek az előfeltételei között vannak *gazdasági* természetű előfeltételek is. De nemcsak gazdaságiak vannak, hanem szellemiek is; viszont kétségtelen, hogy magának a gazdasági fejlődésnek is ép úgy vannak *szellemi* természetű előfeltételei, mint gazdaságiak.

A reális politikai felfogás a két túlzás elkerülésével az ideális és materiális tényezők fontosságának objektív értékelésében áll.

1. Az államélet anyagi tényezői.

A történelmi materializmus szerint az államélet fejlődésének alapja a gazdasági élet fejlődése. A politikai és ideológiai változások alapoka: *a termelés módjának a megváltozása*. Azáltal, hogy a házi ipar helyébe a modern gyáripár lépett, nagy városok keletkeztek, nagy ipari proletariátussal, és e proletariátusnak szükségképp meg kellett a maga ideológiáját teremtenie.

A történelmi materializmus azonban nem látja, hogy már magának a termelés módjának a megváltozása is oly előfeltételektől függ, amelyeknek nem mindenike materialis természetű.

a) Az államélet anyagi faktorainak számos *előfeltétele* van. Ezek az előfeltételek részben anyagi, de részben szellemi természetűek; minden változásnak, amely az anyagi faktorokban végbement, vagy végbe fog menni, szükségképp szintén részben anyagi, de részben szellemi természetű előfeltételei vannak. Annak, hogy a termelés módja a XIX. század elején megváltozott, hogy a háziipar helyét a gyáripár foglalta el, közvetlen okain kívül, számos kulturális és politikai oka volt.

Közvetlen oka a gőzgép feltalálása volt. Ez már maga sem materialis tényező. De e feltalálás lehetőségét is csak az anyagi és szellemi előfeltételeknek egy hosszú sora adhatta meg. A mechanika és a matematika hosszú fejlődésének kellett azt megelőznie, tudományos igazságok bebizonyosodásának, amelyek csak más alapigazságok bebizonyosodása után váltak lehetőkké. Kiváló tudósoknak, akiknek megjelenése nélkül ez igazságok nem voltak fellelhetők.

De a gőzgép maga még nem hozta volna létre a modern ipari proletariátust. A modern nagyvárosok kifejlődhetésének, a modern munkás, sőt a modern polgári osztály kialakulásának számos politikai és kulturális előfeltétele volt. A gőzgéptől a gyáriparig, a nagyvárosi gyáripartól, az osztályöntudatos proletariátusig nem *automatice* és nem csupán materialis alapokon jutott a fejlődés el.

b) Azon okok között, amelyek a gazdasági tényezőkre kihatnak, nagy jelentőségű e gazdasági és szellemi faktorokon kívül maga *az állam* is. Egyrészt közvetve, azáltal, hogy e faktorokra hat; másrészt közvetlenül.

Valamely nemzet gazdasági élete nem fejlődik sem *izoláltan*, sem *automatice*. Fejlődése függ külső államoktól és függ saját államától. Függ a külföld gazdasági politikájától és függ az illető állam gazdasági politikájától. Ezek mindenike kihat mindazon szellemi és gazdasági tényezőre is, melyek e faktort teszik v. átalakítják v. irányítják.

A francia forradalmat létrehozó erők között elsőrendű volt a francia polgárság. D 3 e polgári osztály megerősödésének az okai nem csupán gazdasági és kulturális természetűek. A francia királyok sokszázados politikája, a frondeur főnemességgel szemben való felhasználása mind hozzájárult az erejéhez. Sőt maga a francia bourgeoisie *gazdasági* megerősödése is részben politikai okoknak köszönhető. A francia királyok iparfejlesztő és védvamos politikája mind ezt szolgálta. Colbert közlekedési, tengerészeti, gyarmati politikája hasonlóképpen.

Valamely egyes állam megismerésére rendkívül fontosságú: *anyagi struktúrájának ismerete*. A nemzetközi politikai és gazdasági erők közötti helyzete, lehetőségei, tendenciái és belső politikai és gazdasági erőinek anyagi alapjai, tehát nem csak a *közgazdasági* faktorok, hanem a *politikaiak* anyagi alapjai is. Vizsgálunk kell tehát a *politikai* faktorokat *anyagi oldalukról* nézve; és vizsgálunk kell a *gazdasági* élet anyagi faktorait *politikai oldalukról* szemlélve őket.

1. Vizsgálunk kell tehát a *nemzetközi politikai életben* való helyzetük anyagi alapjait: a hadsereg, pénzügy, az élelmezési ügy anyagi alapjait. A népesedést, a közegészségügyet, az adóképeséget, a termelési viszonyokat stb.

2. Vizsgálunk kell továbbá a *nemzetközi gazdasági életben* való helyzetüket s annak anyagi alapjait. A kivitel és bevitel

anyagi alapjait; szükségképpen vagy önkényes, állandó vagy ephemer jelenségeit.

3. Tanulmányoznunk kell a belső *politikai faktorok* anyagi alapjait. Az egyes politikai faktorok gazdagságát vagy szegénységét. Az egyes osztályok, fajok, felekezetek, pártok, testületek anyagi erejét. Az egyes alkotmányos faktorokét. Mindezek alapjait, marandóságuk, szükségképpen érdekeik és tendenciáik kérdéseit.

4. Tanulmányoznunk kell végül a belső *gazdasági faktorok* politikai vonatkozásait is. A bankok, trustek, gyárak, az ipari és kereskedelmi vállalatok, a mezőgazdaságok stb. mind nemcsak gazdasági, hanem politikai vonatkozású tényezők is. Kor és hely szerint különböző ezeknek ereje, iránya és befolyása, de mindenütt egyik elsőrendű tényező. A társadalmi struktúrának is *egyik* alapja ez. – Midőn azonban mindezen szempontokból vizsgáljuk az állami élet anyagi tényezőit, tisztában kell lennünk, hogy az *anyagi* és a *szellemi* faktorok merev szétválasztása csupán az elméletben van meg – ott szükséges a pontos analysishez – de az életben nem mutatkozik.

Midőn tehát valamely faktort ideális vagy materialis faktornak nevezünk, tudnunk kell, hogy ezek egyike sem *teljesen és tisztán* ideális vagy materialis természetű, hanem az egyik *inkább szellemi*, a másik *inkább anyagi* természetű.

Az egyes politikai faktorokban különböző fokban van meg ez az arány és egyes országokban és korokban – ugyanazon faktornál is – különböző fokban. Ennek oka az, hogy az ideális politikai tényezőknek is vannak materialis alkatelemei és viszont; s ezeknek megint – és így tovább. Amint vagy az egyik vagy másik elem van túlsúlyban: aszerint nevezzük az általuk alkotott politikai faktort szellemi, vagy anyagi tényezőnek.

Ha így az államélet gazdasági faktorait *alkatrészeik szerint* elemezzük, természetesen azt látjuk, hogy ezeket egyrészt gazdasági, másrészt szellemi faktorok alkotják. És ezeket ismét ily elemekre lehet felbontanunk.

Láthatjuk pl. a gazdasági életben, hogy a *munkakedv*, a *kitartás*, a *megbízhatóság* mind szellemi tényező. Látjuk hogy pl. a *hitel* milyen subjectív, s hogy milyen minden gazdasági állapot nélkülöző okokból rendülhet meg.

A háborút a nyers erőre való hivatkozásnak szokták tévesen nevezni. El is tekintve attól, hogy a háború az egész nemzetnek – összes anyagi és szellemi erőinek – a próbája, csupán magát a hadsereget véve, sem helyes a felfogás. A hadsereg nem csupán nyers erő. A hadsereg lelke: a *harckészség* és a *fegyelem*. Éneikül nincsen harcképes hadsereg. E harckészségnek és e fegyelemnek is megvannak a maga anyagi és szellemi alkatelemei.

Eképp magában a háborúban és a gazdasági életben is át meg áthatják az anyagi tényezőket a szellemiek. De az anyagi és szellemi tényezőknek különféle kategóriái lévén: annak megfelelőleg *különbőle módon* és különböző *fokig* hatnak át. És ugyanazon kategóriák is hely és idő szerint változók. A harcokésztség és a fegyelem végtelenül különböző fokokban van meg az egyes hadseregekben s e körülménynek – az állam sajátos viszonyai szerint – végtelenül különböző fontossága van. Egy kevésbé exponált országban és egy tartós békét ígérő időszakban kevésbé vannak meg az előfeltételei, mint az ellenkező körülmények között. És ezek az előfeltételek folytonosan változván: lanyhul vagy erősödik a harcokésztség vagy a fegyelem.

Különböző erejű lehet tehát *a materiális tényezők belüli* szellemi tényezők mindenké; és a szellemi tényezők *s erejük és jelentőségük* az idők folytán *folyton változhatnak*. Az egyik anyagi tényezőben sok a szellemi alkatrész; a másokban kevesebb; a viszonyok változásával, változik ez arány. Az egyik országban, vagy az egyik korszakban kevesebb a szellemi alkatrész oly anyagi faktorokon belül, amelyekben egy más országban vagy korszakban annak a szerepe jelentékeny.

Itt tehát két skála szükséges.

Az első megállapítja, hogy a különböző országokban és korokban milyen különböző a gazdasági tényezőkön belül a szellemi alkatrész ereje s jelentősége.

A második megállapítja, hogy – természetéből kifolyólag – melyik gazdasági faktor mennyiben van szükségképp áthatva ideális tényezőkkel s mi e tekintetben a minimum és a maximum.

Ezekből szükségképp adódik az illető országok és korok és az illető gazdasági faktorokra vonatkozó értékes igazságok sora.

2. Az államélet szellemi faktorai.

Az államélet ideális faktorait vizsgálva, a legnagyobb egyoldalúság lenne azokat csupán és egészen a *tömegpszichologia* szempontjából tekinteni.

Először: mert –akkor is, amikor csak a tömeget vizsgáljuk nem az egyént és amikor a tömeget a maga egységében vizsgáljuk –: a politikai pszichologia a tömegpsychológiának egyik része csupán.

Másodszor: mert a politikai életben nem csupán a *tömeg* faktor, hanem az *egyes* is. Az államférfi, az uralkodó, a bármily szempontból vezető egyén.

Harmadszor: mert a tömeg nem csupán a maga egységében – mint állami népesség – faktora a politikának, hanem *megoszolva* is faji, felekezeti, osztály, párt és testület szerint is.

A politikai psychologia fogalma tehát a tömegpsychologia fogalmát nem fedi. Egyrészt szűkebb, másrészt tágabb körű.

Vizsgáljuk részletesen. I. Kétségtelen tény, hogy a tömeg psychológiája más, mint az egyéné. Helyesen jegyezték meg, hogy ugyanazon egyének együtt másként éreznek, mint külön. De ez áll általában a tömeg minden érzésére és viselkedésére, nemcsak a politikai vonatkozásúakra; a társadalmi és kulturális életben való magatartására is ez áll. A tömegek érzelmeinek és viselkedésének, még ha nem is politikai természetűek, lehetnek és gyakran vannak is politikai vonatkozásai. A divatnak és a fényűzésnek nagy közgazdasági jelentősége, a kulturális mozgalmaknak nagy politikai jelentősége lehet. A társadalmi egyenlőtlenségnek a nagy francia forradalom előidézésében kétségkívül ép úgy nagy része volt, mint a XVIII. századbeli francia kultúrmozgalmak sajátos irányának. De mégis, a társadalmi élet, a divat, vagy fényűzés psychológiája csak *indirekte* politikai jelentőségű; és a politikai tudomány sajátos problémáihoz nem tartozik. Ezeknek a tárgya: a tömegnek *a politikai* kérdésekben való érzésmódja, gondolkozásmódja és viselkedése. Mindez természetesen gyakran nem választható el tényleg ilyen élesen. És e határvonal a körülmények szerint fluctuál. Először is meg kell állapítanunk, hogy e tényezők általában nem mind *egyformán* politikai fontosságúak. Az társadalmi struktúrák szempontjából különösen tanulságos e *különböző* – indirekte politikai jelentőségű – tényezők politikai főmosságának a foka.

De még *ugyanazon* indirekt politikai vonatkozású szellemi faktornak is *különböző* jelentősége lehet a körülmények szerint.

A fényűzés, a divat, egy kulturális vagy társadalmi jelenség, *különböző* fokban lehet indirekte politikai jelentőségű, hely és idő szerint. Az egyik közéletben nagy fontosságú lehet, a másikban jelentéktelen. Különböző a *különböző* országok és korok szerint. És e *különbözősége* skálája az illető közéletek összehasonlítása szempontjából végtelen fontosságú.

A politikai élet vizsgálatánál tehát ezen szempontokból két skála állítható. Az egyik, mely megmutatja, hogy a tömegek *nem direkte* politikai vonatkozású érzései, gondolatai és cselekedetei milyen skála szerint emelkednek politikai jelentőségüekké bizonyos közéletben. Azaz, hogy a vallási, kulturális, társadalmi mozgalmak *melyike* és *milyen fokban* bír az illető közéletben politikai fontossággal?

A másik skála pedig azt, hogy ezen tényezők mindenike *melyik közéletben* és *milyen mértékben* bír politikai fontossággal. Azaz: hogy pl. a társadalmi egyenlőtlenség, vagy a fényűzés, vagy valamely kulturális avagy vallási irányzat *melyik közéletben* és milyen erővel hat ki a politikára.

A politikai tudománynak e vizsgálatok kapcsán keresnie kell *az indirekt politikai jelentőségű szellemi faktorok* kelet-

kezésének, erősödésének és gyöngülésének és hatásainak törvényszerűségét. A gyakorlati politikus pedig ezekben is egyik adatot nyer az általa irányított közéletnek – és fejlődési irányzatának – megismerésére s másokéval való összehasonlítására. E tünetekből pedig esetleg latens erők tudatára is ébredhet.

Megállapítottuk tehát, hogy vannak *direkt* és vannak *indirekt* politikai jelentőségű *szellemi faktorok* s hogy ezek között a határvonal a körülmények szerint *változó*.

II. Ami már most a *direkt* politikai jelentőségű szellemi faktorokat illeti: megállapítottuk, hogy azok nem csak a *tömeg*, hanem az *egyén* pszichológiája szempontjából is vizsgálандók. Hogy politikailag melyik fontosabb, az attól függ, hogy valamely közéletben a tömegnek milyen a befolyása. Egyaránt meg kell tehát vizsgálnunk úgy az egyént, mint a tömeg *politikai pszichológiájának* problémáit.

Az ember politikai lény. Ennek a politikai lénynek a pszichológiája az államtudomány egyik problémája. Macchiavelli az akkori Itália közéleti erkölcstelenségéből merített tapasztalatainak felületes általánosításával az ember alacsonyabb ösztöneiből és törekvéseiből kiindulva próbálja azt megoldani. Egyoldalú ez a kísérlet, mert az emberi természetnek csak egyik részét veszi be számításba. De az emberi természet ezen részére vonatkozó következtetései értékesek. Az emberi önzésnek, hiúságnak, kapzsiságnak politikai vonatkozásait pontosan állapítja meg. Megmutatja, hogy egyes politikai helyzetek, akciók, irányzatokra, az emberi természet ezen része miképpen reagál; és hogy ezek a szenvedélyek miképpen hatnak az állam életére. Úgy amint a nemzetgazdaság az önzésnek gazdasági consequentiáit igyekszik megvonni.

A XIX. században, e század materialistikus irányú alakulása által befolyásolva, a marxismus a politikai életet is e nemzetgazdasági szempontból kiindulva próbálta megmagyarázni. Egyik alaptévedése ép az, hogy a *politikai lényt* azonosnak hitte a *gazdasági lényvel*, a mi képtelenség. Az emberi természetben helye van az önzésnek – s dekadens időszakokban ez különösen erős – de ép úgy helye van az önzetlenségnek is. És még maga az önzés is csupán teljesen materialista időszakokban nyilatkozik csupán csak *gazdasági* törekvések formájában.

Hogy az ember nem csupán gazdasági lény, azt a gyakorlatban a marxismus is tapasztalta s azért is törekedett a valási, faji, stb. ideális kapcsolatot széttörni és ezen motívumok kiirtásával az embert tisztán gazdasági lényé formálni át. A huszadik század világpolitikai eseményei azonban e tényezők erős reakcióját mulatták; mert a politikai ember az *egész* ember, annak minden indulatával és eszményével.

Nem az önzés teszi az ember politikai lényét. Az *egész*

embert kell vizsgálni – csak hogy a politikai élethez való vonatkozásban.

Az emberi önzés nem csak gazdasági törekvésekben mutatkozik. Hiúság, dicsvágy, hatalmi vágy, gyűlölet ép úgy eredhet ebből. Hisz ez érzések magukat a gazdasági törekvéseket is gyakran áthatják. De nyilvánulnak más módon is, nem gazdasági törekvések formájában, sőt ezek ellenére is. A gazdasági önzés sem mindig ép osztályönzés. Az egyéni szemben állhat vele. Az osztályönzés sem mindig gazdasági önzés, a társadalmi érdek szemben állhat vele. És végül is az önzés az emberi természetnek csupán csak egyik része. Az önzetlenség is faktor s az általa teremtett érzések, gondolatok, törekvések és intézmények is faktorok.

De a viszonyok nemcsak az önzés által hatnak az ideológiára, még kevésbé csupán a gazdasági vagy osztályönzés által. Az *összes* erőviszonyok hatnak az ideológiára, de nem lágy, hogy azt a gazdasági érdeknek racionalista módon céltudatosan működő eszközévé tegyék. Ez a felfogás még mindig a XVIII. század anakronizmussal teljes racionalista felfogásából indul ki, amely – a történelmi tények világos tanúsága ellenére – pl. a vallást hatalmi érdekből tudatosan készült megtévesztő eszköznek hitte. A XIX. század tudományos haladásának egyik nagy eredménye éppen a *történelmi érzék* kifejlődése, mely minden kort az ő saját psychéje szerint bír megítélni s a régmúlt idők embereinek gondolkozásmódjában nem keresi a XVIII. század racionalistáinak felfogását.

De általában is nemcsak a vallásra, hanem más ideológiai tényezőkre is áll, hogy azokat nem az uralkodó osztályok hatalmi érdeke kreálta – mintegy roszhiszemű céltudatossággal – mint hatalmi tényezőt, hanem hogy azoknak eredetét más – a kultúra méltóságának, belső értékének, immanens igazságának megfelelőbb – tényezőkben kell megkeresnünk.

Igaz, hogy a viszonyok hatnak az ideológiára; csak hogy nem ilyen primitív módon. A kultúra belső erkölcsi ereje meg nem engedi azt.

Az ideológia is érzi, igaz, a viszonyok hatásait. De az *összes* viszonyokét, nemcsak a gazdasági érdekekét. És a gazdasági érdek sem oly módon érezteti hatását vallásra, erkölcsre, jogra, közszellemre, amint azt a történelmi materializmus tünteti fel. Az érdekek gyakran inkább az *érzelmekre* hatnak, s főként így – indirekte – hatnak az eszmékre. Elfogultakká teszik az értékelést; de ez az elfogultság – nagyon dekadens közéletet kivéve – legtöbbször teljesen jóhiszemű. Az osztályok igazán közérdeknek hiszik a maguk közérdekét. Az egyházak igazán isteni intézménynek a maguk hatalmi szervezetét. És amikor nem így van, bomlásnak indul az illető osztály, egyház, vagy társadalom, s igazában elvesztette létjogát. Mert az emberi természet nemesebb ösztöneit félre lehet

vezetni, az elfogultság káros irányokba terelheti; de *tudatosan*, azok ellen cselekedve sem vallást, sem osztály, sem faji öntudatot, sem semmiféle idealizmust teremteni vagy fenntartani nem lehet. Az a felfogás, mely az ellenkező feltevésből indul ki, az ideológia külső létfeltételei mellett elfeledi az ideológia *belső természetét*.

III. Mikor a politikai élet szellemi faktorait vizsgáljuk, nem elég a tömeget és az egyént vizsgálnunk politikai vonatkozásaikban. Vizsgálunk kell azokat az ideális faktorokat is, amelyeket a tömegek és egyének érzése, gondolkozása és akciója megteremtett. Amelyek egyszer létrehozva, továbbra is tényezők maradnak, túlélve azt a nemzedéket, amely azokat létrehozta, és átalakítva s irányítva a következő nemzedékeket.

A faji öntudat, a felekezeti öntudat, az osztályöntudat, a pártszellem és a testületi szellem, mind ilyen tényező.

A történelmi materializmus első alaptévedése az a hit, hogy az ideológia a gazdasági viszonyok felülépítménye csupán. Az ideológia nem a gazdasági viszonyok és érdekek pontos visszatükrözése. Az uralkodó osztályok érdekei nem nyernek az ideológiában pontos lenyomatot. Az uralkodó osztályok sokszor nem tudják mi az *érdekük*; sokszor nem tudják helyesen megítélni az *erőviszonyokat*; és sokszor nem tudják, hogy e kérdéses érdekeket e kérdéses erőviszonyok között minő *eszközökkel* kelljen megvédeniök. Az ideológiák materialista magyarázata csak az uralkodó osztályok csalhatatlansága esetén állhatna meg.

Csak a nagy államférfiak képesek e kérdéseket relative helyesen látni meg, conceptiójuk új volta többnyire éppen ebben áll. Meglátják a valódi érdekeket, a valódi erőket és a valódi eszközöket; ellentétben az uralkodó ideológiával, amely vagy már nem igaz, vagy soha nem is volt igaz.

A lét és tudás azonosságának hegeli conceptióját a marxismus belevitte a politikába; de a gyakorlati politikai élet ennek ellenemond.

Áll ez nemcsak az osztályokra, hanem a fajokra, a felekezetekre, pártokra és magukra a nemzetekre is.

Valamely nemzet ideológiája nem *tükre* a viszonyoknak, hiszen csak azok *productuma*. Három fő okból nem tükrözik obiectivitással azt vissza:

1. Az erőviszonyokból sarjadznak az eszmék és érzések, de *erős egyéniségek* ellenkező irányú befolyása azt sokszor módosítja. Kétségtelen, hogy az egyén is mindig a viszonyok befolyása alatt áll, de az is kétségtelen, hogy arra a maga sajátos egyénisége szerint reagál.

2. A viszonyokból nemcsak eszmék, de *érzések* is sarjadnak, melyek az eszméket is áthatják s amelyeket az *érdekek* és a *küzdelmek* szükségképp elfogulttá tesznek.

3. Mert az eszmék és érzések gyakran még akkor is ható

tényezők maradnak, mikor az alapjukul szolgált viszonyok már régóta megváltoztak.

Az ideológia nem adhatja a viszonyok tiszta képét; maga is csak e viszonyokat alkotó (vagy alkotott) faktorok *egyike*.

Egy nemzet politikai *mentalitásának* megértése végtelenül subtilis, nehéz probléma. Ép oly nehéz a gyakorlatban az avval szemben való magatartás.

A gyakorlati politikus e ponton kétféle hibába eshetik. Vagy osztja a tömeg felfogását s ezáltal megéri és átérzi ugyan nemzete mentalitását; de – osztva tévedéseit – hibásan ítéli meg a többi erőviszonyokat. Vagy pedig elfogulatlanul ítéli meg az erőviszonyokat, de a nemzetnél is hasonlót feltételez s így ezzel az erőtényezővel – a nemzet mentalitásával – már rosszul számolt.

E két tévedéstől egyaránt óvakodni kell. A politikusnak meg kell szoktatnia magát, hogy a valódi tényállásról *adaequat* fogalmat alkosson magának; azaz olyat, amely *pontosan fedi a realitást*. De ebből az is következik, hogy azt a tényt is tekintetbe kell venni – s fogalmait a szerint a tapasztalás szerint kell megalkotnia – hogy a nem-politikus tömegek – tehát a nemzetek – rendszerint nem így gondolkoznak. És nemzete mentalitásának a tényleges erőviszonyoktól és consequentiáiktól való minden eltéréseit pontosan le kell mérnie. Az államférfi a maga részéről kikapcsol – ítéletének megalkotásakor – minden oly érzelmi momentumot, amely tárgyilagosságot megzavarhatja. De ép e tárgyilagosság ellen vétene akkor, ha – subiective, önmagából indulva ki – ugyanily felfogást tételezne fel a maga nemzeténél, avagy más nemzeteknél. Racionalista politikusok mindig e hibába esnek: *adaequat* fogalmakat tételeznek fel a tömeg gondolkozásában s nem veszik észre, hogy a tömegről való fogalmuk ezáltal mennyire nem *adaequat*.

A racionalista politikusnak ez rendes hibája: nem látja, hogy az *irracionalis* tényezők milyen nagy erők. Ez rendszeren lelki diszposiciojában rejlik: nincs érzéke a vallási, faji stb. érzések, felfogások, értékelések elfogultsága iránt. Keni lévén benne ilyen érzés, *ezen érzések psychológiáját* nem érti meg. Viszont az egyoldalú érzelmi politikus átérzi, de – mint a tömeg – maga is annak elfogultságaiba jut. E két szélsőség közt van a helyes politikai felfogás. Vagyis: az érzelmi és értelmi erők teljes harmóniáján alapú az államférfiúi diszpozicio.

A politikai jelenségek vizsgálója előtt ép egyik különös érdekességű kérdés a *politikai illúziók problémája*. Ha valamely concret államot meg akarunk ismerni, különös gonddal kell tanulmányoznunk az actualis politikai gondolkozásmód latens hypothesisait s ezek között azon illúziókat, amelyek a közéletben uralkodók. Mennyire fedik a valóságot? Miben és mily irányban térnek el tőle?

Mennyiben azon ország sajátos viszonyaiból s mennyiben-általánosabb okokból eredők? Mennyiben constans tényezők t Milyen eredetűek? és fejlődési irányuk milyen?

Mily fokú végül intensivitásuk s így erejük?

A politikai eszmék történetében is nagy jelentőségű e kérdés. Az egyes – gyakran igen csekély hatást keltett – régi politikai írók tanulmányozása ebből a szempontból csak annyiban lényeges, amennyiben *hatásuk* volt valamely korra. És itt kérdés, hogy mily fokban? és mily eredménnyel?

A politikai tudomány irodalma tehát kettős szempontból vizsgálendő. Nemcsak az egyes írók műveiben foglalt eszmék *értéke* szempontjából; hanem azon eszmék *tényleges* „hatása” szempontjából kell vizsgálnunk azok mindenikét. Nemcsak abból a szempontból, hogy *szerintünk* mi benne az igazság, hanem abból is, hogy mi volt benne igazság az *egyes korok felfogása szerint*. Azaz: vizsgálnunk kell nemcsak úgy mint *igazságot*, hanem úgy is mint *erőt*.

De a politikai illúziók és általában a politikai tévhitnek nemcsak a politikai tudomány irodalmának vizsgálatánál nyújtanak tanulságot. A politikai történelem vizsgálatánál is okulást nyújtanak.

Ha pl. elolvassuk valamely államférfi beszédeit, vagy a nyilvánosságnak szóló írásait, – miután a politikus mindig ad hominem argumentumokat használ – a kiváló államférfi, érveléséből visszakövetkeztethetünk az illető közhangulatra, annak illúzióira, tévhiteire, helyes vagy helytelen latens hypothesiseire, egyszóval közelebb jutunk ahhoz, hogy megismerjük annak egész mentalitását.

Egy Széchenyi István érvelésének eredetiségét, hatását, értékét, nem az illető – a mi szemünkben gyakran nagyon is egyszerű – érvek abszolút értékéből lesz lehetséges megítélnünk. Az a Széchenyi eredetisége, hogy felismerte nemzedékének mentalitását, illúzióinak, tévhiteinek rejtett gyökereit s *azok* ellen vezette érvelését, ahelyett hogy – doktrinair politikusok módjára – általános igazságokat hangoztasson. És abban, hogy tudta ennek folytán, hogy *melyik* argumentumnak van ilyen mentalitásokkal szemben a legnagyobb ható ereje.

A viszonyok ismerete a politikus első feladata s az adott lelki tényezők azoknak legfontosabbjai közé tartoznak.

A *gazdasági* viszonyoknak az ideológiára s így az illúziókra való hatásuk persze kétségtelen. Csakhogy ez áll a *többi* viszonyokra is. Az imponderabilis tényező mindig *az adott viszonyok produktuma*. Nem csupán a gazdaságiaké, hanem az *összes* viszonyoké. Miután pedig a viszonyok – maguk a gazdaságiak is – az egyes országokban sok tekintetben különbözök, *e viszonyok speciális jellege magukra ez imponderabilis tényezőkre is rányomja bélyegét*.

a) A politikai tudománynak *vizsgálnia* kell az imponde-

rabilis tényezők *előfeltételeit*. Mily gazdasági, kulturális, történelmi stb. faktorok nélkülözhetetlenek avégből, hogy bizonyos eszmék, érzelmek, politikai hatóerökké válhassanak? Hogyan teremti, alakítja át a klíma, a nemzet történelme, vallásé, faji érzése, szociális struktúrája, a nemzet egész gondolat és érzésvilágát, s hogyan ad annak egészen sajátos jelleget? Mily fokban bírhat rá átalakító hatással az *állam*? Miért erős néhol a nemzeti érzés, és miért másutt gyöngé? Miért más az egyik nemzeti érzés, mint a másik?

Az imponderabiliák is *a viszonyok szerint* így alakulnak egyáltalában. A spanyol nemzeti érzés más, mint az angol stb. s a német nemzeti érzés psychológiája más, mint a francia. Ugyanígy a többi imponderabilis tényező is: a faji és a felekezeti érzés, pártszellem, osztályöntudat, individualizmus, fegyelem. És azt látjuk, hogy nemcsak a *természetük* különböző, hanem az *erejük* sem egyforma: az egyik országban erős a nemzeti érzés, a másikban gyöngé. Az egyik nemzetben vagy egyik részében hatalmas; a másikban gyöngé.

De az erősség kérdése szükségképp relatív. Függ attól is, hogy milyen erők ezek a tényezők, amelyekkel szembeáll. És ezek a szembenálló erők is esetenként különbözhetnek. A francia nemzeti érzés nem talált erős ellenfelekre a nemzeti egység megteremtésénél; a magyarság századokon át erős ellenfélre talált. Ez pedig visszahat a nemzeti érzést támogató reális erők alakulására s magára a nemzeti érzésre is. Ellenséges kormányok reális alapjait gyengítik; balsikerek a nemzeti erő öntudatát. Direkte és indirekte magát az érzést.

Gyakran viszont valamely szellemi faktort a vele szemben álló erő által felfektetett *reakció* fogja ép megerősíteni.

Mindezek együtt hatnak ki arra, hogy adott esetben mily fontosságú legyen egy szellemi tényező. És mindezek *folyton változó* lévén: szükségképp változó magának a szellemi tényezőnek a jelentősége is.

A marxismus a modern szocializmust a termelés módjának a megváltozásából magyarázza. Ez minden esetre *egyike* volt *előfeltételeinek*. E nélkül nem volna lehetséges; de ez még magában nem tudta volna megteremteni. Más faktorok is játsztak közbe és tették, hogy az éppen ilyenné legyen. Lassalle és Marx erős agitatorius tehetsége is faktor volt; és pedig módosító faktor is, amennyiben más volt a Lassalle és más a Marx-féle irányzat. E különbséget nem a termelés módja, hanem egész *világnézetük* különbözősége adta meg. Viszont mindkettőjük gondolkozásának bizonyos közös vonásait a Hegel-féle philosophia adta meg, amelynek ismét az előző philosophiai rendszerek képezték előfeltételeit. Anyagi és szellemi tényezők sora tette a marxismust ilyenné, amilyen s adta korunk szociális mozgalmainak ezt a mai jellegét.

Kétségtelen azonban, hogy midőn egyrészt szellemi, másrészt anyagi faktorokról beszélünk, azokat nem szabad *egymástól izolálnunk tekintetünk*. Mert abban igaza van a marxizmusnak, hogy a szellemi faktoroknak is meg vannak a maguk anyagi alapjai. Ezek azonban csupán előfeltételek, amelyeknek a hiánya akadály, amelyeknek a meglétele pedig *lehetőségeket* nyújt csupán. De hogy *fel lesz-e használva*, és *melyik* lehetőség: az az anyagi faktoroktól független marad.

Az azonban úgy ez anyagi, mint e szellemi előfeltételek folyton *kölcsönösen befolyásolják egymást*. Mindeniküket befolyásolja *az állam*: s így erejüket és közvetve egymáshozvaló viszonyukat is.

Az állam minden alkotó eleme kihat az imponderabilis tényezők kialakulására.

a) A terület – minősége, amennyiben a táplálkozás, foglalkozás és közlekedés kérdéseire kihat; és a terület fekvése, a klíma és a szomszédság által való hatásaival.

b) A felekezetek, osztályok, fajok, pártok minősége, megszólása, viszonya egymáshoz és az államhoz.

e) Az állam alkotmánya a maga egyesítő vagy megosztató, fegyelmező vagy bomlasztó, a közerkölcstre vonatkozó hatásaival (Lengyelország), összes intézményeivel.

Ezen tényezők *mind* hatnak az illető imponderabilis tényezőre. De nem mind *egyforma* erővel és egyazon irányban. Némely nemzeti érzületre erősebben hatott a vallás, (pl. „a spanyolokéra), másokéra a faj, a terület, ismét másokéra az állami szervezet. Ugyanez áll a többi imponderabilis tényezőkre, melyek *mindenikében* ismét esetleg más lehet a domináló ható tényező. Ezek ismerete adja meg együttvéve az illető állam *szellemi egyéniségének* a sajátos – másokétól elütő – jellegét. De még ugyanazon állam egyes korszakaiban is *különböző fokban* hathatnak, sőt változhatnak e tényezők, vagy megváltozhatnak hatásuknak irányai.

A különböző államok különböző korszakai szellemének ez adja meg a speciális jellegét.

Valamely közélet actualis szellemi faktorait vizsgálva látjuk továbbá, hogy az azokat létrehozó erők néha *intézményesen*, organizálva is mutatkoznak. Az egyesületek, a politikai befolyású testületek, az iskolák, a sajtó mind ily természetű tényező. Ezek mind egyrészt ugyan ezen *intézmény* természetéből, de másrészt *az illető államélet* speciális viszonyaiból magyarázhatók meg. Viszont az ezek által létrehozott vagy módosított vagy irányított szellemi faktorok csak úgy érthetők meg helyesen, ha megismerjük ezen concret intézményeket s az azokat létrehozó és irányító erőköt és viszonyokat.

Ha egy kor szellemét, vagy egy ország közvéleményét vizsgáljuk bizonyos időszakban, azt látjuk, hogy azon közhangulat eszményei, céljai, irányzatai mögött bizonyos – gyakran ki nem mondott – *feltevések* rejlenek az *illető* állam viszonyára vonatkozólag és az állam természetére vonatkozólag általában.

A francia forradalom mögött ott lappang az a hit, hogy az emberek természettől *egyenlőit* és *szabadok*; hogy csak a kultúra rontotta meg *természetes jószágukat*; hogy *intézményekkel* lehet egyenlően szabadokká őket tenni; hogy a múlttal *lehet* teljesen szakítani.

A magyar gravaminális politika alatt egy – az államról alkotott – téves politikai alapfelfogás rejlik, a jog jelentőségének és erejének a túlbecslése; az intézmények természetéről alkotott téves felfogás.

A mai kommunista mozgalmak latens hypothesis-e!: a marxismus tanításai.

Korunk pacifistáinak latens hypothesis-ei: hogy az államok közötti ellentétek sohasem kiegyenlíthetetlenek és hogy a háborúknak nincsenek szükségképpen objektív indokai. És így tovább.

Az ily feltevések vizsgálata különös fontosságú. Azok megértése elvezet az imponderabiliák igazi eredetéhez s valódi lényegéhez. Megmutatja, hogy miben és mennyiben a speciális viszonyokban gyökereznek ők.

A tapasztalás azt mutatja, hogy az ilyenek oka többnyire: téves inductio. Súlyos és ezért mély benyomást hagyott tapasztalatok általánosítása, vagy tévesen megvont consequentiája.

Primitív fejlődési fokon minden irányban felületesebb az inductio. De fejlettebb kultúrfokon s így egyébként kiművelt és fegvelmezett elemeknél is tapasztaljuk, hogy ott a hol az *érzés* van érintve, az inductio gyakran felületes. Egyetlen tapasztalásból általánosít, ha ez az egy eset mélyen érinti az érzelmeket. Egyszeri nagy hálátlanságból az emberi természet hálátlanságát következteti; egyszeri súlyos csalódás folytán pessimistává válik. Az érzelmek logikája a tapasztalatok *qualitása* alapján általánosít.

Macaulay leírja, hogy a XVIII. század *némely* íróinak eszméi s *némely* akkori angliai tapasztalat miként keltették az angol népben azt a tévhitet, hogy a macchiavellizmust a pápista vallás szentesíti és mint nőtt meg ebből kifolyólag a katholicismus ellen – e speciális viszonyok folytán – az amúgy is nagy – s a múltban is speciális okokból is nagyraőtt aversio.

Ugyancsak Macaulay írja le azon okokat, amelyek folytán oly kiválóan gyűlöletessé vált az állandó hadsereg eszméje Angliában két egész századon át. Leírja Cromwell seregének zsarnokságát s rámutat arra a döntő körülményre, hogy e zsar-

nokság alatt ép azon elemek – a királypártiak – szenvedtek, amelyek másutt az állandó hadsereg hívei voltak. Míg így egyik párt a királyi hatalomtól való féltében, a másik párt a múltak ez emlékeinek a hatása alatt ellenezte az állandó hadsereget.

A politikai érzületeknek ily speciális okait a politikusnak meg kell értenie, mert a nemzet vagy egy részének politikai gondolkozásmódja mindig *erő*, amellyel számolni kell s amelyre hatni kell és lehet. És a nagy államférfi egyik kvalitása mindig az, hogy teljesen, árnyalataiban is megérti és utánaérzi ezt a közérzületet; sőt a nagy diplomata az idegen nemzetek mentalitását is képes érteni s tudja, hogy azokból mely tettek és szavak minő hatást fognak kiváltani.

Az imponderabiliák *alkatelemeinek* vizsgálata a következőleg történhetik. Kutatnunk kell, hogy valamely speciális államéletben, azon állam *joga*, közéleti *erkölce*, egész *közszelleme*, politikai eszméi, érzései micsoda alkatelemekre bonthatók. Mik *ezeknek* alkatelemei? Micsoda hatásai a múltnak, vagy idegen közületeknek, mutatkoznak meg bennük? Mily *arányban* vannak egymáshoz? és mily arányban vannak egymáshoz *alkatelemeik*?

Az imponderabilis tényezőket vizsgálva, pl. megkülönböztettük volt azoknak két külön elemét. A jogban vagy erkölcsben pl. megkülönböztettük egyrészt a jog vagy erkölcs *természetéből*, másrészt az azt formáló speciális *viszonyokból* származó elemet. Ügy az egyikben, mint a másikban ismét *más* alkotóelemeket is látunk, s azokat ismét így kell felbontanunk.

De az imponderabilis tényezők alkatelemei között nemcsak szellemi faktorok vannak, hanem anyagiak is és viszont.

Ha valamely állam jogrendszerét vizsgáljuk, láthatjuk, hogy e rendszer minden alkatrészének két eleme van. Az egyik a *jog természetéből* következik, a másik a *viszonyok természetéből*.

Ugyanezt látjuk, ha valamely államélet közéleti erkölcsét tesszük vizsgálat tárgyává. Ennek is egyik eleme *az erkölcs természetéből* következik, a másik a közéleti erkölcsöt formáló *sajátos viszonyok természetéből*.

E ponton azonban a kérdés komplikálódik. Vizsgáltuk pl. valamely nemzet bizonyos korszakbeli jogát; megállapítottuk, hogy annak van bizonyos speciális jellege és van bizonyos általános – a jog természetéből eredő – jellemvonása is. De itt ismét látnunk kell, hogy *a jog* természete éppen az, hogy annak az *erkölcs* egyik nélkülözhetetlen alkatelemét képezi. És viszont, továbbmenve, ennél az *erkölcsnél* is meg kell emlékeznünk arról, amit fennebb az erkölcsről mondtunk, hogy t. i. annak is meg vannak a maga speciális alkatelemei is. És így ezeket *a jognál is* tekintetbe kell vennünk s valamely nemzetnek egy bizonyos korbéli jogánál mindig azon közmorált is megvizsgálunk.

Továbbmenve: viszont a közerkölcs számos alkatelemei között a *vallásos érzésnek* rendkívüli jelentősége van. És így ezen elem általános és speciális részeinek a vizsgálata is elengedhetetlen. Természetesen, nem minden jogrendszer nem minden részében van *egyenlő* fontossága az erkölcsi elemnek; s az erkölcsi elemben sem *mindig*, nem *mindenütt* s nem *minden részien*.

De így kell ezen mód szerint elemeznünk minden imponderabilis tényezőt részletesen. Csak így – előfeltételeiből és alkatelemeiből, azok általános és speciális elemeiből s azoknak esetenként különböző arányaiból – lehet megértenünk azt a rendkívüli különbözöséget, amelyet mutatnak hely és idő szerint.

Ugyanígy áll a dolog a többi imponderabiliáknál is. A politikai eszméknél és érzelmeknél; a partikuláris, a vallási, a nemzeti érzéseknél; a pártszenvedélynél, az osztálygyűlöletnél. A *fegyelem*, a *szolidaritás*, a *tekintély*, az *öntudat* kérdésénél. Áll ez a *kultúrára* nézve általán.

Mindezen imponderabilis tényezőknél vizsgálnunk kell azok általános és azok speciális természetét. És ez utóbbiaknál rá kell mutatnunk azoknak a viszonyok természetében mélyen rejlő gyökereire s arra, hogy a viszonyok hogyan, milyen irányban formálják át e tényezőket.

E gyökerek talajára az imponderabiliák *előfeltételeinél* részletesen kitérünk, a terület, a faj, az osztályok, felekezetek, pártok s az állam és politikája arra mind kihat. Ezeknek sajátos jellege s fejlődésük sajátos iránya az imponderabiliák mikénti kifejlődésére mindig kihat. A nemzet történelme, a nemzet reális viszonyai, a nemzet szelleme mind hozzájárulnak, hogy megadják az egyes országok imponderabilis tényezőinek sajátos jellegét.

Az imponderabilis tényezők *változása* nem önkényes és nem véletlen természetű. Meg van mindeniknek a maga *belső* szükségképenisége és meg van az *államéletnek* is az imponderabiliákra való átalakító hatása.

A változások *fokozatosságának* a törvénye itt is kétségtelen. Bizonyos közszellemnek, közérzületnek, közmorálnak, jogérzetnek meg vannak a maga szükségképeni *előfeltételei*, melyek nélkül az létre nem jöhet, Meg van e tekintetben is minden országnak a maga *tényleges fejlődési iránya*, amelyet ignorálni nem szabad. Tekintetbe veendő itt is az illető államélet *actualis fejlődési foka*; azon fokok, amelyek odáig hiányoznak, s amelyek átugrása lehetetlen.

Mindezt a racionalismus teljesen félreismeri, nem látva e tényezők szellemi és anyagi *alkatelemeinek* változó arányát és ez alkatelemek *speciális elemeit*; nem értve meg eképp sem *sajátos fejlődési irányukat*, sem *actualis fejlődési fokukat*; és nem értve meg egyes nemzetek és nemzedékek sajátos – semmi

rációval meg nem magyarázható, csupán a speciális tényekből megérthető – *sajátos értékeléseit*. Pedig e sajátos értékelések összessége teszi ki egy nemzet v. nemzedék *sajátos mentalitását* s az államférfinek mindég ép ahoz kell szólnia.

3. Az ideológia-képző intézményeit.

Az állam szellemi tényezői részint *egyéni*, részint *testületi* forrásokból merítik erejüket. Majd minden intézménynek van bizonyos hatása a közerkölcsökre és a közszellemre; de vannak intézmények, amelyeknek fő-feladata éppen ez. Ilyenek: az *egyházak*, az *iskolák*, a *sajtó*, a *pártszervezetek*.

Ezekben mind meg vannak egyrészt az intézmény természetéből származó általános jellemvonások; másrészt az illető kor és ország sajátos viszonyainak a nyoma. Az általuk teremtett vagy formált közszellem és közerkölcs is tehát kétféle megítélés alá esik: egyrészt a közszellem és közerkölcs *általános szempontjai*, másrészt az illető nemzet *hivatásának* és *életfeltételeinek* a sajátos szempontjai alá. És így állhat valamely egyház, iskola, sajtó, igen magas szellemi vagy erkölcsi színvonalon, de a nemzet szempontjából bomlasztó (és e tekintetben tehát káros) elem lehet, viszont relatíve alacsony szellemi és erkölcsi színvonalú egyházak, iskolák, sajtóorgánumok a nemzet speciális életfeltételeihez való alkalmazkodásuk által néha – rendkívül értékesek.

Természetesen ez mindig a viszonyok elfajulásának a jele. És ha csak nagyon nagy másirányú szellemi és erkölcsi értékek nincsenek az illető államban – és ha ez az állapot nem átmeneti – a szellemi és erkölcsi értékmérőnek a nemzetivel való ezen ellentétessége az illető állam létjoga ellen bizonyít.

Ami az ideológiaképző okokat illeti, azok kétfélék. Az ideológus tényezők alakulását ezek irányítják.

1. Miután a vallásnak, erkölcsnek s általában a kultúrának saját *belső élete* van, egyrészt ebből a belső forrásból eredhetnek hanyatlásának, fejlődésének, változásának okai. A vallásnak meg van a maga saját belső élettörténete; fejlődésének, hanyatlásának, újra ébredésének *belső okai*. A tudomány fejlődése, iránya, a közszellemet irányító tényezők hatásai, száz és száz finom és mélyen rejlő lelki tényező, melyeknek subtilis szövetéből támad a századok hangulata s melyek az érzelmek ellenállhatatlan erejével hatnak a vallásra, erkölcsre s az egész kultúrára.

2. Miután azonban az állam az összes ideológia-képző tényezőkre direkte, vagy indirekte hatással lehet: ennek folytán maga az *állam* is ideológia-képző tényező. A fajokra, felekezetekre, osztályokra, pártokra, egyénekre való hatásait láttuk ezen tényezők vizsgálatánál. Mindezeknek elemeire és azok komponenseire s a faji, felekezeti, pártosztály *öntudatra* való hatásait szintén. Az iskolákra és a sajtóra való hatása is nyilvánvaló.

A közszellemnek és a közerkölcsnek a hanyatlása tehát szükségképp az államélet hanyatlásának is oka és okozata.

4. Jog. Erkölcs. Vallás.

Az államélet szellemi tényezőinek egyik legfontosabbika: a jog. A jog egyrészt a mindenkori *erőviszonyok* productuma és részben kifejezése. De van a jognak bizonyos *erkölcsi* eleme is. Az erkölcs pedig a *valláson* alapul. Vannak ugyan filozófiai rendszeren alapuló erkölcsi felfogások, de ezek mindig csak a nemzetek elenyészően kicsiny rétegeire bírtak hatással. A nemzetek egészének erkölcsi világnézlete a történelem tanulsága szerint mindig az illető nemzet vallásos meggyőződésén alapult.

Jog, erkölcs és vallás eképpen függ tehát össze egymással. A *jognak* legfontosabb eleme: az *erkölcs*; s az erkölcs tényleges alapja: a *vallás*.

I. *A jog*. 1. Midőn valamely nemzet politikai életének szellemi faktorait akarjuk megismerni s ezek között meg akarjuk ismerni annak jogrendszerét, két szempontból kell azt vizsgálnunk. Először abból a szempontból, hogy e kérdéses jogrendszerben mi az, a mi a *jog* természetéből következik. Másodszer abból, hogy mi az ami azon állam *speciális jogának* természetéből következik. És mind a két tekintetben keresnünk kell a kérdéses állam sajátos jellemző vonásait.

A jognak egyik alkateleme az erkölcs; a másik a kényszer. A *kényszer* maga csak tényleges, de nem jogi függést teremt. Ezt érezte Rousseau s az ő sokszor és joggal megtámadott *szereződési elméletében* ép azt akarta kifejezni, hogy az *erő* magában még nem teremt jogot. Kétségtelen persze, hogy az *erőviszonyok* befolyásolják azokat a tényezőket, amelyek az erkölcsöt formálják; de viszont ezek is befolyásolják amazokat.

A jog természetéből következik, hogy az erkölcs a jognak integráns alkatrésze. Ez így van mindig s mindenütt. De abban van a különbség az egyes államok s egyes korszakaik között, hogy ezen erkölcsi alkatelem tényleg *nem egyforma erős* mindig és mindenütt. Aszerint, hogy mikor kell a jog erkölcsi erejét *kényszerítő eszközökkel* pótolni, és hogy *milyen fokig*, aszerint lehetne a különbözőségek egész skáláját állítani fel – úgy az intézményekre külön-külön, mint a közélet egészére is – az egyes nemzetek s egyes korszakaik között.

Valamely jogrendszer erkölcsi alkatelemeinek sorvadása, vagy pusztulása, mindig krízisek előjele, s az államélet bomlási okainak mély problémáihoz vezet. Okai nem mindig az erkölcsök romlásának vagy változásának tulajdoníthatók, hanem gyakran csak annak, hogy a kérdéses jogrendszer elavult. Vagy nincs már ereje az öt fentartó faktorok felfogásának, vagy új faktorok

támadtak, melyeknek erkölcsi felfogása már nem az. Minden esetben a kérdéses intézmény bomlásának jele. Mert a jog csak addig jog, amíg erkölcsi ereje van.

2. A jog természetéből következik azonban az is, hogy a jog a mindenkori erőviszonyok *productuma*. Ezek az erőviszonyok tulajdonképpen magára a jog erkölcsi elemére is éreztetik hatásukat. Miután pedig az erőviszonyok helyenként és időnként különbözők: szükségképp különbözők – e tekintetben is – az azokon alapuló jogrendszerek.

Ha tehát valamely államélet politikai faktorait vizsgáljuk s annak szellemi faktorai között vizsgáljuk a jogot: meg kell figyelniük, hogy az illető nemzet jogrendszere mennyire és miben *speciális természetű*, hogy mennyire és miben *más nemzetekével* azonos és hogy *mély nemzetekkel* milyen kérdésekben és milyen fokig. Ezáltal nemcsak a nemzet *jogi individualitását* kapjuk meg s a rokonságok fokát és nemét is más nemzetekkel; hanem azon mélyen rejlő okokat is, amelyek ezeket okozzák. Eképpen a nemzet erőviszonyainak helyesebb képéhez nyerhetünk – e causalitas vizsgálata útján – adatokat.

A marxismus egyik alaptévedése, hogy a jogban – és általában az ideológiában – az erőviszonyok pontos és hű tükröződését látja. Ez tévedés. A jogalkotó faktorok ép úgy, mint a többi ideológia-képző tényezők, igen gyakran tévesen Ítélik meg a realitást. Az *illúzió* maga is egyike a politikai élet szellemi faktorainak, amelynek magának is igen nagy *realis* jelentősége van s amelynek kicsinylése a legtévesebb illúzió. Ha tehát egy ország jogát politikai szempontból vizsgáljuk, mindig külön azt is kell vizsgálnunk, hogy az már eredetileg is, miben és mennyiben nem fedte a tényleges erőviszonyokat.

Ha azonban eredetileg fedte is, idővel mindez megváltozik.

A jog az erőviszonyok *productuma*. De a jog merev, míg az erőviszonyok folyton változók. E természetbeli különbözőségekből szükségképp támad: *az erőviszonyok és a jog diszparitása*.

Ha a régi erőviszonyok megváltoznak, de a régi jog megmarad, ez szükségképpen disharmoniát teremt. Minél fontosabb kérdésekben s minél nagyobb e különbség, annál nagyobb s fontosabbat.

Aszerint, hogy a régi jog mennyire avult el, milyen kérdésekben, milyen irányban, és milyen fokig, a különbözőségek egész hosszú skáláját lehetne felállítani a különböző országok s különböző korszakaik között. Ha egy ország sajátos individualitását vizsgáljuk, ennek a kérdésnek ez ország fejlődési iránya vagy mentalitása tekintetében rendkívüli jelentősége van. A régi jog mutatja a régi erőviszonyokat, vagy azt, hogy hogyan ítélték meg azokat a jogalkotók; az új erőviszonyok

pedig mutatják azt, hogy milyen volt, vagy milyenné lett a realitás.

A mohácsi vész utáni Magyarország törvényei 1867-ig az állami függetlenség illúziója alapján egy rég elmúlt realitás emlékei voltak már csupán; midőn a valódi viszonyok a Habsburg monarchia tényleges fejlődési irányát s erejét mutatták.

Viszont Anglia szigorúan monarchikus törvényei az újonnan alakuló erőviszonyok által mindinkább elavultak s a fejlődés tendenciája az uralkodó személyes kormányzata helyébe az arisztokrácia, majd a demokrácia parlamentáris uralmát hozta.

A jog tehát *productuma* az erőviszonyoknak, de azoknak nem mindig *M* tükre.

Hibás gyakran már *keletkezésekor*, mert a jog alkotói gyakran hibásan Ítélik meg az erőviszonyokat. De szükségképp hibássá válik az *idők folytával*, mivel az erőviszonyok mindig szükségképp változók.

Disparitasuk foka valamely állam politikai struktúrájának egyik legjellemzőbb tünete, mely a beállott változások mellett *a fejlődés várható tendenciáját* is megmutatja; egyben a fennálló rend stabilitási fokát és a stabilitás életfeltételeit.

II. *A vallás*. Ha a *vallást* vizsgáljuk, ennek is meg kell különböztetnünk általános és speciális természetét. Általánost, amely általában *a* vallások természetéből ered és *speciálist*, amely a vallások, a nemzetek és a korok különbözőségéből adódik. Az ebből adódó különbségek a felekezetek kérdésénél részletes tárgyalás alapját képezték. Itt csak rá kellett mutatnunk a jog, erkölcs és vallás szoros összefüggésére s a vallásra mint az erkölcs és így mint a jog nélkülözhetetlen alkatelemére.

III. *Ae erkölcs*. Ha egy államélet *erkölcsi* faktorait vizsgáljuk, látnunk kell, hogy azokban is egyrészt oly jellemvonások vannak, amelyek általában *az erkölcs* természetéből következők, másrészt olyanok, amelyek az illető ország bizonyos *speciális erkölcsi* értékeléseiből következnek.

1. Általában azt látjuk, hogy minden nemzet erkölcsi felfogása, *vallási* meggyőződésein alapú. De a különböző korokban és nemzeteknél e faktor ereje és iránya különböző. Már maguk az egyes vallások is rendkívül különböznek egymástól abban, hogy mily fokig avatkoznak be az egyesek magánéletébe s hogy inkább a szertartások, vagy inkább a lelkiismeretek tekintetében szigorúak. A puritanizmus pl. az ember egész lelki életén uralkodott, szigora, zsarnoksága, vasfegyelme a lelkeket egészen átalakította. Nemzedékekre kihatólag alakította át Anglia egész erkölcsi világnézetét.

Azonban ugyanazon vallás is különböző erkölcsi pretenziókkal léphet fel hely és idő szerint. Dekadenciájának idő-

szakaiban lanyhulhat követeléseinek ereje. Egyes országokban – speciális fejlődés folytán – egyáltalán kevésbé lehet erős.

És amilyen nagy a vallások különbsége erkölcsi követeléseik szempontjából, ép oly különbözők a vallások azon erő tekintetében, amellyel követeléseiknek súlyt adhatnak. Különbözik ez vallások és országok szerint s – úgy a vallások, mint a & országok szempontjából is – egyes korszakok szerint.

Ha tehát valamely államélet erkölcsi faktorait vizsgáljuk, azt kell kutatnunk első sorban, hogy milyen azon vallások természete, amelyek abban dominálnak. Mik e vallások erkölcsi pretenziói? Milyen erejük van e pretenziók megvalósítására? Mennyire tekinthetők constans tényezőknél? Mi e vallások erkölcsi követeléseinek és erejének a fejlődési iránya? Végül r mely erők állanak azzal szemben s ez erők milyenek?

2. Ámbár az erkölcs a valláson alapú, a fejlődés rendjén attól gyakran elszakad. Gyakran a vallásos érzések már lanyhulnak, míg az ezen vallásban gyökerező átöröklött erkölcsök még állanak. Az állami élet erkölcsi stabilitásának mindig kritikus momentumai ezek s mindig is csak rövid ideig tarthat - nak.

Aszerint, hogy mennyire egyformán erős a vallás és erkölcs ereje egy államban s aszerint, hogy e direkt összefüggés mennyire van fenntartva s mennyire tudatos: a legkülönbözőbb típusokat állapíthatunk meg különböző korokban s az egyes államok között.

A tekintetben is, hogy a hivatalosan vagy általában vallott erkölcsi *elvek* és *tényleges alkalmazásuk* közötti – mindenütt meglévő – különbség *milyen fokú*; és hogy e különbség növekedőben van-e, avagy csökkenőben. A tekintetben végül, hogy a növekedés vagy csökkenés mily okokból ered; és hogy erkölcsi szempontból haladást, avagy visszaesést jelent.

3. Az államélet erkölcsi faktorai már ezek által bizonyos speciális jelleget nyertek. Még inkább kidomborítja azt annak vizsgálata, hogy az illető faj sajátosságai, gazdasági, állami és kulturális élete hogyan formálta e nemzet gondolkozását s hogyan erősítette meg nála az egyik vagy másik erkölcsi parancs erejét. Vizsgálunk kell, hogy ez mennyiben az illető kornak, vagy mennyiben egy nagyobb politikai, gazdasági vagy kultúrközösségnek az eredménye; és mennyiben az illető nemzet speciális viszonyaié. És ennek a vizsgálata, az okok láncolata révén ismét az illető nemzetnek más speciális viszonyaival fog megismertetni. Itt is, mint a jognál, a speciális okok szoros elkülönítése újabb világot vet – mint ott a nemzet jogi, úgy itt – a nemzet *erkölcsi individualitására*. És mélyen bevilágítván az erkölcsképez ő okok természetének a problémájába, egyszersmind *általános érvényű* igazságok felé vezet.

5. Szolidaritás és fegyelem.

I. Az emberek közötti szolidaritás érzése sokféle formában nyilvánkozik. A *vallásközösség*, a *faji* érzés, az *osztály öntudat*, a pártszellem és a *testületi* szellem ép oly fontos tényező, mint annak a szolidaritásnak az érzete, amely *egyazon államhoz* való tartozásnak, vagy mint az egész *emberiség szolidaritásának* az átérzéséből eredő. Mindezek mindenike szemben állhat az individualizmus követelményeivel, még pedig helyenként és időnként különböző fokban. És szembenállhatnak – ugyanúgy különböző fokban – egymással is. Vannak időszakok és országok, amelyekben az individuális érdekek vagy érzések magukkal szembenállónak érzik e szolidaritásokat, vagy azok valamelyikét. Minden időszak és minden ország gondolkozásmódjának ép az az egyik legjellemzőbb tünete, hogy mely szolidaritás erős; milyen fokig győz a többi felett; és hogy milyen fokig szorítja háttérbe az individuális érdekeket. Egy ország stabilitási fokának ez a legbiztosabb fokmérője.

Ez állandó szolidaritások mellett vannak *ideiglenes szolidaritások* is, amelyek részint az individuális elkülönzés rovására, részint a vallási, faji, osztály stb. közösségből eredő állandó szolidaritások rovására alakulnak, vagy pedig ez állandó szolidaritásoknak, vagy egy részüknek ideiglenes összhangjából eredők.

Ilyen ideiglenes szolidaritásokat teremt *a közvélemény*; vagy szélesebb körben és relatíve állandóbb jelleggel: *a kor szelleme*.

Ami az állandó szolidaritásokat illeti, ezek közül – hely és idő szerint – mást és mást illetett a domináló szerep.

A reformáció az *universalis* szolidaritás megtörésével politikailag a partikularizmust, vallásilag az *individualizmust* erősítette meg. Az azt követő időszak a vallási, illetve *felekezeti* szolidaritás jegyében áll. A vallásközösség gyakran áttöri a nemzeti, osztály és pártszempontokból támadt szolidaritások mindenikét. A XIX. század gazdasági harcaiban a marxizmus az *osztályöntudat* elsőbbségét hirdeti, mely mellett a faji, felekezeti és pártszempontok szükségképp eltörpülnek. A világháborúban viszont a *nemzeti* szolidaritásoknak minden mást háttérbe szorító erejét tapasztaltuk; míg a világháborúban a nemzeti és az osztályöntudatok keltek egymással harcra. A bolsevizmus végül megvonta a féktelen *individualizmusnak* államellenes és kultúrellenes consequentiáit.

A vallási vagy faji, vagy osztály, vagy pártközösség által teremtett szolidaritások – mint azt az e kérdésekről szóló külön fejezetekben láttuk – egymással szakadatlan harcban állanak. Befolyási quotájuk különbözősége jellemzi az illető kor és állam sajátos egyéniségét. Ez a befolyási quota szükségképp szakadatlanul változó.

II. Miként a szolidaritás alapjai – faj, vallás, osztály, párt, testület, állam, emberiség – különböznek egymástól, úgy különböző azoknak ereje is. Ezen erőnek egyik alkateleme – minden szolidáris közösségen belül – *a fegyelem*.

A fegyelem formái, eszközei, intenzitása és annak szükségessége, *közösségeit szerint* különböző. Egészen más fajtája és foka szükséges egy hadseregben, mint pl. egy felekezetben. És ugyanegy fajtájú közösségben is különböző. Egy erős és békésen szituált fajnál egészen más lehet, mint egy gyenge és exponált fajnál. Egy gyöngye ellenfelektől körülvelt nemzet megállhat a fegyelem oly alacsony fokán is, amelyen egy erős ellenfelektől körülvelt elpusztul.

A fegyelem ereje valamely közösségben ritkán constans tényező. Componenseinek változásával, láthatatlanul, de megérezhetőleg, szakadatlanul változó.

A fegyelem alapja a *tekintély*. Semmi sem oly jellemző egy korra és nemzetre, minthogy vannak-e és minő tekintélyei vannak.

A tekintélyek *hiánya* azt mutatja, hogy az egyéni érdek és érvényesülés nem ismer el semmi magasabbat maga felett. A fennálló rend alapja ilyenkor csupán a kényszer és összeomlik, mihelyt összeomlik – a kényszerítő erők tekintélye – és a tekintélyek ereje azokon belül.

Az, hogy egy korszak és nemzet *mely* tekintélyeknek hódol, mutatja legjobban azon közélet egész politikai értéklési módját.

A *tekintélyeit hierarchiája* és *intenzitásuk foka* az illető közélet politikai individualitásának legjellemzőbb jelensége.

Tekintély lehet valamely személy, de lehet valamely testület is. A modern munkásmozgalmak fegyelme pl. a munkás szervezet tekintélyén alapul. Tekintély persze tágabb értelemben a vallás, az erkölcs, a jog s általában minden politikai vonatkozású elv, érzés, eszme; melyek mind lehetnek a fegyelem garanciái.

Egy nemzet individualitásának egyik legjellemzőbb vonása az, hogy mely tekintélyek és szolidaritások benne a legerősebbek; és hogy *a tekintélyek és szolidaritások hierarchiája* (pl. a nemzeté a pártoké vagy az osztályoké felett) mennyire szilárd. Végül, hogy a nemzet összes kapcsoló tényezőin belül s azoknak egymáshoz való viszonyában milyen *tartós* és mennyire *ideális* alapokon áll a fegyelem.

Egy nemzet erkölcsi stabilitásának erejét ez mutatja.

6. A szellemi faktorok változásai.

Az államélet szellemi tényezői mind bizonyos határozott irányban fejlődnek vagy visszafejlődnek. Más és más irányban, hely és idő szerint. Valamely államélet szellemi individuali-

tásának megismeréséhez végtelenül fontos az, hogy helyesen ismerjük fel e szellemi erők fejlődési *irányát* és azt a fejlődési *fokot*, amelyet már elértek. Ebből megláthatjuk egyrészt, hogy körülbelül minő a jövőendő fejlődés *tendenciája*. És azt is, hogy minő intézményekhez és intézkedésekhez vannak meg a kellő szellemi *előfeltételek*.

Valamely ország politikai életének szellemi faktorai lehetnek egy más államéival ugyanazon fejlődési *fokon*, de a fejlődés *iránya* más lehet és így az, amihez az egyikben meg vannak az előfeltételek, a másik országban hiányozhat.

Khinában a békés polgári erkölcsök magas fokot értek el, de a katonai erények nem fejlődtek. Ennélfogva a modern militarizmus nehezebben honosulhat meg itt, mint más, hasonló fejlettségű államokban.

Japánban a katonai erények sok századosak s így militarizmusának csak modern formákat kellett felvennie, hogy a mivelt nemzetek imperialisztikus versenyében méltó vetélytársra legyen.

A mai Német-, Angol- és Franciaország a békés és harcias erények terén egyaránt nagyra mutatkozott. De mindenikük erényeinek sajátos jellege s ennek megfelelő sajátos fejlődési iránya van.

Jogi és vallásos fejlődésére ugyanez áll.

Ugyanezt látjuk a solidaritás-érzés megnyilvánulásaiban is. Néhol a nemzeti, néhol az osztályöntudat irányában fejlődik az ki erősebben. Néhol inkább a vallási szolidaritás kezd erősödni; másutt inkább a pártszellem.

Így végig az imponderabiliák mindenikén és azok összességében egy államon belül, sajátos jelleg mutatkozik. Az állampolgárok érzelmeinek árnyalataiból egészen sajátos nemzeti psyche támad. Jellege, ereje, változásai felismerésére semmi formula meg nem tanít. Csupán az államférfi éles szeme képes azt meglátni.

Mindezeknek a fejlődési *iránya*, s az ezen irányban elért *fejlődési foka* szabja meg szellemi tekintetben minden jövőendő politika lehetőségeinek a sorát.

Mert ha egy intézményhez v. intézkedéshez nincsenek meg a szükséges jogi, erkölcsi, vallási, szolidaritási, fegyelmezetttség! előfeltételek, akkor az vagy lehetetlen, vagy célszerűtlen lesz, vagy pedig céljával ellenkező szellemi vagy erkölcsi vagy politikai eredményeket fog előidézni.

Az pl. amit az angol alkotmánynál egyes intézmények hatásának szeretnek tulajdonítani, legtöbbször nem egyéb, mint a parlamentarizmus és önkormányzat szükségképpen imaterialis és ideális *előfeltételeinek* – ezen intézmények által fokozott – eredménye és hatása.

A szolidaritás, fegyelem, kötelességtudás és felelősségérzés és politikai érettség nélkül – minden egyébtől el is tekintve –

soha sem lenne meg az angol nemzetben az a rendkívüli erő, amely az önkormányzatban és parlamentarizmusban intézményileg szervezve eképpen hozza a maga gyümölcsseit. Ahol a szellemi erők fejlődési iránya nem ilyen és ahol e fejlődés nem áll e fokon, ott a parlamentarizmus és önkormányzat szellemi *életfeltételei* hiányzanak.

Anglia önkormányzatának, parlamentarizmusának, colonisatioinak története mind ezt bizonyítja. *Meglevő* anyagi és szellemi erők működéséből rendre alakultak ki jogilag kikristályosodott formákká azok az intézmények, melyek ma e politika bázisai. Téves azt hinni, hogy e jogi formák egyszerű lemásolásával igazi parlamentarizmus vagy egész, önkormányzat teremthető. Ez minden doktrínair politika, ez, minden charta-alkotmány végzetes tévedése.

Az alapjukul szolgáló imponderabilis tényezők nem mindig és nem mindenütt teremthetők meg. Ahol megteremthetők, ott is csak fokozatosan és ott is csak részben állami segítséggel. Az egész néplélek s a néplelket alakító tényezők összessége kell hogy közreműködjék abban. Mert a politika végső alapja, mindig az ember s az embereknek kell teljesen átalakulniuk, hogy teljesen átalakulhasson az egész politika.

7. A szellemi és anyagi tényezőit kölcsönhatása.

A történelmi materializmus a *gazdasági* tényezők túlbecsülésében hibás. Ezek mellett az ideális tényezőknek csak másodlagos jelentőséget tulajdonít. Szerinte *a termelés módja-szabja* meg az államélet egész fejlődését; és az ideológia a gazdasági struktúra *felépítménye* csupán. A marxizmus idők folytán eredeti álláspontjának merevségét sokban enyhítette, de az anyagi tényezők *elsőrendű* jelentőségének az elvét mindig fenntartotta.

A szellemi tényezők fontosságának az elismerése azonban az alapfelfogás helytelenségét meg nem szüntetheti. Mert az alaptévedés ott van, hogy a marxizmus az anyagi és szellemi tényezők fontosságára nézve egy *mindig és mindenütt egyforma* általános szabályt állít fel; holott az anyagi és szellemi faktorok aránya és fontossága esetenként különböző. Általános szabályt itt nem lehet állítani. Egy idealista rendszer tanítása, hogy mindig és mindenütt a szellemi tényezők bírnak elsőrendű jelentőséggel: ép oly hibás volna, mint a materializmus tana. Az anyagi és szellemi faktorok jelentősége közötti arány *esetenként különböző* és *folyton változó*. Különböző *minden egyes* anyagi és szellemi faktornál is; és így *kölcsönhatásaik* is egyre változók.

Midőn tehát valamely államot ebből a szempontból tanulmányozunk, meg kell vizsgálnunk az ideális és materialis faktorok közötti erőviszonyt; és ezek mindenikén belül az azt ál-

kotó tényezők materialis és ideális elemei közötti arányt. Ezen arányok mindenikénél vissza kell mennünk a múltba s vizsgálunk, hogy az mely időszakban milyen volt; és meg kell rajzolnunk ezen arányok fejlődési vagy visszafejlődési vonalát. Ha ezeket más országok hasonló fejlődési vagy visszafejlődési vonalaival összehasonlítjuk: egyrészt az illető országokra, másrészt az illető materialis vagy ideális tényezőkre vonatkozólag az általános igazságoknak egész sora fog nyilatkozni. A materialis és ideális faktorok rendkívüli szövevényessége csak így lesz megérthető.

A materialismus híveit ép az téveszti meg, hogy mindenütt még a szellemi tényezőkön belül is – *vannak* materialis alkatelemek. Miután mindenütt *látnak* materialis okokat, azt hiszik, hogy egyoldalú materializmusuk ezzel igazolva van. Ez azonban a legnagyobb tévedés. Ép így vannak szellemi alkatelemei még a materialis tényezőknek is s *ezek is* az egész szövevényen vörös fonálként húzódnak végig.

Ha már most tekintetbe vesszük, hogy amidőn egy anyagi tényezővel egy szellemi áll szemben, az szintén így anyagi és szellemi elemeire bontható, – és azok megint – és hogy mindezek *ereje, aránya* mily változó: akkor nyilvánvaló, hogy az anyagi és szellemi faktorok erősségének, befolyásának a megállapítása mennyire nehéz. Nyilvánvaló, hogy az anyagi és szellemi ható okok *quótája mennyire nem egyforma és nem állandó*. Nyilvánvaló, hogy az alkatelemek között és azokon belül *a befolyások hullámzásának és kölcsönhatásának a szakadatlansága* mutatkozik. És nyilvánvaló, hogy minden materialista, vagy idealista magyarázat itt milyen egyoldalú. Az okok szövevényes hálózatát így leegyszerűsíteni nem lehet, anélkül, hogy – akaratlanul is – meg ne hamisítsuk a tényeket.

Hogy valamely materialis tényező milyen erős, az egyrészt e materialis tényezőnek erejétől függ; másrészt pedig a vele szemben álló ideális vagy materialis tényezők erejétől. A szembenálló tényezők alkat elemeinek összes erőhullámzása kihat arra az erőviszonyra, amely a két szembenálló faktor közt kialakul.

Ebből a szociális psychologia problémáinak egész hosszú sora támad szükségképen.

A nemzetgazdaságtan tanulmánya tárgyává teszi a pénz s általában a gazdasági javak értékének s ez érték hullámzásainak törvényszerűségét. A politikai tudománynak meg kell vizsgálnia a pénznek s általában a gazdasági javaknak *politikai* értékét s az érték változásának okait és törvényeit.

Nyilvánvaló, hogy bizonyos politikai viszonyok fokozzák a vagyonnak közéleti jelentőségét s így e materialis tényező jelentőségét a vele szemben álló ideális faktorokkal szemben emelik. Korrupt közigazgatás vagy éppen igazságszolgáltatás magát a jobbiztonságot is pénzkérdéssé teszi s fokozza a pénz

utáni törekedést; e törekvésnek helyes vagy helytelen irányba terelése ismét részben az illető közélet gazdasági és politikai viszonyai által lesz befolyásolva. A születési arisztokrácia, vagy a katonai osztály társadalmi prioritásának a gyengülése a társadalmi pozíciót, a választási korrupció pedig a politikai befolyást teszi bizonyos fokig pénzkérdéssé. Megnöveli a pénznek politikai jelentőségét, fokozza a vagyonszerzésre irányuló törekvéseket és ezzel egyenes arányban gyengíti az azokat korlátozó, vagy azokkal szembenálló ideális tényezők közéleti értékét, s így politikai erejét.

Valamely állam sajátos individualitásának egyik jellegzetes vonása az, hogy a vagyon közéleti értéke milyen; hogy ez érték okai s változási tendenciái milyenek; és hogy a vagyon mennyiben intézményes módon szabályozott s mennyiben jogtalan avagy immorális módokon érvényesül.

Különböző közéletek ilyirányú összehasonlításából a pénz, szociológiája adódik.

V.

Az állami főhatalom.

Az állami népesség mint faj, felekezet, osztály vagy párt bizonyos intézmények alkatelemeit hordozza magában. A különböző viszonyok szerint különböző módon és arányban nyomják e faktorok magára az államhatalomra bélyegüket, így lesz az faji állam, theokratikus állam, osztály-állam, vagy – ritkábban – valamely párt állama; vagy az is lehet, hogy ezek némelyikének, avagy mindenkének a bélyegét viseli magán. Valamely állam egyéniségének egyik legjellemzőbb karakterisztikuma ép az, hogy ezen kategóriákba mennyiben és mily fokban tartozik. És az, hogy a múltakban melyikbe és mily fokban tartozott.

Mindezen kategóriáknak meg vannak a maguk sajátos consequentiai, melyek az állam általános és az illető állam speciális követelményeivel gyakran ellentétbe jutnak. Ideálisan egészséges fejlődés az, midőn az állam általános és speciális követelményeinek megfelelő fokban és idők szerint alakul át az állam ezen kategóriák egyikének megfelelőleg, vagyis ahol akkor lesznek pl. az osztályszempontok irányadók – és azok az osztályszempontok lesznek, – amelyek és amikor az állam érdekeinek megfelelők; és amikor az állam érdeke megkívánja, vagy más osztály kezébe jut a vezetés, vagy a népesség nem a maga osztálytagozódásában, hanem mint faj vagy felekezet vagy párt nyeri el a hatalmat és amidőn közülük ép az arra az adott viszonyok között legalkalmasabb nyeri el. Az államoknak a létért való küzdelemben a viszonyokhoz való alkalmazkodásai tekintetében ez ép egyike a legfontosabbnak.

Az *államhatalom* tehát az állami népességnek legfőbb hatalmi organizációja, jog avagy conventio által, mely maga is az adott viszonyok productuma. E hatalom nem mindig egyaránt egységes, gyakran jogilag sem, még kevésbé ténylegesen. Gyakran ugyanegy hatalmi ágon belül a különböző faktorok disharmoniája dül. E szempontból is külön osztályozhatók az egyes államok.

Az állami főhatalom *jogi* fogalmától meg kell különböztetnünk annak *politikai* fogalmát.

Az állami főhatalom szervei: a *politikai intézmények*. Irányító elvei: az *államcélok*. Miként az államban mindennek, úgy e kettőnek is, az illető állam sajátos viszonyaiból kell fakadnia.

úgy a politikai intézményekben, miként az államcélban azon állam sajátos erői nyilatkoznak. Az intézmények azoknak *organizációja*, az államcél ezeknek *emanatioja* csupán.

1. *Az intézmények természetete.*

A politikai intézmények természetét hosszú ideig félreismerték. A modern állam megteremtésére irányuló szabadsági mozgalmak célszerű intézmények törvénybe iktatásától várták törekvéseik megvalósulását. Az intézménynek azonban az azt statuáló *jog* csak *egyik* alkotó eleme. Jogilag teljesen azonos intézmények különböző viszonyok között valójában egészen különböző intézmények és egymástól egészen különböző módon functionálnak. Jogilag különböző intézmények viszont azonos eredményeket szülhetnek.

Minden politikai intézmény az illető ország akkori sajátos viszonyai által van determinálva. A sajátos viszonyok kihatnak az állam összes katonai, gazdasági, politikai intézményeire. Először az által, hogy kihatnak azon *erőkre*, amelyek az illető intézményt alkotják. Másodszor azáltal, hogy kihatnak az állam *céljaira*.

1. Az intézmény csak bizonyos politikai *erők* organizációja. Ezek az erők az illető állam sajátos viszonyainak a bélyegét viselik. A terület, a népesség qualitasai bennük ép úgy megnyilatkoznak, mint az a főhatalom, amely ez intézményt megteremti s amely végeredményben szintén e terület és e népesség emanatioja s annak a bélyegét viseli magán.

2. Valamely intézmény megteremtése politikai *cél*; megvalósítva, bizonyos politikai célok eszköze. Hogy milyen intézményt tűz ki célul valamely politikai faktor s hogy mit akar általa elérni, függ a létrehozó célkitűzéseitől, az pedig, hogy mily intézményt lehet megvalósítani s mennyiben lehet az attól várt eredményeket elérni: függ az ezen törekvések tárgyát képező viszonyoktól.

Mindkét (1-2.) esetben az intézmény és functionálása a viszonyok által van determinálva. Az államterület fekvése, minősége, határai, az osztályok, a fajok, a felekezetek, a pártok, az a fejlődési fok, amelyen vannak és az a fejlődési irány, amelyben haladnak: mind megnyilatkozik az intézményekben s visszahat rájuk. Mind együttvéve, mind a két vonatkozásban determinálják az intézmények létrejövetelét, minőségét és functionájának módját s eredményeit.

Determinálják magát azt a *jogot* is, vagy azt a *conventiot*, amely ez intézményeket constituálja. Ez is a viszonyok productuma; ebben is meglátszik azok minden nyoma. E jog vagy conventio azonban az intézménynek *egyik* eleme csupán.

A politikai intézmény csak *organizáció*. Bizonyos erők organizációja. Ezen erők között ott lehet és legtöbbször ott

is van, a jog is. De csak oly fokig bír jelentőséggel, amely fokig a jogalkotó faktor *valóságos* akarata nyilatkozik meg benne és amennyiben ezen akarat mögött meg van a szükséges erkölcsi és anyagi erő.

A különböző alkotó elemeknek az egymásra hatása, az együttélésnek s a részek és az egész kölcsönhatásainak a befolyása adja meg valamely intézmény speciális jellegét, nem pedig a jogi szabályozás. A jog csak egyike azon intézményt alkotó elemeknek, amelyeknek összességéről ezeket elmondottuk. A jog csak az egyik tényleges erő megnyilatkozása; s az a jog erkölcsi ereje is.

Hogy a jog mennyiben fontos alkotó eleme az intézménynek: annak a quotája intézmények szerint s hely ég kor szerint fluctuál.

Intézmények szerint változik ez az arány az illető intézmények belső természetének megfelelőleg. A parlamentarizmusnak pl. csak *előfeltételei* bizonyos jogilag constituált intézmények; de *maga* a parlamentarizmus intézménye nincs és nem lehet jogilag constituálva.

A diplomáciai szervezetnek már meg van a maga jogi alapja; de a szervezeti szabályok – bizonyos elemi feltételektől eltekintve – korántsem olyan fontosak, mint az, hogy a diplomáciai kar *kikből áll*. A jogi fölött itt az intézmény többi alkat-eleme bír elsőrendű fontossággal. Ellenben a bírói szervezetnél az intézmény célszerűsége bizonyos előfeltételek mellett – elsősorban ép *a jogi szervezet* mikéntjétől függ. Sőt az alkat-elemek tekintetében is pl. a bírói függetlenségnek és kellő qualificationak inkább lehetnek törvényes garanciái, mint pl. a jó diplomáciának. De ez természetesen mindig relatív.

Hogy valamely intézményben a jognak mint intézmény-alkotó tényezőnek milyen szerepe s fontossága van, az különböző országokban s korok szerint is sokszor különböző. A parlamentek helyes működésének számos garanciája – klotür stb. – ma legtöbb helyütt jogilag van szabályozva, régebben ellenben a parlament alkotóelemeinek a felfogásai és szokásai által volt garantálva.

Akár ott van a jog az intézményalkotó elemek között, akár nincsen, akár fontos szerepe van azok között, akár jelentéktelen: az intézmény, egyszer létrejőve, *saját külön egyéniséggel* fog bírni s abban mindig a *tényleges viszonyok* nyilatkoznak. Anélkül az intézménynek nincs semmi *realitása*.

Ha a végrehajtó hatalom nem akarja a törvényt teljesíteni – mint századokon át Magyarországon – vagy nem bír elég erővel, hogy a maga törvényes jogait kellőleg érvényesítse – mint Angliában –: akkor a jogilag szabályozott intézmények csak árnyakká válnak s mellettük *más* valóságos intézmények keletkeznek, törvényes szabályozás nélkül – mint

a parlamentarizmus Angliában – vagy törvény ellenére – mint a birodalmi kormányzat egyes ágai a régi Ausztriában.

A magyar vármegye kisebb krízisek esetén – az alkotmány bástyája volt a XIX. század elején: mert nem állott vele szemben erős központi közigazgatás mert a tisztviselői állás nem volt élethivatás s a megye és tisztviselői teljes anyagi függetlenséggel bírtak. Ha a megyei szervezet jogilag ugyanaz is maradt volna, a megyei intézmény akkor sem lehetne ma – ezen erőviszonyok megváltozásával – még mindig ugyanaz nem functionálhatna ugyanolyan eredménnyel.

Azt az *anyagot*, amelyből az intézmények alkotva vannak, *a, tényleges erőviszonyok képezik*. Mikor az intézmények functionálnak, voltaképen ezek az erőviszonyok functionálnak. Az intézményeknek ez az anyaga szabja meg bizonyos fokig az intézmények egész természetét. Ebből a szempontból rendkívüli fontosságúak a társadalom mindazon viszonyai, amelyeket az állami népesség kérdésénél tárgyalunk. A társadalom alkatelemeinek s az azokat alkotó elemeknek a *minősége*, összetételük *aránya*, s állandó *kölcsönhatásaik*. Mindezekből formálódnak – s folyton alakulnak – azon elemek, amelyek az intézmények anyagát képezik.

A parlament alsóházának intézménye pl. lehet két országban ugyanazon jogi szabályok által constituálva. Pontosan ugyanolyan lehet a választási eljárás és a választási jog. Mégis az a két alsóház, amely ezek alapján összejön, megalakul és tanácskozik, abban a mértékben fog egymástól különbözni, amely mértékben különbözök a két ország erre vonatkozó viszonyai. A két különböző alsóház intézményének – az alkotó anyagát ez adja meg.

Ha a két alsóházat összehasonlítjuk egymással, azt látjuk, hogy a kettő különbözhetik egymástól aszerint, hogy milyen mindenikük tagjainak és választóiknak a pártok szerinti megoszlása. És ha mindkettőben egyforma nevű –és akár egyforma programú – pártok lesznek is: az egyik országban a conservatív párt *más* lesz, mint a másikban. És a liberális és radikális is más lesz: a pártalkotó elemek minősége, ereje, aránya, iránya és kölcsönhatása szerint. A párt választói különbözhetnek abban, hogy megoszlanak vagy nem oszlanak meg faj, vallás, osztály szerint, és abban, hogy ezeknek *melyike* szerint s *hogyan* oszlanak meg. Mindezen megoszlás aránya, az elemek összetétele és kölcsönhatása különböző.

Ha megállapítottuk, hogy a társadalomnak minő alkotó elemei és miként nyilatkoznak a két alsóházban: végig kell analisálnunk mind a két országban az illető alsóházat alkotó – faji, vallási, osztály- és pártkapcsok által összefűzött vagy szétválasztott – elemeket és azok alkotó elemeit. Ezek is országonként különbözök, lesznek s különbözök ekép a rajtuk felépült erőviszonyok s az ezekből alakult intézmények is.

Ezekben az intézményekben *ezek* az erőviszonyok functionálnak, minőségük, erejük, küzdelmeik az intézményekre nyomják bélyegüket.

Két ország alsóháza esetleg egyenlően oszlik meg a benne levő vagy képviselt fajok aránya szerint. De talán nem ugyanazon fajok vannak a kettőben képviselve; és ha nem, akkor a különböző fajok speciális egyénisége különböző. Még ha mind a két alsóházban ugyanazon fajok volnának is képviselve, – s ugyanazon arányban is – még akkor is valószínű, hogy az illető fajok az egyik országban más bontó és kapcsoló tényezőkből állanak, mint a másikban, s hogy az államhoz is más viszonyban állanak. És még ha azt is feltesszük, hogy a két alsóházban ugyanazon arányban képviselt ugyanazon fajokban a bontó és kapcsoló tényezők aránya és ereje is egészen egyforma: még mindig lehetséges, hogy a bontó és kapcsoló tényezők minősége különböző.

Ugyanezen szempontok állanak nemcsak a fajokra, hanem a felekezetekre, az osztályokra és pártokra is. Mindezek különböző alkotó elemekből állanak s azok egymásközötti harcban és egymásközötti harcaikkal folyton kölcsönhatásban állanak.

És az intézményben mindezen tényezők kölcsönös harca, átalakulása nyilatkozik.

Azonban hogyha végigtekintünk a népességen, annak alkatelemein s az ezeket alkotó elemeken: nemcsak az erők tudatos harcát látjuk s nemcsak ily szándékos harcoknak az erőviszonyokat változtató eredményeit tapasztaljuk. Egyik vagy másik erőnek a *kifejlődése*, egyik vagy másik erőnek az *elsatnyulása új helyzeteknek* érdekszolidaritást vagy ellentétet teremtő s így egyes tényezőket erősítő, másokat gyengítő hatása: mindez magától, eo-ipso, automaticæ megváltoztatja az erőviszonyokat.

Ipsó facto árt vagy használ az egyik faktornak; küzdelem nélkül is, ipso facto is, megváltoztathatja a szituációt.

Már most a politikai intézményben mindezen erők harca meernyilatkozhatik. Különböző intézményekben ezen erők *különböző arányban* nyilatkoznak. Az intézmény ezeknek combinatioja.

De az intézmény a benne megnyilatkozó erőknek nem csupán csak összege. Saját külön élete van, saját *külön egyénisége* is.

Miként a párt, faj, felekezet, vagy osztály nem csupán az őt alkotó elemeknek az egyszerű összesége, hanem *saját lényvel bíró* s ezáltal külön önálló politikai faktor: úgy az intézmény is. Az intézményben is az alkotó elemek *módosulnak*. És pedig egyrészt *egymás által*; másrészt *az egésznek az egyes alkotó elemre és az alkotó elemek egymás közötti viszonyára való hatása által*. Az együttműködés és a közös élet módosító hatása itt is mutatkozik.

És ebből itt is egy a részekből különböző, önálló egyéniség támad.

Ez az egyéniség természetesen alá lesz vetve azoknak a befolyásoknak, a melyet reá alkotó elemei gyakorolnak – s azon változásoknak, melyeken azok átmennek – de viszont befolyást gyakorol alkotó elemeire – s változásai visszahatnak azokra is.

Rousseau és a XVIII. századbeli felvilágosultság politikája a politikai intézményeket csupán mint *ható erőket* tekinti, a melyeket bárhol és bármikor meg lehet teremteni, csak be kell látni a helyességüket és ez a belátás és a „felvilágosultság”, a melyet terjeszteni kell. Híveit az a meggyőződés vezette, hogy ugyanazon „felvilágosult” intézmények mindig és mindenütt ugyanazon eredményeket fogják létrehozni s hogy ezek mindenütt megvalósíthatók.

Az intézmények ezen feltétlen *megvalósíthatásába* vetett hit már a physiokratáknál is mutatkozik. Csakhogy a physiokraták az uralkodó által akarnak bizonyos intézményeket megteremteni és ezen intézmények gazdasági és kulturális reformokra törekcsenek. Rousseau ellenben a nép által akarja a nép szabadságát biztosítani s az általa javasolt intézmények célja a nép souveranitásának biztosítása.

Ezzel a felfogással szemben Burke, Herder és a német jogtörténelmi iskola az intézményeket nemcsak mint *okokat*, hanem mint *okozatokat* is tekinti; mint egy hosszas, fokozatos történelmi fejlődés szükségképpen való okozatait. Hivatkoznak arra, hogy az intézmények a *speciális viszonyok* termékei s így önkényesen nem teremthetők.

Ez a felfogás a maga túlzásában a német jogtörténelmi iskolánál odavezet, hogy hitük szerint az intézmények maguktól nőnek, mintegy maguktól teremnek.

Felfogásunk szerint a Rousseau-féle felfogás s a német jogtörténelmi iskoláé egyaránt túlzás és az igazság a hagyományos angol felfogáshoz áll legközelebb.

Az intézmény igenis tudatosan hozható létre, de természetesen csak bizonyos *előfeltételek* között, mivel az intézmény mindig a speciális viszonyok okozata is. Éppen ezért nem lehet valamely intézményt bárhol is megvalósítani; és ahol lehet, ott sem hoz létre mindig azonos eredményeket. A viszonyok így determinálják az intézményeket. Az egyéni akarat eképpen van megkötve az intézmény létrehozása és functionáltatása tekintetében. Vagy teljesen, vagy úgy, hogy nem a kívánt intézmény vagy nem az ezen intézménytől várt eredmény jön létre.

És pedig azért, mert jogilag azonos intézmények sem hoznak létre mindig azonos eredményeket. Először azért idéz elő

ugyanazon intézmény különböző eredményeket, mert különbözők a viszonyok, *amelyekre* hatnia kell; másodsor azért, mert különbözők azok a speciális viszonyok, *amelyekből ered*.

Az angol alkotmány tanulmányozása „legvilágosabban mutatja, hogy minden politikai intézménynek megvannak a maga *előfeltételei*. A hol ezek a feltételek már létesültek: ott az illető intézmény behozatala lehetséges. Ahol nincsenek meg: ott lehetetlen.

Midőn az intézményeknek ezen – a viszonyokban gyökerező – *előfeltételeiről* beszélünk, e kettős szempontból kell néznünk azokat: az intézményeknek mint *okozatnak* és mint *ható oknak* az előfeltételeit. Némely esetben ugyanis valamely politikai intézmény azért célszerűtlen, mivel a viszonyok *nem reagálnak a kívánt módon*, s nem csupán mivel maguk az intézmények – az ezeket teremtő viszonyok másneműsége miatt – *tényleg más jellegűek*, mint ott, a honnan ezeket átültetni kívánlak. Ügy, hogy ily esetekben tulajdonképpen csupán *látszólag* lesz az illető intézmény átültetve. A jogi szabályozás ugyanolyan lehet, mint az eredetnél, az elvi declaratiók ugyanazok, a kormányzók akarata is ugyanazon intézmény megteremtését célozhatja: de ha a viszonyok nem érettek – vagy nem ilyen irányban érettek – az ami létrejön, *tényleg valami egészen más intézmény* lesz, mint az, amit létre akartak hozni.

Ha pl. az angol parlamentet óhajtja valamely ország-utánozni, hiába szabályozná jogilag ugyanúgy a törvényhozást, amint van Angliában: a választói jognak, a kétkamarás rendszernek stb. ugyanoly szabályozása mellett is *egészen más intézmény jön létre*, mint az angol törvényhozás. Parlament lesz az is, de az illető ország illető viszonyainak jellegét hordozza magán; *azon viszonyok fognak általa hatni* és *azoknak megfelelőleg* fog functionálni, – az illető ország *fejlődési irányának* és *fejlődési fokának* megfelelőleg.

Az angol parlamentarizmus a politikai érettségnek és a politikai moralitásnak annyi elemét foglalja magában, hogy ezen speciális viszonyokon és egy hosszú fejlődés folyamán kialakult erők nélkül – még ha a szükséges hatalmi viszonyok meg is vannak – az importált parlamentarizmus erőtlen. Hiányoznak az előfeltételek, hiányoznak a parlamentarizmus legfőbb *alkatelemei*. Csak amennyiben politikai intézményekkel *ezeknek* az *alkatelemeknek* a létrejöhetségét lehet elősegíteni, lehetséges intézményes alapon a parlamentarizmust előkészíteni.

Az intézmények által szolgált állami főhatalom a speciális viszonyokból fakadt jog és conventio formái között szervezett meglevő speciális erők organizációja csupán. Megnyilatkozik benne – mint az intézményekben is – a jog és a conventio belső természete általában s az emberi természet is általában. Megnyilatkozik mindezekben a sajátos viszonyoknak megfelelő speciális jog, conventio és népesség természete is. Ugyan-

így a szellemi faktorok általános és sajátos tulajdonságai. Vég-eredményben: *az állampolgárok*. Azok értelmi és főként erkölcsi színvonala, melyen a sajátos viszonyokat a maguk képére képesek alakítani.

Az intézmények gyökeres javítása az emberek gyökeres javítása nélkül lehetetlen.

Midőn valamely ország intézményeit vizsgáljuk, meg kell vizsgálnunk a következő kérdéseket: Egyes intézményeiben mennyi a jognak vagy a conventionak a *tényleges* ereje? Ez az erőviszony mennyiben az illető *intézmény* természetéből és mennyiben az illető *viszonyok* természetéből következik? A múlt *fejlődési* vagy visszafejlődési *iránya* e tekintetben milyen, és mily fejlődési vagy visszafejlődés! *fokon* áll mostan?

A politikai tudománynak e szempontokból kell analizálnia a különböző országok és korok intézményeit s ez intézmények sajátos természetét megállapítani. Meg kell mutatnia, hogy mily okok milyenné teszik, s mily okokat eredményez mindenkük. Ki kell mutatni az előfeltételek nélkül, csupán jogilag constituált intézmények ez elváltozásának okait, természetét és eredményeit; ideális és materialis okait mindezeknek; és az egyéni akaratnak mindezek által való determináltságát.

2. Az állam célja.

Miként minden szellemi faktor, úgy az államcél is de facto a speciális viszonyok productuma. Nem csak a gazdasági, hanem a politikai és szellemi viszonyoké is, nem zárva ki az egyéni erők szerepét sem.

Az a mód, ahogyan az államok *valóságos* és *óhajtandó* célját gyakran egymással úgy helyezik szembe, mint a *valóság* és az *ideál* ellentétét: emlékeztet azon természetjogi világnézetre, amely a meglévőnek nem *fejlesztése*, hanem *megtagadása* útján kereste eszményét.

Az állam külső és belső célja egymással nem ellentétes, hanem *egymást kiegészítő*.

Az egyes államok viszonyainak különbözősége ugyanis nemcsak az intézményekre s a politikai élet más eszközeire hat ki, hanem annak céljaira is. Már az által, hogy kihat az eszközökre, negative a célok tekintetében is érezteti hatását, mert ahol valamely politikai célhoz szükséges eszközök meg nem teremthetők vagy nem alkalmazhatók, ott az a cél maga is természetesen kivihetetlen. Da kihatnak a viszonyok a célokra *pozitive* is, amennyiben maguk a viszonyok nyújtanak megoldandó problémákat s mutatnak eszközöket.

A) *A viszonyaikból fakadó célokról.* 1. *Az állam területe.* Az állam céljait megszabó számos tényező között egyike a legfontosabbaknak az állam fekvése és területe. Az állam céljainak ez által való determináltsága azonban különböző. Lehet *kötelező* és lehet *fakultatív*. Kötelező oly értelemben, hogy annak követése nélkül az állam megsemmisül. (Pl. Anglia tengeri fölénye). Fakultatív oly értelemben, hogy parancsainak a követése csupán csak célszerű.

A történelem az államterület fekvésének determináló hatását számos példával bizonyítja. Magyarországot a török birodalom erejének a fénykorában, exponált fekvése szoros viszonyra kényszerítette a Habsburgok birodalmával, s ez a körülmény Magyarország állami önállóságára hosszú időkre kihatott.

Németország központi fekvése, Bismarck felfogása szerint, a központosított katonai monarchiát tette parancsoló szükséggé; Németország szomszédjainak faji viszonyaiból pedig a hódító politika célszerűtlensége következett.

Hatalmas és agresszív szomszédok általában katonailag erős államot tesznek szükségessé. Ennek elmulasztása sokszor az állam pusztulását, máskor csak vereségét és gyöngülését idézi elő. Az erőviszonyok döntenek el, hogy kötelező vagy fakultatív, de mindig egyaránt világos a fekvésből szükségképp adódó parancs. A fekvés azonban természetesen sok tekintetben változó tényező. Nagyhatalmak lesznek és nagyhatalmak vesznek s ezzel a szomszéd államok egész szituációja is megváltozik. A nagyhatalmak *összeütközési pontjai* s az odavezető utak is sokszor változók.

Anglia és Oroszország a XIX. század elején még közösen harcolt Napóleon ellen, de Oroszország ázsiai hódításai India politikai fekvését megváltoztatták s a két birodalom között éles érdekellentéteket támasztottak. A megváltozott fekvésből támadó ellentét évtizedek külpolitikai constellationokra nyomta rá bélyegét.

Az államterület fekvése tehát csak *relative constans* tényező.

Az államélet determinálását azonban a fekvésen kívül az államélet más faktorai is befolyásolják s lehetséges, hogy azok a tényezők ellenkező irányban hatnak. Doctrinair felfogás volna, egyetlen tényezőre vezetni vissza az államélet e jelenségeinek a szövevényét.

Angliát pl. nem kizárólag csak szigeti fekvése kényszeríti arra, hogy a tenger uralmára törekedjék. Japánt erre szigeti fekvése hosszú ideig nem kényszerítette. Anglia gyarmati, élelmiszerbehozatali és iparcikkviteli érdekei Európához való viszonyával s számos más motívummal együtt járultak

hozzá, hogy szigeti fekvésének ezt a consequentiáját vonassák meg vele; hozzájárultak más fontos ható tényezők is.

Az államok fekvésének a *consequential* azonban idővel változhatnak a terület változása nélkül is. A szuezi csatorna által pl. India fekvésének számos consequentiája mássá lett, úgyszintén a Földközi tenger fekvésének az egész jelentősége. A közlekedési eszközök gyorsulása által távolságok megrövidülnek s régebben védett pontok exponáltak. A haditechnika fejlődése szintén megváltoztatja a fekvés consequentiáit. Kereskedelmileg új utak, alagutak, kábelek, gyorsjáratú hajók – új összeköttetéseket s concurrentiákat teremtvén – a politikai és gazdasági fekvést megváltoztatják.

Japán fekvésének a kínai kérdés szempontjából kiválóan előnyös *consequential* a szibériai vasút kiépítése egyszerre keresztelte. Közelebb hozta Oroszországot s Japán törekvései vei szembeállította.

A politikai és gazdasági változások természetesen megváltoztatják a politikai fekvésnek belőlük folyó consequentiáit is. Direkt és indirekt függések megszűnnek vagy keletkeznek, erősödnek vagy gyengülnek.

Maguk a *függéseit* *consequential* is (a gazdasági és politikai viszonyok változásaival) másokká lesznek, mint voltak eredetileg. A függéseket teremtő tényezőkkel a függő tényezők összessége is szükségképp fluctuál.”

Ezen hullámmás *a politikai* fekvés determináló hatásainál is mutatkozik, nem csak a nemzet *egyéniiségére*, hanem *céljaira* vonatkozólag is.

Miként az államterület *fekvése*, ép úgy az államterület *minősége* is fontos az államcél szempontjából.

Az, hogy népességét valamely állam mennyire bírja eltartani, kihat kivándorlási, gyarmatosító, terjeszkedő politikájára, osztályainak, pártjainak az alakulására s kihat belső zavaraira vagy stabilitására is.

Németország egész védvamos, flottafejlesztő, terjeszkedő politikájának egyik indoka éppen az volt, hogy rohamosan szaporodó népességét újabb piacok nélkül nem bírta eltartani. Olaszország újabb imperialis törekvéseiben, részben Japánéiban is, ugyané motívumnak van nagy ereje.

Az Egyesült-Államokban a szocializmus hiányának egyik oka – Sombart szerint – az volt, hogy a még ki nem használt területeken a vállalkozó kedvnek és a megélhetésnek folytonosan új tere nyílt.

A terület nagysága és a népesség számához való aránya az állam egész egyéniiségére kihat. Más a nagy állam és más a kis állam típusa; mások tehát életfeltételei is. És a lakosságnak – a területi viszonyok által is determinált – ritkasága vagy sűrűsége szintén az egész gazdasági és kulturális életre s az illető állam egész politikájára kihat.

Miután a terület mindezen tényezőkre ily hatással van. természetesen, hogy nemcsak az állam *egyéniségét* determinálja ezen szempontokból, hanem – épp mindezen szempontok tekintetében – az állam *céljait* is.

Néha szükségképp előírja, néha módosítja, néha elősegíti, néha akadályozza azokat. – Minden gyakorlati politika lehetőleg követi fakultatív s mindig követi kötelező parancsait. Ez az utóbbi kategória itt sokkal szűkebb, mint a fekvés kérdésénél; de itt is lényeges.

Tehát, miként a fekvés úgy a terület is nemcsak direkt és indirekt függéseket teremt, hanem az állam egyéniségére és céljaira is determinálólag hat.

Azonban miként a fekvés, úgy a terület is csak *relative constans* tényező. Hódítás folytán nőhet, vereségek folytán csökkenhet a terület. És ezzel a változással – annak az arányában pari passu – szükségképp megváltoznak a terület minémiségének a katonai, gazdasági, társadalmi, politikai következményei is. Kiléphet az állam eddigi elzárkozottságából, ha hódításaival tengerhez jut; elzáratik a világforgalomtól, ha odavezető útját elveszítette.

Újonnan szerzett terület-részek új határokat vonnak; elveszett területek határai szükségképp megszűnnek. A faj lelkére való hatásaik is e változásokkal párhuzamosan változnak.

De nemcsak a terület nagysága lesz az idők folytán más, hanem minősége is. Természeti változások által is, de a kultúrának a természet feletti győzelme által is. Terméketlen vidékek termékennyé válnak; járhatatlan utak, járhatókká lesznek és így tovább.

Tehát sem a terület fekvése, sem határa, sem minősége *ne m egyedül Itató tényező*. Más faktorok enyhíthetik, vagy közömbösíthetik hatásukat. De nem minden esetben és esetenként különbözhető mértékben. Minél gazdagabb és miveltebb államokról van szó, annál inkább lehet pl. e consequentiákon változtatni; de nem mindig célszerű s nem mindig lehetséges meghozni a szükséges áldozatokat.

2. Magának az állami *népességnek* a viszonyaiból is határozott államcélok fakadnak. Abból, hogy minő az arány és erőviszony a felekezetek, pártok, osztályok és fajok között, önként bizonyos célok adódnak. Az egyházpolitikai, a szociális, a nemzetiségi, a pártkérdések határozott megoldásokat parancsolnak az erőviszonyok obiectiv mérlegelése szerint.

3. A *főhatalom* természetéből ugyancsak célok adódnak. A nemzetközi jogi, közjogi, dynasztikus kapcsolatok döntő befolyással lehetnek az állami célkitűzésekre.

Mindezen szempontok részben *tényleg* kihatnak a politika által kitűzendő célokra: részben káros hatást idéznek elő, ha

elhanyagolják őket és így azokat vagy a belátás vagy a tapasztalás előbb vagy utóbb számításba venni kénytelen.

E külső és belső veszélyek némelyike oly nagy, hogy a mely állam ezekkel szemben nem védekezik, annak el kell pusztulnia; más ily veszélyek ha nem is pusztító, de bomlasztó hatásúak. Az állam tartós fennállása a bizonyítéka, hogy a viszonyok által adott célok ezen belső kategóriáját tényleg sikerrel megvalósította: a második kategóriabeli célok megvalósításának pedig az állam ereje és egészsége a bizonyosága.

Viszont az, hogy egy állam tényleg tartósan fennmarad, – hacsak e ténynek nem külpolitikai okai vannak – bizonyosága annak, hogy alkotó elemeinek *legerősebbjei szükségesnek érzik fennmaradását* s hogy abban nem a bontó, hanem *és összetartó tényezők az erősebbek*. Addig áll fenn az állam, – külső támadásokat nem tekintve – a míg azok a tényezők erősebbek, a melyek *öncélt* látnak benne. öncélnak érzik pedig nem az államot csak általában, hanem *éppen azt a concret államot*, a melynek specialiter tagjai. Ebben áll éppen az egyes államok *életereje*; mihelyt ez elsorvad, az illető államnak meg kell szűnnie, mivel a bontó tényezők felülkerekedtek. Ezeknek az érzékeknek a hiánya: kétségtelen bomlási tünet.

Mert nemcsak minden életképes állam, hanem annak minden életképes tényezője bizonyos határig öncélnak érzi magát.

Az államférfinak azonban, midőn a viszonyok erejével számol, ezek között a *többi* célkitűző alannyal is számolnia kell. A felekezetekkel, pártokkal, fajokkal stb., melyek a saját életük szempontjából nézik az államéletet s amelyek mindenike fokozni kívánja befolyását s az állam intézményeit ebből a célból a *saját* speciális eszményei szerint, a *saját* céljaira kívánja átalakítani.

Ezen öntudatos célkitűző alanyokkal szemben az államférfinak egyrészt agitatorius, másrészt szervező befolyása lehet. Az agitatio növelheti *az ily törekvések intenzitását*; az organisatio által *ható erejűit* növekedik. Mindkét mód bizonyos fokig *el is térítheti* őket eredeti irányaikból.

Organisatiók által különböző ily tényezők kapcsolhatók össze s törekvéseik egymást *módosíthatják* és *paralysálhatják*. A parlamentáris kormányzat lehetősége éppen ilyen különböző tényezők, törekvések összehangolásán és államosításán alapul. Változó arányban, változó intenzitással ezek az önálló célkitűző alanyok is irányítják az államot; *az ő célkitűzésük diagonalisa* lesz tehát az államra nézve bizonyos fokig tényleg irányadó.

Látjuk tehát, hogy az államférfi célkitűzése *korlátozva* van. E korlátozásokon kívül még tekintetbe kell vennünk a változás folyamatát s ennek következményeit.

1. Változik az állam földrajzi, gazdasági és politikai *fekvése* és *területe*. Földrajzilag hódítás vagy területszerzés által; politikailag nagyhatalmak keletkezése, vagy felbomlása által,

vagy a világpolitika új irányai folytán; gazdaságilag verseny-társak támadása vagy enyészése következtében és így tovább.

2. Változnak – és pedig különböző fokban – az ország *népességének* belső viszonyai. Az osztályok, felekezetek, fajok stb. erőviszonyai, célzatai, érvényesülésük intenzitása, egymásra gyakorolt hatásai.

3. Megváltozik maga a *főhatalom* politikai természete éh irányzata is.

És pedig mindezek részint önmaguk változnak, részben e másik tényezők változásai folytán.

Ezek következtében az ezen tényezőkből fakadó *célkitűzések* és azoknak az érvényesülési *foka* is változik; úgyszintén azon *Teóriátok* is, amelyek az államférfi célkitűzését megszorítják. Hol tágabbra, hol szűkebbre szorulnak; egyszer ezen, majd azon a ponton vonatnak szorosabbra. Positive is folyton új és új megoldandó célok merülnek fel, melyeknek megoldását az új viszonyok parancsolják, vagy az új – avagy újonnan erőre kapott – önálló célkitűző tényezők.

Miután pedig maguk a viszonyok is – mint fentebb látuk – folyton változók: *a viszonyok ez állandó változása közepeit a célkitűzés éknek sem lenét teljesen változatlanul maradniok.*

Az egyes államok életének f olyasa különböző külső és belső helyzetek közé vezeti az államot s irányítóinak meg nem kötött kézzel kell e feladatokkal szemben állniok.

A változások folytonossága következtében az államférfi-nak *folytonos mozgásban* kell az államot látnia. *Változnak a célok, amint a situátiók, változnak.*

Az az államférfi, aki pl. egy szociális forrongás időszakában nem az *aktuális helyzet* által adott problémákat akarná megoldani s az állam egész irányítását nem ehhez a főcélhoz alkalmazná: ép oly hibás lenne, mint az, aki egy fenyegető háború előestéjén kulturális célokat tűzne ki maga elé legfőbb feladatul s az állam erőforrásait arra fordítaná. Az állam minden erőforrása, anyagi, erkölcsi, egyaránt, mindig *az akkori legfőbb cél érdekei szerint* használandó fel. *A mindenkori legfőbb célnak* uralkodó jelentősége van. Ha egy állam valamely nagy speciális átalakulás előtt áll, az ezt keresztül vivő politikának katonai, kulturális, nemzetiségi, egyházi téren is megvannak a maga feladatai. Egyrészt azok, amelyek abból általános szempont ok alapján elvileg következnek; másrészt azok, amelyek a speciális erőviszonyokból taktikailag folynak. Éppen az a leggyakrabban előforduló hiba azonban, hogy az ilyen legfőbb célokat, amelyek az egyik helyzetben mell őzhetetlenek, a másokban pedig esetleg – épp követ kéz menyeik miatt – veszedelmesek, gyakran úgy tekintik, mint *abszolút igazságokat*, amelyek feltétlenül végrehajtandók s amelyek szempontjából a szituátiók legfőljebb a *kivihetőséget* illetőleg veendőtek tekintetbe, de maguknak a céloknak a *helyessége* – ha csak kivihetők – kétségen felül állónak vétetik.

Ilyen törekvések éppen a fennebb említett önálló célkitűző alanyként jelentkező politikai tényezőknél találhatók, melyek a *maguk szempontjából* nézik az egész államéletet s törekvéseik feltétlen érvényesítésére munkálnak.

A nemzeti politikus ezzel szemben az *állam* szempontjából nézi a kérdéseket. Bármily helyesen legyen – elvontan tekintve – megállapítva valamely arány, pl. a katonai, culturalis, speciális stb. feladatok költségei között; vagy a sorrend tekintetében, (hogy t. i. az ország mely szempontból a leginkább elmaradott) *a sorrendet*, arányt mégis valójában *mindig az actualis situációnak kell megállapítania*. Részben tényleg kényszerítőleg meg is állapítja; részben a helyes politika feladata megérteni parancsait.

Aki a situátióktól függetlenül, bizonyos előre megszabott sorrendtől, vagy aránytól nem akarna eltérni: az éppen úgy tenne, mint az olyan orvos, aki gyenge és táplálkozni alig bíró betegének annyi mozgást és ételt rendelne, mint az egészségesnek. Miként a táplálkozás és mozgás szükségessége nemcsak egészség vagy betegség szerint változó mennyiségű, hanem kor, nem, sőt az egyén egyes szerveinek milyensége szerint is: épp úgy individuális és azonkívül situátiók szerint változó az egyes államnak életrendje is.

A katonai tényezők a hadsereg szempontjából fogják nézni az államéletet; a szociális törekvések képviselői az osztályok szempontjából; a felekezetek egyházi szempontból; a nemzetiségek pedig nemzetiségi szempontokból. Az államférfi az *állam* szempontjából.

Az osztályok, fajok, felekezetek egyoldalú célkitűzéseinek abszolút követése összeütköznék nemcsak egymással, hanem főként az illető államnak – az állandó viszonyokból és mindenkori situátiókból folyó – érdekével. És ez az összeütközés az illető tényezők részéről rendesen nem szándékos, hanem az érdekek és érzelmek okozta elfogultságból s az egyoldalú szempontból szükségképp következő. Elvileg ezt az összeütközést ők maguk is elítélik.

Egészen más a helyzet akkor, ha egy államban valamely tényező oly célokat óhajt, a melyekkel az illető concret állam fennállása vagy érdeke ellenkezik. Ilyen esetben azonban az egyes concret állam szempontjából nem az *államcélra* vonatkozó eltérő felfogásról, hanem *államellenes célról* van szó az illető politikai tényezőnél.

Valamely állam fennállását vagy érdekét elvileg elvetendőnek tarthatja valaki azért is, mivel *általában* az állam intézményének ellensége. A ki így gondolkozik, az szintén nem egy *más* államcélra tűz ki, mint mi tüztünk, mert hisz a ki előtt az állam célszerűtlen, annak a szemében az államcél kérdése tárgytalan.

Ha végül valamely politikai tényező – faj, osztály, párt, fele-

kezet, uralkodó, testület – azúrt nem fogadja el valamely konkrét állam érdekét legfőbb célnak, mert azon célokat, melyek ideáljai, *ebben* az államban nem látja kivihetőnek: az ilyen politikai tényező álláspontja a *meglevő* konkrét állam szempontjából nézve: nem általában az államcélra vonatkozó eltérő álláspont, hanem egy *idegen állam* céljainak a szempontja.

Ha az egyén eszményei így ellentétbe kerülnek állama fennállásának vagy érdekeinek követelményeivel: akkor az állam és az egyén összeütközésének s az egyes államok létjogának és e lét jog kritériumainak külön problémájához jutunk. Ezek a problémák jelen tárgyunkhoz nem tartoznak. Itt csak a fennálló rend alapján álló politikai tényezők céljai ég az egyes konkrét állam saját céljának összeütközésével kellett foglalkoznunk. E probléma még valamely egyes konkrét állam lét jogát tagadónak a szempontjából is ép oly fontosságú. Mert hiszen – ha csak nem az államnak *általában* ellensége valaki, amely esetben államcélról nem is szólhat – ha a maga eszményét nem ebben a konkrét államban, akkor egy *másikban* tartja megvalósíthatónak. És akkor *arra* vonatkozólag áll majd mindaz, amit az egyes konkrét államok saját céljairól, azok prioritásáról és situációk szerint történő változásairól elmondottunk.

Azok a politikai tényezők, – osztályok, fajok, felekezetek, Testületek, – amelyek a *meglevő* konkrét állam alapján állnak, ezeket elvileg el is ismerik, de tagadják az! ő saját külön céljaiknak az állam céljaival való összeütközését.

Természetesen, mert hiszen saját célkitűzéseiket *általános* igazságoknak s általános érdekűeknek nézik s a saját szempontjukból tekintik az egész államéletet. – Ép ez sajátos világnézetük egyik jellegzetes momentuma. – Az ilyen szempontok gyakran megtalálják a maguk elméleti védelmezőit, a kik tanaikat rendszerbe is foglalják. Mindezen felfogásokból sajátos célkitűzések következnek s híveik szemében minden más tényező célkitűzése ezeknek rendelendő alá.

A nemzeti politikus szempontjából a *situációk parancsolnak*. Azok tiltják, vagy kívánják a célok egyikének, vagy másikának megvalósítását; a viszonyok mutatják meg azon *határt* és *arányt*, ameddig és a melyben vagy kell, vagy lehet az egyiknek és a másiknak kívánalmait teljesíteni. E célok valamelyikének *szüksége, lehetősége, határa* és *aránya* a situációban van adva. A viszonyok összességében van adva a sorrend is, amelyben a lehetséges”, vagy szükséges, kellő arányban és határok közt, megvalósítható.

B) *Az állami beavatkozás határai.* Az államcél kérdése az állami hatáskör kérdésével kapcsolatos. Szűkül vagy tágul,

annak természete szerint. És viszont. Az állami beavatkozás hívei pl. egy ennek megfelelő államcélú konstruálnak, – mint pl. a rendőrállam a jóléti célt – az állami beavatkozás elleneségei pedig az állam által eszközrendő célokat is minél szűkebb térre szorítják, mint pl. a jogállam hívei.

Azonban ha azt látjuk, hogy a valóságban az egyes konkrét államokban az állam végcéljának s különböző eszményeinek a kivihetősége sok tekintetben korlátozva van azon politikai célok által, amelyek a viszonyokból folynak és azt is látjuk, hogy e viszonyok változnak s ezzel az egész situáció is megváltozik, hogy végül a változott situációkban más és más politikai cél válik elsőrendű jelentőségűvé, a minnek megfelelően a többieknek módosulniuk kell: akkor nyilvánvaló, hogy az államcél kérdésével természetesen összefüggő állami beavatkozási határnak is bizonyos fokig párhuzamosan szükségképp *változandónak* kell lennie.

Itt is, mint az államcélú, lehetséges egy abstract, abszolút értékűnek vélt eszmény: de itt is, mint az államcélú, az egyes államok konkrét viszonyai szükségképp nagy mértékben korlátozóak.

Bármint legyen is, az állami beavatkozás határai is bizonyos fokig a viszonyok által határozottak meg. Csak hogy ezúttal nem az által, a hogy a viszonyok változása a politikai *célokra* hat; hanem az által, a hogy a viszonyok változása a meglevő célok *eszközeire* bír kihatással.

Ha valamely közéletben a közkerkölcök megromlanak, a viszonyok e változása maga után vonhat oly állami intézkedéseket, amelyek – a közmorál eddigi épisége folytán – eddig nem voltak szükségesek. Formulázhatjuk ezt persze úgy is, – miután *a végcélú kivéve minden cél eszköz is lehet*, – hogy a morális viszonyok itt egy újabb célt tűzték ki az állam elé: a megromlott közkerkölcök hatásainak ellensúlyozását.

Ugyanúgy veszítheti el erejét a conventio is, mint a morál, bizonyos kérdésekben. Az angol Parlamentarismus legfőbb alapköve a conventio. Ennek az ereje meglazult egyrészt az által, hogy a régi politikai rétegek mellé egészen újak jöttek; részint az íreknek a liberalismus folytán megnőtt mozgási szabadsága által. Az osztály-homogenitás és faj-exclusivitas meglazulásával meglazult az arra alapított conventio ereje is. Hogy ez osztály-homogenitás és e faj-exclusivitas megszűnté hanyatlás volt-e, ez a kérdés vitatható s így a conventio meglazulásának az okai nem mindenféle szempontból romlás jelei. Maga a conventio-meglazulás azonban a Parlamentarismus alapjait fenyegette s így jogi szabályozással kellett azt pótolni. A jog beavatkozása így a conventio megromlásából szükségképpen eredt s az” államhatalom kényszerítő eszközeinek ebből az okból kellett alkalmaztatniuk.

A conventio és morál változásainak befolyása az állami beavatkozás hatáira – legyen e változás a tartalomra vagy politikai befolyásának intenzitására vonatkozó – különösen fontossá teszi a politikai tudomány számára a jog, a morál é* a conventio tényleges határainak kérdését. Azt a kérdést t. L, hogy tényleg az egyes concret államokban *hol volt* e határ, *menyiben változott* az idők folyamán és mik és minő természetűek voltak a változásoknak *okai*.

A conventiok nagy jelentőségének belátása az intézmények túlértékelése folytán gyakran elhomályosul. Pedig éppen az angol alkotmány története mutatja azoknak óriási jelentőségét. Ha az intézmények előfeltételeit vizsgáljuk, látnunk kell azok között is a conventionak és a morálnak rendkívüli jelentőségét s a conventionak intézményeket módosító és pótló jelentősége is ép ott különösen nyilvánvaló.

Midőn tehát az állami beavatkozás elvi ellenségei lehetőleg szűk térre szorítandónak mondják az állami beavatkozás határait: utalunk kell az állami beavatkozás határainak az államcélról és a politikailag fontos morális és conventionális viszonyoktól való függésére és a viszonyok változásaira. És utalunk kell arra, hogy a jogi szabályozás visszavonulása bizonyos terekről csak akkor lehetséges, ha a szabályozást helyette a morál vagy conventio képes átvenni. Hogy képes-e, az a viszonyok szerint változó; hogyha nem, akkor a jogi szabályozás eltörlésének a morál vagy conventio ily irányú átalakulása az előfeltétele.

Nemcsak az intézmények *megteremtésének*, hanem az intézmények *eltörlésének* is megvannak a maguk *előfeltételei*, – merf hiszen az intézménynek eltörlése is ép úgy politikai actio, mint megteremtése – s ezek között az előfeltételek között a morál”nak és conventionak igen nagy jelentősége van.

Hasonlóképpen nagy fontosságúak bizonyos gazdasági és kulturális viszonyok is, szintén egyes intézmények előfeltételeiként. E viszonyok is folyton változnak s gyakran ennek folytán az állami beavatkozás határa is változik.

A liberális iskola a be nem avatkozás elvének alapján állott a gazdasági élet minden terére nézve. A szabad kereskedelmi elv azonban a védvámnak volt kénytelen helyet adni, mihelyt a gazdasági élet szabadjára hagyva nem járt többé azokkal az eredményekkel, mint azelőtt. Bismarck azonnal levonta ezt a consequentiát Németországra nézve. Ami Angliát illeti, a szabad kereskedelmi elv a maga idején egyeduralmat biztosított neki a világkereskedelemben s mihelyt a versenytársak feltűntével ez a helyzet megváltozott, meg is kezdődött a Chamberlain-féle védvamos agitatio.

Ezek az esetek példák arra, amidőn *ugyanazon* cél mellett *a gazdasági viszonyok változása* az állam erre vonatkozó beavatkozási határainak a megváltozását teszi szükségessé.

Mindezek tehát mutatják, hogy nemcsak az egyes intézmények *megteremtésének*, hanem *megszüntetésének* is megvannak az előfeltételei. Mutatják, hogy mennyire változó az, hogy vájjon az előfeltételek milyen természetűek? hogy vájjon kulturális, conventionális, morális, gazdasági vagy pedig intézményi természetűek-e? Az állami beavatkozás határainak a változékony politikai célokkal való szoros kapcsolatuk folytán szükségképp változékonyaknak kell lenniök.

Az állami beavatkozás határai így sok tekintetben függenek az állam céljaitól; az állam céljai pedig az állam viszonyaitól.

C) *A célkitűző alanyok által kijelölt célok.* Amint láttuk, az egyes államok viszonyaiból szükségképp adódnak bizonyos célok, amelyeknek megvalósítása kényszerűség. E kényszerűség kisebb vagy nagyobb fokú lehet az illető cél, vagy az illető kor és állam viszonyai szerint.

De az is lehet, hogy annak megvalósítása nem *kényszerűség*, hanem csak *praktikusság* kérdése. Lehet elmellőzni, de követni helyesebb.

Az államban az egyes osztályok, felekezetek, pártok, testületek, egyének, nemcsak a kormányzat tárgyai, hanem önálló éelkitűző alanyok is. Az államélet ezen tudatos célkitűző alanyainak már most az a feladata, hogy felismerjék a viszonyoknak e kötelező és e facultatív parancsait, és hogy a magukévá tegyék azokat. Azonban nem szabad felednünk, hogy maguk a célkitűző tényezők is éppen a kérdéses viszonyoknak a produktumai; azoknak a képét viselik s azok determináltságában osztoznak. Ügy hogy e célkitűző faktoroknak még e *belső megkööttsége* is tényező, amellyel számolni kell, s amely nélkül valamely állam tényleges politikai célját nem tudjuk megérteni.

A tényleges célkitűzések ezen határain belül nyílik csak meg a lehetősége annak, hogy az államférfi maga tűzzön ki célokat.

Elsősorban a *speciális viszonyok által adott problémákkal* kell foglalkoznia. A földrajzi helyzet, a külpolitikai viszonyok, az állam nemzetiségi, felekezeti, sociális stb. viszonyai mind ilyen *speciális s concret* célokat tűznek az államférfi elé.

Ha valamely concret állam létjogát elismerjük s annak az alapján állunk, akkor ezen szempontból szükségképp el kell ismernünk, hogy a *concret államcéloknak*, a melyek eképpen adva vannak, összeütkezés esetén *módosítaniuk kell, esetleg háttérbe szorítaniuk minden más, általános igazságból levezetett államcél*t. És pedig nemcsak az állam önfenntartása érdekében való céloknak kell ezeket háttérbe szorítaniuk, hanem mindazon többieknek is, a melyek az illető állam gazdasági, nemzetiségi, kulturális, sociális, felekezeti stb. viszonyaiból önként

folynak s melyek azon állam azon időszakának – ezen kapcsolatban speciális – feladatai.

Ha már most ezen szempontból vizsgáljuk az egyes államokat, kor és hely szerint végtelen különbözőségeket tapasztalunk, néha és néhol a viszonyok oly parancsoló kényszerűséggel tűzik ki a colokat, hogy azok elől kitérni lehetetlen. Az illető állam önvédelme és önfenntartása vagy az illető kor viszonyai azok feltétlen követését követelik. Az ilyen időkben az oly ideolog tényezők szerepe óriási, amelyek e tendenciák szolgálatában állanak. Rousseau és Marx, vagy részben egyes nemzeti politikusok aránytalan jelentősége ebből érthető. Máskor és másutt a célkitűző alanyok ónálló célkitűzései számára nagyobb latitude nyílik. Néha és néhol pedig a viszonyok alakulása olyan természetű, hogy a célkitűző alanyok számára lendkívül jelentékeny hatáskör nyílik.

Ilyen időkben és ilyen országokban bírhatnak az elméletileg kitűzött államcélok is fontossággal, az azokat felkaroló politikai faktorok erejének az arányában. És pedig vagy direkt, a gyé indirekt módon. Indirekte úgy, hogy pl. egy vallásos korszakban a vallásos eszmék és érzések irányítói az állam céljaira ín hatással vannak; vagy egy faj irodalma vagy poezise az illető faj politikai célkitűzéseire is kihat. Direkte úgy, hogy egyenesen valamely eszményi államcélt tűznek ki akár vallási, akár szociális, akár faji vagy egyetemes művelődési avagy Tudományos politikai szempontból.

Egyik legjellemzőbb vonása valamely közéletnek azon lehetőségek nagysága, amelyek a célkitűző egyéni akarat rára nyitva állanak.

Ezen határok közt gyakorlatilag is fontos problémája a politikai tudománynak az állam célja.

Miként az államélet minden jelensége, úgy minden az állam céljára vonatkozó felfogás is az egyes államokban a külső vagy belső *viszonyok productuma*. Nem mindig azoknak *célszerű* consequentiai vonódnak meg benne, hanem gyakran a viszonyokból adódó célokkal *ellentétes célok*. A külpolitikai helyzet, a gazdasági helyzet, a fajok, felekezetek közötti viszony megszabhat bizonyos célokat, anélkül, hogy a közhangulat azokat akceptálná és viszont a nemzetben vagy egyes rétegeiben oly célok óhajtása alakulhat ki, amelyek a többi viszonyok által nincsenek igazolva.

Ezek a célkitűzések sem önkényesek, egyes befolyásoktól eltekintve mind oly faktorok akaratának nyilvánulásai, melyek a speciális viszonyokban gyökereznek s azoknak színét viselik magukon. De veszélyesek azon tendenciájuk által, hogy negligálják az összes *többi* viszonyok parancsait.

Annak, hogy a nemzetek s egyes rétegeik célkitűzései nem adják az összes viszonyok hú képét, az erőviszonyok hibás megítélése az egyik oka. A másik az, hogy a politikai akarat

irányítója nem csak az értelem, hanem az érzelem is és a kettő gyakran az érdek. Nem mindig és mindenütt és nem is egyforma fokban; az egyes nemzetek politikai világnézetének elemzésénél, – nemzetek és korok megítélésénél – ez kiválóképpen fontos szempont. Némely korban v. nemzetben erősebb az érzelmi, másban az értelmi motívum; némelyben az érdek erősebben, másban gyengébben befolyásolja vagy az értelmet vagy az érzelmet. Különböző faktorok és arányok mutatkoznak: az összehasonlításoknak fontos alapjai. De az érdeknek s az érzésnek mindig meg van a maga fontossága. Már pedig sem az érdek, sem az érzés nem lát mindig tisztán, még kevésbé hogyha egyik a másik által van impregnálva. Ép oly kevésbé az az értelem, amelyet ezek egyike, vagy mindketteje befolyásol. E *vegyülések* aránya ismét ép oly jellemző, mint az előbbieket s ép oly szempontokból vizsgálendő meg.)

Az érzelem, az érdek és az ezek által befolyásolt vagy más okból tisztán néni látó értelem oly célokat tűz ki gyakran, amelyek nem reálisak. Gyakran megváltozik a viszonyok többi része s idők multával a közélet oly felfogásokat, érzéseket, törekvéseket mutat, amelyek egy elmúlt szituáció produktumai s a melyek a mainak kevésbé megfelelők.

Ezek azok az okok, amiért a nemzetek célkitűzései a *többi* viszonyok által parancsolt célokkal oly sokszor ellentétesek. Minél inkább jön valamely nemzetnek, vagy valamely rétegeinek akarata *ezekkel* ellentétbe, minél *parancsolóbb* viszonyok célkitűzését mellőzi ez az akarat s minél inkább mellőzi azt, annál súlyosabb a viszonyokhoz való alkalmazkodás elvének megsértése s így annál valószínűbb e faktornak a létért való küzdelemben való gyöngülése, esetleg pusztulása.

A nemzetek és egyes rétegeik *célszerű mentalitása* – azaz érzéseiknek, eszméiknek, akaratuknak az összes viszonyok parancsainak megfelelő kialakulása – a nemzetek és egyes rétegeik életképességének egyik feltétele és fokmérője.

E *célszerű mentalitás* alkatelemei közt az eszméken és érzelmeken kívül, főként az *erkölcsi* tényezők bírnak jelentőséggel, melyek úgy a tények elfogulatlan felismerésének, mint a belőle következő eszmei és érzelmi consequentiáknak megvonásában s az ezeknek megfelelő elhatározásokban egyaránt nélkülözhetetlenek lévén, a politikai érettségnek első s alapfeltételei.

Miután a politika néni csak történés, hanem tudatos cselekvés is s az államcélokat megszabó erők egy része *tudatosan* is irányítható, elsőrendű fontosságú az a kérdés, hogy mily államcélokat *kell* – a viszonyok által teremtett lehetőségek határain belül – az államférfinak tűznie? Vagyis: a speciális viszonyok által adott államcélok mellett, mely *általános* célokat kell követnie?

E kérdésekre a következőkben adhatunk feleletet:

Az állam nem érdekszövetkezet és nem pillanatnyi célok megvalósítására történő önkényes egyesülés.

Az állam léteve az *uralom* s az uralom jogosultságának csak *morális* alapon lehet nyugodnia.

Az állam azzal áll az egyén fölött, hogy céljai magasabbak az egyesek érdekénél és ephemer céljainál. Parancsának absolut volta, szolgálatának kategorikus imperativusa ezen alapul. Az államérek erkölcsi felsőbbisége *céljainak erkölcsi fölényén* alapul.

Az adott viszonyok között lehetséges *módokon*, az adott viszonyok által megjelölt *irányban* és *fokon*, az emberiség örök értékű nagy ideális céljait kell szolgálnia.

Ezek az ideális célok koronként s nemzetenként sokban különbözök. De minden korban s nemzetben ható erők. És mindig, mindenütt vannak közös vonásaik. Mert az *erkölcs* parancsa alapjában mindig s mindenütt ugyanegy: *az eszmény uralmának kategorikus imperativusa*. Minél magasabb ez az eszmény, és minél jobban megvalósítja azt valamely állam: annál erősebb az illető állam erkölcsi létjoga.

Mi adja meg valamely így meglévő államalakulat *absolut értékét*? Azok az ideális értékek, amelyek *alkatelemeiben, jelen struktúrájában* és *mai funkcióiban* rejlenek; és azok az ideális értékek, amelyeknek *lehetősége* csakis az illető államképző elemeknek ebben az államalakulatában létezhet, támadhat, vagy fejlődhetik.

Relativ értéke pedig abban a fölényben van, amelyet ott és akkor *az adott erőknek bármely más combinációjával* szemben felmutathat. Abban, hogy az adott viszonyok között másoknál mennyivel inkább garanciája e nagy céloknak.

Az államacél eszményét *ezek a szempontok adják meg*.

Megtalálni *az adott viszonyok között realizálható ideált*, és ez *ideál irányában alakítani át a realitást*; alkalmazkodtatni az ideált a tényleges erőviszonyokhoz, és az ideális célokhoz-alkalmazkodtatni az erőviszonyokat: ez az államférfi nagy feladata.

Természeti törvények és az erkölcsi törvények harmóniájának actualis előfeltételeit megtalálni s egy concret államban teremteni összhangjukat.

Az isteni és emberi törvények ez absolut harmóniája, az állam legmagasabb célja.

Korszakok, rendszerek romjain, nemzetek, államok romjai felett, haladnak az életre érdemes nemzetek ez örök eszmény felé.

Csak ott, ahol, s csak akkor, amennyiben ez történik, van az államélet szakadatlan változásaiban absolut értékű haladás.

D) *A politikai változások értékelése.* A politikai viták egyik legelemibb és leggyakrabban előforduló sophismája a politikai változásnak a politikai haladással való azonosítása. Nyilvánvaló pedig, hogy a haladás szükségessége rendszeren általánosan elismert s in concrete főként csak az a vitás, hogy valamely politikai változás tényleg haladás-e, avagy nem az.

Minden öntudatos politikának megvan a maga ideálja – az autokrátiáé autokratikus, a demokráciáé demokratikus – amely felé *haladni* akar s mindenik szükségesnek tart minden *változást*, amely *ennek* az eléréséhez közelebb vezet. Ha valamely politikai tényező nem akar semmiféle változást: ez csupán egy speciális tényleges helyzet eredménye. Oka: politikai erőtlensége, mely vagy saját gyengesége, vagy ellenfelei ereje folytán már csak defensívára szorul. *Elvileg* – miután soha a tényleges helyzet ideálisan kielégítő nem lehet – életerős és öntudatos politikai tényező a *teljes* változatlanságot soha sem akarhatja.

Sőt minden életerős politikai tényezőben benne van a *fejlődés akarása*, nemcsak mint öntudatosan óhajtott célé, hanem elsősorban mint az életerő természetes és szükségképp való nyilvánulása.

Partikuláris szempontok vagy világnézletek képviselői, és doktrinairek, akik képtelenek megvonni az ezek mögött rejlő érdekek és érzelmek consequentiáit, gyakran negligálják ez igazságot.

Az egyes con eret állam tényleges alapján álló reális politikus azonban a maga szempontjából mindig visszafejlődésnek fogja tekinteni ni a *bontó* tényezők fejlődését, bármily értékesek legyenek is azok egyéb szempontokból.

Úgy a catholicismusnak, mint a protestantizmusnak megvan pl. a maga kétségtelen világtörténelmi nagy értéke. Az emberiség lelki fegyelmzése, civilizálása és idealizálása szempontjából értékük s érdemük kétségtelen. De pl. a hugenottizmus Franciaország nemzeti egysége szempontjából bontó tényező volt s így *fejlődése* francia nemzeti szempontból *visszafejlődést* jelentett, bukása pedig a fejlődési lehetőségek növekedését. Viszont a katolikus mozgalom a kultúrharc idején a német birodalomban volt bontó tényező s fejlődése a birodalmi egység szempontjából – e ponton – visszafejlődést jelentett.

Ugyanez áll nemcsak a felekezetekre, hanem a fajokra' osztályokra és pártokra is. A faji öntudat, az osztályöntudat, a pártszellem erősödése fejlődést jelent az illető faj, osztály vagy párt szempontjából; de visszafejlődést nemzeti szempontból, ha az illető faj, osztály, vagy párt jelenlegi vagy várható törekvése bomlást idéz elő.

Aki e faktorok bármelyikének fejlődését *absolut* fejlődésnek kívánja tekinteni, az faji, felekezeti, vagy osztályalapon

és nem az illető concret állam alapján áll. Ez az álláspont az illető nemzeti érzés hiányának egyik kétségtelen tünete.

Minél merevebbek e felekezeties, faji, osztály vagy párt-szemponatok, s minél nagyobb erők állanak mögöttük, és minél kevesebb és gyengébb faktor áll állandóan ezekkel szemben: annál csekélyebb azon államnak *belső szilárdsága*. Minél inkább fejlődnek e bontó tényezők: maga az illető állam annál inkább fejlődik *visszafelé*.

Jellemző vonása számos doktrinair felfogásnak, hogy e kettős értékelés természetét nem képes megérteni, a bontó faktorok belső értékét eo ipso absolut értéknek hiszi.

Az egyes concret állam szempontjából ez nyilvánvaló tévedés. Felmerül persze az a kérdés, váljon valamely állam fejlődése nem jelenthet-e tényleg egyetemes emberi szempontokból visszafejlődést.

Mielőtt azonban ezt vizsgálónk, meg kell állapítanunk, hogy az emberiség egyetemes szempontjai soha életképes nagyhatalom politikájában de facto nem bírtak elsőbbséggel a speciális érdekek felett. Saját államának az *egyetemes emberi* szempontból való értékét minden nemzet a *saját érdekei* és érzelmei alapján ítéli meg s minden életerős állam köztudata szerint az illető állam értéke abszolút.

Anglia a világháború végén általános emberi szempontból a fejlődés akadályának proclamálta azon Törökországot, melyet – annak egy sokkal elmaradottabb korszakában – midőn Anglia érdekei ezt kívánták – gondosan igyekezett volt conserválni s melyet azután ismét pártfogásába vett. Viszont, ha Anglia világbirodalmi fejlődését el is ismernők egyetemes emberi érdekek: bizonyára sem a búrok, sem az írek nem ismerheték el azt harcaik idején.

Soha nagyhatalmak egyetemes emberi értékűnek el nem ismertek oly államot, melynek fennállása létfeltételeikbe ütközött. Önmagát az egyetemes emberi fejlődés akadályának életerős, önérzetes nemzet nem tartotta soha.

Ha valamely állam fennállása *más államok szerint* az emberiség fejlődésének akadályá: ez azt mutatja, hogy *érzelmi és érdekellentét* áll fenn az illető állam és az őt elitélő államok között. Ha valamely állam az emberi fejlődés akadályának érzi *önmagát*: ez azt mutatja, hogy az illető állam a maga *életképességét* elvesztette. Ha egy államon belül valamely *politikai faktor* tartja az egyetemes emberi fejlődés akadályának a maga államát: ez azt mutatja, hogy az illető politikai faktorból vagy *az államias érzék és érzés*, vagy azon concret állam iránti érzés kiveszett és hogy faji, felekezeti, osztály vagy párt-szemponatai erősebbek a nemzeti szempontoknál. Minél több és minél erősebb ily faktor van az államban, annál inkább válik ez a hit *igazsággá*; mert annál több a tünete annak, hogy ez állam a maga életerejét tényleg elvesztette. Általános

emberi szempontból mindezen küzdő irányok értékmérője azonban az ott levő és lehető *közmorál* csupán.

De ha magának az államnak a létjogát el is ismerjük, még mindig kérdés, hogy – ha a bontó tényezők nem veszélyeztetik *fennállását* – mi az a kritérium, amely szerint mérnünk kell azt, hogy *mi* fejlődés és mi visszafejlődés az államon *belül*. És pedig úgy az egyes concret állam szempontjából, mint az állam eszménye szempontjából általán.

Ezekre nézve a következő tételek állanak.

1. Annak, hogy az egyes államokon belül működő *politikai faktorok* melyikének és mily fokú fejlődése tekinthető magának *az illető államnak* a szempontjából is fejlődésnek: mértéke elméletileg úgy mint gyakorlatilag csupán az *államcél* lehet. És pedig úgy az általános, mint a különös. Ami általában *az* állam célját előmozdítja: fejlődés „az állam” eszménye szempontjából. Ami általában *az* állam célját hátráltatja: visszafejlődés „az állam” eszménye szempontjából.

2. Viszont ami az *illető* concret állam célját szolgálja, az fejlődés; ami pedig az *illető* concret állam speciális céljaival ellenkezik: visszafejlődés, azon állam sajátos szempontjából.

3. Az, hogy az *illető* állam *sajátos céljai* mennyire általános emberi érdekűek: *azon állam* (egyetemes szempontból való) értékének a kérdése.

4. Ami pedig *általában* az állami célok prioritását illeti: ez a kérdés voltaképpen *az állam intézménye* általános emberi értékének a kérdése.

Az előbbi értéke a nemzeti alapon álló gyakorlati politikus, ez utóbbié az elméleti alapon kutató politikus előtt kétségtelen.

5. Az végül, hogy a történelem obiectiv szempontjából, mely állam fennmaradása vagy pusztulása tekinthető fejlődésnek: *erkölcsi értékük* szempontjából ítélni meg csupán. Amely állam *az adott viszonyok között* relatíve legtöbb és *legértékesebb ideális faktort képes conserválni és fejleszteni*: ott és akkor annak az államnak van meg a legtöbb létjoga. És így annak az államnak a megmaradása és erősödése az, ami az adott viszonyok között *haladás*.

VI.

Az államélet erkölcsi alapjai.

A közéleti erkölcs problémájánál két, egymástól egészen különböző szempontot kell megkülönböztetnünk. Az egyik a *politikus* közéleti moralitásának a kérdése; a másik a *politikáé*, amelyet csinál. Az egyik az *intencióié*, a másik a *következmények* moralitását vagy immoralitását vizsgálja.

A politikus intenciói morális vagy immoralis voltak megítélésére a közéletben is *az erkölcsstan* közönséges szabályai irányadók. A politikának nincs semmi ereje arra, hogy erkölcsössé tegye azt, ami erkölcsstelen. Ha valaki *nemes intenciókkal* követ el immoralitást a politikában: ugyanazt teszi, mint aki nemes intenciókkal követ el más téren immoralitást. Ha valakinél *collisio officiorum* támad a politikából kifolyólag: erkölcsileg ép úgy ítélendő meg, mint akinél *collisio* támad a magánélet terén. A politikai *enyhítő körülményekre* ugyanez áll.

Mindez az *erkölcsstan* problémája; a politikai tudománynak nincs hozzá semmi köze.

A politikai tudomány számára ott kezdődik az erkölcs problémája, midőn nem a *politikusról*, hanem a *politikáról*, nem az *intenciókról*, hanem a *következményekről* van szó. Itt kell a causalitas kapcsán megmutatnunk, hogy mily immoralis. A agy morális consequential vannak bizonyos politikának, akár akarta azt a politikus, akár nem akarta. És ez ismét nem abból a szempontból fontos előttünk, hogy a politikát ennek alapján hogy ítéljük meg erkölcsileg – mert ez ismét csak az *erkölcsstan* problémája – hanem hogy rámutassunk bizonyos intézményeknek és intézkedéseknek adott viszonyok között *szükségképp immoralis* következményeire, s ebből a szempontból is megismerve az államélet természetét, megtaláljuk azon módokat és eszközöket, amelyekkel a közéleti erkölcs emelhető.

Az ily vizsgálatok meg fogják mutatni, hogy bármily nemes intenciókkal alapított intézmények is lehetnek néha immoralis hatásúak; viszont immoralis tendenciájuk morális eredményt hozhatnak létre.

I. Az állami functiókban rejlő *kényszerítésre* pl. az alávettetek különböző helyeken és időkben különbözőképp reagálnak. Oroszországot a forradalom előtt corruptióval enyhített despotiának mondtak. Oly erők, melyek alkotmányosan nem

bírtak érvényesülni, bizonyos tekintetekben mégis érvényesültek, csakhogy a corruptió segélyével. Spanyolország képtelen védvamos merkantil politikája oly rendkívüli teherpróbára tette a közmoralitást, amelyet az meg nem bírhatott s így a széleskörű csempésztést honosította meg. Ez esetekben tehát u *kényszer* consequentiája az erkölcstelenség. De lehet az ép úgy a szabadságé is. Fejletlen nemzeteknél a széleskörű politikai jogok magukkal hozzák a vesztegetést s az egész közélet bizonyos immoralitását.

Amint a túlszigorú adótörvények vagy ármaximálások szükségképp magukkal hozzák a visszaélést s az adózó vagy eladó közönség moralitása meg nem bírván a nagy kísértést, hatása alatt még inkább összeróniuk, ép úgy a túlenyhe rendszabályozás, fegyvelemhiány stb. megronthatja a közmorált.

Láthatjuk itt, hogy immoralis intenciók nélkül, sőt esetleg morális elvek hatása alatt – igazságos adózás, igazságos ár-megállapítás – a kormányzati akció maga növeli meg az immoralitást.

Az orosz példa azt mutatja, hogy midőn az önkényuralom ideális alapjai ingadoznak s a társadalom erkölce laza és az újonnan támadó politikai faktorok alkotmányosan nem tudnak érvényesülni, ez szükségképp közigazgatási immoralitásra vezet. De viszont láttuk, hogy a politikai jogoknak éretlen elemekre való kiterjesztése is ezt eredményezi. Egyik esetben a politikai szabadság *hiánya*; a másik esetben annak *túlságra* az immoralitás okozója.

Az adótörvények és ármaximálások példájánál pedig éppen a közönség moralitásának a *túlbecslése* az immoralitás okozója.

Látjuk tehát, mily *relatív* – és a politikusok intentionnak tisztaságától független – szempontok teszik az egyik esetben ezt, a másikban azt a politikai intézményt vagy intézkedést erkölcstelenség okozójává. Ugyanaz a politika más viszonyok között szükségképp egészen más eredményre vezet.

Ezek a tapasztalatok mutatják a *fokozatos fejlődés* elvének *ethikai szempontból* való nagy fontosságát. Mutatják, hogy ha a szellemi vagy erkölcsi fejlődésnek *nem a megfelelő fokán* – vagy nem a tényleges fejlődési iránynak *megfelelő irányban* – hoznak be valamely intézményt, vagy tesznek valamely intézkedést, akkor az adott esetben nem csak impraktikus, hanem következményeiben immoralisnak is fog mutatkozni. A fejlődési irány és fok helyes felismerésének óriási fontossága tehát itt is nyilvánvaló.

Midőn az egyes államok sajátos individualitását vizsgáljuk, ebből a szempontból is kell tehát azokat néznünk. Milyen *irányú* és *fajtájú* azon ország akkori közéleti moralitása? Mily fokú moralitás *feltevését* bírja meg tehát a nemzet? Mily *intézményei* fokozzák vagy rontják azt eképp indirekte? *Mily*

erők nyilvánulnak meg immorálisán? s *hogyan* lehetne azoknak morálisabban megnyilvánulni ok? Mennyiben az intézményekben és mennyiben a nemzetben rejlik végképp az immoralitás?

II. Az erkölcsnek a maga saját *belső értékén* kívül – mely minden körülményektől független s abszolút – van még egy más, t. i. *politikai értéke* is. Az ember erkölcsi lény s így az erkölcs önértéke ebből szükségképp következik. De éppen mert az erkölcs az emberi természetnek és az emberi kultúrának egyik lényeges és nélkülözhetetlen alkatrésze: éppen ezért képezi minden egészséges, életerős államnak is egyik életfeltételét.

1. Mindig és mindenütt szükséges az állam fennmaradásához a közmorálnak legalább bizonyos minimuma.

Mert a közerkölcs az állam szellemi és anyagi faktorainak s minden intézményeinek integráns és *nélkülözhetetlen* alkatrésze. Lazulásával mindezeknek az ereje lazul, pusztulásával mindezek erejének egyik éltető eleme pusztul el. És a közmoral legcsekélyebb súlyedése kihat az egyesekre is s – minthogy az erkölcs az egyes ember egyéniségének is alapja – az egyesekben is elvégzi rombolását.

Midőn egy államot megvizsgálunk, azt is kell vizsgálnunk tehát, hogy körülményei – fekvése, nemzetközi relációi, belső struktúrája – mily fokú és milyen irányú morált tesznek *létfeltételévé* – melyiket inkább? és milyen sorrendben? Hogy pl. nélkülözheti-e a harci erényeket s mily fokig? Mennyivel inkább mint más nemzetek? Mely erények nélkülözhetetlenek helyzetében? s mily fokban és milyen rendben? Egyszóval megállapítandó: *ethikai létfeltételeinek hierarchiája*. Azonban midőn az államot vizsgáljuk, sohasem szabad elfelednünk annak kettős természetét. Miként az ember, úgy az állam is egyrészt ugyan az *erkölcsi világrendnek*, de másrészt nyilvánvalólag a *külső természet rendjének* van alávetve. Midőn tehát hangsúlyozzuk, hogy a közerkölcs az állam fennállásának tényleg is egyik alapfeltétele, nem szabad elhallgatnunk azt a tényt sem, hogy a létért való küzdelem néha az erkölcs követelményeinek tényleg korlátokat szab.

A szociális *igazság* erkölcsi követelmény. Az erkölcsi világrend alapvető törvényeiből következik. De a nemzeteknek létért való harca – mely a természeti törvényből következik – ezen szociális igazság megvalósításának szükségképp megszabja korlátait. A conservatív Bismarck meglátta ezt az igazságot; a természettudományos alapon álló szociológia nem látta meg. Németország 1918-iki összeomlása végleg bebizonyította.

2. Ha az államélet szellemi tényezőit vizsgáljuk, látnunk kell, mily rendkívüli fontosságú azokban az erkölcsi elem.

Ha a közerkölcs megrendül, megrendülnek e tényezők legfőbb alapjai.

A jogrend alapja: az erkölcsi parancs. A büntető jog minden rendelkezése illuzorius: ha nincs meg a vádlottban a büntudat, mely beismerésre bírja, a tanúban az igazmondás kötelességének az érzése és a bíró lelkében az igazságot követelő erkölcsi parancs.

Korrumpált közigazgatás illuzoriussá teszi a törvényhozás és kormányzat legnemesebb intencióit.

A vezetőosztályok és a vezető politikusok felelősségérzete nélkül az alkotmányok minden kautelái hiányosak. Katonai erkölcsök nélkül nincsen hadsereg.

Az államélet anyagi faktoraiban is vannak szellemi tényezők. És ezekben, épúgy mint az államéletnek tisztán szellemi faktoraiban is, vannak erkölcsi alkatelemek is.

Maga a közgazdasági élet is megérzi tehát az erkölcsi tényezők erejét. A hitel alapja a bizalom, mondja Széchenyi. A firma becsületének, a teljesített munka jóságának ambicionálása – ugyancsak erkölcsi tőkének közgazdasági értékű megnyilatkozása.

A termelt javak minőségén megérzik a termelők közgazdasági moralitása.

Általában mondhatni, hogy az állam a kötelesség fogalmán alapul.

A szolidaritások első követelménye és consequentiája: a fegyelem. A nemzeti öntudat, a vallási, faji, pártpolitikai, osztályöntudat, a testületi – pl. katonai – szellem : mind fegyelmet kíván. E fegyelem egyik alapja a kényszer. De a másik alapja : a szolidáris egység – nemzet, osztály stb. – iránti kötelesség.

Ha egy állam sajátos individualitását akarjuk tehát megismerni, vizsgálunk kell erkölcsi szempontból is annak anyagi és szellemi faktorait. Meg kell vizsgálunk intézményeit is, (melyek tulajdonképpen szintén részben anyagi, részben szellemi faktorok organizációi). Látni fogjuk, hogy mindezeknek megvannak az erkölcsi előfeltételei s így erkölcsi alkatelemei. Minden intézményhez az erkölcsiségnek más és más foka és fajtája szükséges.

Ennek az igazságát sejtette meg Montesquieu, midőn az egyes államformák erkölcsi előfeltételeit igyekezett volt megjelölni, így: a demokráciáé az erény, a monarchiáé a becsület. Ez a megoldás ebben a formában, számos és jogos kritikára talált. De érdeme, hogy megérezte; magát ezt az általános igazságot s hogy meglátta az ezáltal felmerülő problémát.

Igenis, megvannak az intézményeknek az erkölcsi előfeltételei. Hely és idő szerint különbözők. És különbözők intézmények szerint. A felelősségérzet más fajtája alakul ki pl. a hadseregben, mint a parlamentarizmusban, vagy a bíraskodás-

ban. Nagyobb az angol parlamentarizmusban, mint a magyarban. Kisebb a mai magyarban, mint a régebbiben. És így tovább.

Az államélet főbb faktoraira, az osztályokra, felekezetekre stb. ugyanez a szabály áll.

Az angol alkotmány történetét meg nem érthetjük az angol arisztokrácia megértése nélkül, sem a modern munkásosztály megértése nélkül korunk szociális mozgalmait. Az angol arisztokrácia ereje azonban nemcsak anyagi erején, elsőszülöttségi rendjén stb. alapult, hanem azokon az erkölcsi qualitasokon is, amelyek jellemezték. Tocqueville leírja a nagy francia forradalom előtti francia és angol arisztokráciát, azt, hogy az egyik mint vonja ki magát az adózás és a vezetés terheiből, a másik mint veti magát azoknak alá és hogy mint ássa alá ezzel egyik s mint alapozza meg a másik a maga osztályának az uralkodó jogát.

Ha így valamely ország osztályainak, felekezeteinek, fajainak, pártjainak, testületeinek erkölcsi irányát, erkölcsi erejét és erkölcsének sajátos alakjait megvizsgáljuk s más országokéval összehasonlítjuk : sokszor mindennél jellemzőbb vonásait kapjuk meg azon országnak. Megkapjuk az erőviszonyok képeinek a kiegészítését — mert az erkölcs is erő — megkapjuk stabilitási fokának egyik kritériumát — aszerint, hogy az erkölcsi erők mindenike ott s akkor mennyire stabil — és megismerhetjük az illető ország akkori erkölcsi individualitását.

III. Az egyes korok és nemzetek történelme és jelen közléte egyrészt az egyes nemzeteit, másrészt az egyes rétegek idealizmusának rendkívüli különbségeit mutatja. Es pedig; úgy idealizmusuk természete, mint idealizmusuk ereje szempontjából.

Minden nemzetben és annak minden rétegén belül mindig mutatkozik az idealizmusnak valamely fajtája. Beteg politikai viszonyok között inkább a magánéletre, a családi, vallási, kultúréletre szorítkozik. Dekadens időszakokban még ott is csak gyengén. De maga a magánéletben mutatkozó idealizmus is a családra, az egyházra és a kultúrára való vonatkozásai által indirekte kihat a közlétre is. Egészséges közviszonyok pedig direkte ható közléleti idealizmus nélkül el sem képzelhetők.

A közléletnek számtalan ideális faktora van. Ezeknek mind meg van a maguk külön belső természete. A vallásos érzés más mint a faji érzés, a pártszellem más mint a testületi szellem és így tovább. Természetéből kifolyólag az egyik erősebb lehet, mint a másik : az igazi vallásos érzés erősebb pl. a testületi szellemnél, és így tovább. Az egyik faj idealizmusa más mint a másiké, és így tovább.

Tannak korszakok és nemzetek, amelyekben a vallásos idealizmus az erős, — országoként különböző fokban. Van-

nak időszakok, amidőn valamely osztály-idealizmus, vannak amelyekben valamely vallási, vagy faji idealizmus az erős – korszakonként, nemzetenként változó fokban, – és amidőn ez adja meg a nemzet *egész* idealizmusának a színét s jellegét.

A közéleti idealizmus *természete* és *ereje a viszonyok* szerint is különböző. Egyrészt az egyes nemzet különböző *rétegeiben* különböző fajtájú és erejű idealizmusok fejlődhetnek, másrészt az *egész nemzetet* átható – pl. nemzeti irányú – idealizmus ereje is gyakran rétegenként különböző erejű és természetű. A nemzet különböző osztályainak, felekezeteinek, fajainak, pártjainak meg lehet a maguk saját – a többiekétől különböző – idealizmusa: osztályuk, felekezetük, fajuk, pártjuk hivatásába vetett hitük s iránta való odaadásuk. És a nemzet különböző rétegeiben a nemzeti érzés egészen különböző – osztály, felekezeti, faji, párt szempont októl impregnált – természetű és erejű lehet.

Vizsgálunk kell tehát az idealizmus természetét és az idealizmus erejét és pedig mind a kettőt először a nemzet *különböző rétegeiben*, másodsor *az egész nemzet* belül.

1. Hogyha legelőbb is az idealizmus *természetét* vizsgáljuk, látjuk, hogy az mennyire különböző rétegenként és nemzetenként.

Ha a nemzetek különböző *rétegeit* vizsgáljuk, azt látjuk, hogy ugyanazon ideális faktor más és más rétegben egészen különböző természetű.

All ez első sorban az *osztályokra*. A történelem mutatja, hogy pl. a XIV. Lajos korabeli aristocrazia, a XVIII. századvégi bourgeoisie és proletariátus emberideálja s értékelése milyen különböző. Az elsőnek legfőbb eszménye a bátorság, a másodiknak a kultúra, a harmadiké a munka. Becsülik mind mindezen erényeket, de az *értékelések skálája* különböző.

Ugyanígy van a *felekezetekkel* és *fajokkal* is. A puritanizmus ember-ideálja más mint a korabeli katolikusé, különösen miután a faji psyche is belejátszik. Az észak és dél ember-ideálja is sokban különböző. A különböző *kultúrák* is – mindezen motívumok belejátszásával – különböző fajtájú idealizmust teremhetnek. Példa rá a római, vagy a renaissance-kori és a keresztény kultúra ideál-typusa. Maguk a *párt*-ellentétek is kiszélesedhetnek – hasonló hatások alatt – ilyen fokig; példa rá a militarista és a pacifista pártok világnézlete.

Mindezen kívül figyelembe kell vennünk, hogy az *egész nemzetet* átható valamely ideális áramlat ha át is hatja annak minden rétegét, gyakran minden egyes rétegben *ezek természetete szerint módosul*. Az uralkodó osztály, az uralkodó vallás, az – uralkodó faj és párt – nemcsak érdekből, de ideál-jaik azonossága folytán is – inkább azonosítja magát az

illető állammal, s így pl. a nemzeti érzés az ilyenekben kevésbé, a többiekben inkább módosul.

2. Ennek megfelelőleg ez idealizmus *ereje* is különböző:

a) Először is minden nemzet *egyres rétegeiben*. Az uralkodó rétegekben erősebb lesz:, nemzeti érzés-, a többi rétegben pedig – ha csak ellenkező irányú faktorok nem működnek – az állammal való érdek és érzelmi közösség erejével egyenes arányban növekszik vagy csökken.

Felekezeti háborúk idején az elnyomott felekezetekben, osztályharcok korszakában az elnyomott osztályokban, fajharcok korában az elnyomott fajokban lanyhul el vagy szűnik meg a nemzeti érzés. (És pedig nem az elnyomás tényleges fokának, hanem az elnyomottság érzésének – vagyis az illető réteg idealizmusa partikuláris irányának és erejének – arányában.)

b) Az idealizmus ereje azonban nemcsak rétegenként, hanem *nemzetenként* és *korszakonként* is különböző. Ha egy nemzet történelmét tanulmányoztuk s más nemzetekéhez hasonlítottuk múltját és jelenét, az idealizmus erejének a rendkívüli hullámzásait fogjuk látni. Egyik nemzetben vagy korban gyengébb, a másokban erősebb, az egyikben gyöngül, a másokban erősödik. Látni fogjuk a növekedés vagy apadás *tendenciáit* s ezek alapján az azokat előidéző okokat s a nyomokban járó következményeket. –

Így, mindezen szempontok figyelembe vételével kell valamely nemzet idealizmusának jellegét s általában a politikai idealizmus törvényszerűségeit megkeresnünk. Vizsgálunk kell az idealizmus erejét és természetét valamely nemzet minden létegen belül, vizsgálunk kell a nemzet egészében is.

Össze kell hasonlítanunk más nemzetek jelenlegi viszonyaival és elmúlt időkbeli viszonyaival s múlt *hullámzásainak* és jelen *tendenciáinak* irányát megrajzolnunk.

A hasonlóságoknak és különbözőségeknek, az állandóságnak és a változásnak, a determináltságnak és az egyéni befolyásnak, a kölcsönhatásoknak, a fejlődésnek és a visszafejlődésnek a szempontjaiból kell végigvizsgálunk s csak akkor remélhetjük a közéleti idealizmus okainak, egyes törvényszerűségeinek megközelítő megértését.

VII.

Állandóság és változékonyság az állam életében.

1. Mozgás és változás.

Az államaiét jelenségeinek vizsgálata a politikai faktorok rendkívüli változékonyságát mutatta. E változékonyság koronként és nemzetenként különböző; de mindig s mindenütt nyilvánlik.

Comte Ágoston megkülönbözteti a társasélet statikáját és dynamikáját és a társadalmi dinamika mozgató erőit a születést, a halált és a hiányérzetet jelöli meg. Ez a megállapítás nem pontos és több tekintetben precizírozásra szorul.

A társas életet nem lehet statikai és dynamikai szempontból tekinteni, mert az állam nem mechanizmus. A gép nem alakul át munkája közben, munkája – mindaddig míg a gép el nem romlik – ugyanolyan marad. Az állam szakadatlanul átalakul s újonnan átalakulva másként és másként működik. A gép működése megállhat és ismét megindulhat. Az állam tényezőinek nagy része élő s az élet meg nem áll.

Az államélet tehát szakadatlan mozgást mutat; de e mozgás nem a dynamikai, hanem a physiologiaihoz hasonlítható. Egy része szükségképpen, mint a testben a gyomor, a szív és tüdők mozgása; más része bizonyos viszonyok között tőlünk függ, mint a testnek vagy részeinek helyváltoztatásba. És miként a gyomor, a szív és a tüdők s a testrészek mozgásán átalakítja rendre az egész szervezetet s az átalakult szervezet sokban másként fog működni, mint azelőtt: ép úgy az államéletben is a *mozgás* eredménye: az egész megváltozása.

A politikai életben tehát a szakadatlan változás processusa mutatkozik.

*

I. Első sorban a politikai faktorok, politikai okok nélkül, részben saját *belső természetükből* kifolyólag, részben más ily faktorok *nem politikai* behatása alatt változnak meg.

a) Az állam *területe* megváltozik természeti okokból s az embernek a természettel szemben vívott küzdelme folytán. A föld termékenysége, vízrajzi, természetes közlekedési viszonyai változnak maguktól is.

Ha meggondoljuk, hogy pl. egy tengerszorosnak v. földnyelvnek eltűnése, egy folyó medrének megváltozása milyen nagy politikai jelentőségű lehet, látnunk kell, hogy oly esetek-

ben, midőn ez a természet műve, e természeti változás mily nyilvánvalólag politikai változás.

Az állam területének a változásai pedig, ismét természeti erők szerepe folytán, újabb változásokat idéznek elő.

Az államterület minősége és a klíma ugyanis együtt hatnak az illető föld flórájára és faunájára. Azoknak szaporodás? természeti törvény s az emberi kéztől függetlenül is bekövetkezik. Mennyiségére és minőségére később az emberi munka is kihat. Ez már nem egyszerű természeti processus s számos kulturális, gazdasági és politikai viszonyt előfeltételez. A területnek és klímának a változása azonban ép úgy ki fog hatni a fauna és flóra megváltozására, mint az emberi munka akcióba lépése vagy megváltozása.

Egykor termékeny vidékek, régi kultúrák terei vízhiány miatt terméketlenné lettek. Terméketlen vidékek mesterséges öntözés és munka által termökké váltak. Hollandia gátjai, Egyptom víziművei példakul szolgálhatnak. A terület közlekedési viszonyainak csatornázással, lecsapolással, erdőirtással stb. való átalakíthatósága ép ily nyilvánvaló. Kétségkívül meg vannak mindezeknek – mint minden kultúrmunkának – a maguk politikai *előfeltételei*; de maga a változást előidéző akció nem politikai természetű.

b) Miként a terület, úgy a *népesség* is szakadatlanul változik. És pedig bizonyos tekintetben mindig és mindenütt; más tekintetekben esetleg és a viszonyok szerint. Természeti törvény a születés és halál; politikai behatás nélkül, eo ipso, természeti törvény a nemzedékeknek egymást követő változása. A születési és halálozási *arány* azonban már a sajátos viszonyokból adódik. Függs a terméstől, a közegészségügyi viszonyoktól, a bel- és külbiztonság mibenlététől stb. És mindezek részben természeti okoktól, részben kulturális, gazdasági vagy politikai okoktól.

„Az pedig, hogy az egymást követő nemzedékek mennyiben különböznek egymástól, – gondolkozásban, érzésben, törekvésben – már egészen az illető kor és nemzet kulturális, gazdasági és politikai viszonyaitól függ. És így ezektől függ az, hogy e tekintetben mekkora és milyen irányú a változás.

c) Az államélet *gazdasági és szellemi tényezői* végül szintén eo ipso, minden politikai változás nélkül is, direkte is megváltoznak. Mozzató indokukat Tömté hiányérzetnek nevezi, mozzató erejük a munka. Az ember anyagi és szellemi munkájának pedig az a természete, hogy növeli a meglevőt és alakítja. Prosperáló gazdasági élet folytonos gyarapodást és fejlődést, hanyatló pedig stagnálást és visszaesést támaszt. Egészséges kultúrélet szakadatlanul gyarapítja és tökéletesíti a kultúrértékeket; beteg kultúra eo ipso lehanyatlík. – Mindég eo ipso és szükségképp idézi elő a változást. A gazdasági és kulturális tényezők alapja a munka s e munka értéke ép attól

függ, hogy milyen változást idéz elő. De ezen a dolog természetéből szükségképpen eredő változások mellett vannak olyanok is, amelyek részben inkább az illető nemzet gazdasági és szellemi viszonyaiból következők. Gazdasági irányok, vallási, erkölcsi, kulturális irányok egymást váltják fel, vagy egymást ellensúlyozzák. Hogy mikor, miként és mennyire, ez már részben az illető kor és nemzet speciális gazdasági és kulturális viszonyaiban gyökerezik.

És mindez politikai faktor lévén, e változások mindenike természetesen további politikai változásokat von maga után.

Akár a területet, akár a népességet, akár a főhatalmat, akár az államélet anyagi és szellemi faktorait vizsgáljuk, ugyanazt látjuk. Magukból az illető faktorok természetéből, élő voltukból, mozgás és változás támad. E változások egy része a természet által vagy e faktorok természete által van csupán determinálva. Más részük más politikai faktorok ugyanily eredetű változásai által. Ismét mások általában a speciális területi, népességi, gazdasági, ideológiai viszonyok által. Ez utóbbiak ismét mind bizonyos fokig a politikai viszonyok által vannak előfeltételezve, melyek – mint látni fogjuk – *direkt* politikai változásoknak is alája vannak vetve.

*

II. Az államélet nemcsak a természet behatása, faktorainak belső természete s egymásra való hatásaik s az államnak ezekre való hatásai folytán változik meg, hanem *direkt politikai okokból* is. Míg az előbb vizsgált változásoknál az eredeti ok nem politikai természetű s csak következményei azok, a változások ezen csoportjánál már az elsődleges változás is politikai természetű.

És pedig részben külső, részben belső politikai okokból ered.

Változnak a nemzetközi viszonyok, változnak az egyes államok is. Némely korszakban a nemzetközi viszonyok változékonyabbak, némelyikben az egyes államok viszonyai. A nemzetközi változásoknak az egyes államra való befolyása és viszont az egyes államon belül történt változásnak a nemzetközi helyzetre való hatása államonként s koronként különböző és szakadatlanul változó. De általában meg van a kettő között az összefüggés és kölcsönhatás és pedig nem csak a politikai változások, hanem az ezekre ható belső és külső gazdasági és szellemi változások tekintetében is.

III. Az államélet faktorainak egyike sem bír *teljes* állandósággal. De e faktorok *változékonyasága nem egyforma*, némely faktor csak ephemer élettartamú vagy jelentőségű, némelyik századokon át hat, van amely évezredes. Ez különbözik a viszonyok és a kérdéses politikai faktorok természete szerint.

Az állam földrajzi fekvése általában kevésbé változékony, mint az állam politikai fekvése. A faj általában kevésbé változékony mint pl. a párt és így tovább.

Ugyanazon faktornak – pl. a területnek – a változékonysága is *hely* és *idő* szerint különböző. Némely állam területe nagyjában változatlan marad nemzedékeken át; míg mások szakadatlan területváltozásokat mutatnak. Vannak korszakok, midőn háborúk és forradalmak szakadatlanul új és új államalakulásokat idéznek elő, míg viszont vannak relative nyugalmasabb korszakok, melyekben a területi statusquo mintegy megmervül. Az államterület minősége sem egyformán változékony. Ugyanez áll az állami népességre is más szempontból. Ugyanez áll a nemzetek intézményeire s főként szellemi tényezőire is. Talán a szellemi faktorok politikai élettartama a legkülönbözőbb az egyes szellemi faktorok és a sajátos viszonyok szerint.

Ez egyszerű változások azonban más változásokat vonnak maguk után. Mert hiszen ha csak az államélet egyetlen tényezője változna is, az természetesen kihatna a többiekre is. Némelyekre közvetlenebbül és erősebben, másokra csak indirekte és gyengébben; de bizonyos fokig mindenikre.

Az állam fekvése más lesz, amint kisebbedik vagy nagyobbodik s amint szomszédai nagyobbodnak vagy kisebbednek? területe nő vagy fogy s gazdaságilag is folyton átalakul. A pártok, fajok, felekezetek, osztályok, testületek alkotó elemeinek vizsgálata ugyanezt mutatja. Az anyagi és szellemi tényezők változnak, és a főhatalom s összes intézményei is.

Terület, népesség, főhatalom így alakítják át egymást folytonosan, minden tendentia nélkül is, gyakran csupán a dolgok ereje által. E szakadatlan kölcsönhatás a szakadatlan változás precessusát idézné elő akkor is, ha mindezen faktorok nem volnának már önmagukban is változók. Amit a *terület* vizsgálata mutat e tekintetben, ugyanezt tapasztaljuk az állam *népességénél* is. Bármily szempontból. osztályozzuk az állami népességet – faji, felekezeti, osztály, vagy párt szempontból – azt látjuk, hogy azok mindenike mind kisebb alkotó elemekre bomlik. Ezen alkotó elemek mind szakadatlan kölcsönhatásban vannak. Valamely párt alkotó elemei az illető párt többi alkatelemeivel, a párt szervezetével. Azon osztálylally vagy felekezettel, vagy fajjal, amelyhez tartoznak. A többi párttal. Magával az állammal és a külfölddel.

A szellemi faktoroknak, vallásnak, erkölcsnek, a nemzeti érzésnek, fegyelemnek, harckészségnek, összetartásnak saját belső élete van. Meg vannak ennek folytán pl. a vallásos érzés erejének és irányának az *ebből* eredő fluctuatioi. Vallásos és vallástalan korszakok, vagy kevésbé, avagy inkább vallásos korszakok végtelen számú fokozat szerint.

Ezek az erők nem mechanikus, hanem élő erők lévén, hol gyöngülnek, hol erősödnek.

Az erők lanygulásának és újraéledésének e törvénye az államélet egészét áthatja. Mert, miután az imponderabiliák magukat a materialis tényezőket is áthatják, egyetlen imponderabilis tényező változása kihathat az összes gazdasági faktorokra is s azokban is teljes változást idézhet elő. És t z ismét az egészre visszahat.

Ennek folytán a politikai faktorok ereje szakadatlanul fluctual. Bármely politikai faktort vizsgáljunk, azt fogjuk látni, hogy ideális és materialis alkatelemeinek *ereje* nem állandó. Az erő változik és az erő változásával maga az irány is eo ispo megváltozik.

Complicálja e processust az e téren is mutatkozó *kölcsönhatás*. Az ideális és materialis erők át meg áthatják egymást. Az anyagi erők alkatelemei között is vannak szellemiek é-t viszont, így a fluctuatio kölcsönhatások által rendkívül complicált.

Miután ugyanis nemcsak *egyetlen* faktor változik meg, hanem mindenik: mindeniknek a változása hat a másikra, í a másiknak a változása erre is visszahat.

Valamely államélet sajátos viszonyainak ismeretéhez nélkülözhetetlen tehát e *kölcsönhatási relációk* ismerete. Tudnunk kell minden fontosabb tényezőről, hogy mely tényezőkre mily direkt és mily erős a hatása s hogy az mily fokban és mily feltételek között változó.

Ugyanez áll az *egyénre* is. Úgyszintén az államélet *szellemi faktoraira* is, amelyek az anyagiakkal szakadatlan kölcsönhatásban állnak. Az *intézményt* constituáló jog v. conventio ép így szakadatlanul hat az intézményt alkotó többi faktorra s azokat alakítja. E többi faktor szintén mind hat egymásra, miként alkatelemeik is egymásra. Egy parlament tagjai megérezik az illető osztály, párt, faj, felekezet hatását, amelyhez tartoznak s azonkívül magáét a parlamenti szervezetét is. Hat reájuk az állam, amelyet vezetnek és a külföld számos hatása, amelyet megérezhetnek úgyis mint osztályuk, pártjuk, felekezetük, fajuk tagjai, úgyis mint parlamenti emberek, vagy mint az illető állam sorsának intézői.

Mindezen *direkt* hatások mellett constatálnunk kell az *indirekt* kölcsönhatásokat is. Az állam sorsát intéző államférfi s az őt elhatárolásaiban megkötő vagy elősegítő fajok, felekezetek, pártok, osztályok, egyének, intézmények, testületek, szellemi áramlatok befolyásolói egyaránt érzik a viszonyoknak az ő egész gondolkozásukat és érzésüket szükségképp módosító hatásait. A viszonyok változottságának a belátása vagy megérezése módosítja céljaikat és mindez viszont természetesen az illető viszonyokra is visszahat.

Nem minden politikai faktor gyakorol a többire *egyforma hatást*; nem minden politikai faktor *reagál egyformán* az ily hatásokra és nem minden ily hatás és visszahatás történik *ugyanegy irányban*.

Ugyanazon politikai faktor is – az államterület, a fajok stb. – különböző fokban és irányban hat a többire és reagál azok hatásaira, egyes korok és egyes országok különböző viszonyai szerint.

E *direkt* kölcsönhatások mellett mindezen változások kölcsönösen kihatnak egymásra *indirekte* is; a politikai faktorok *célkitűzéseire* is irányítólag hatnak s azok visszahatása és kölcsönhatása is mutatkozik.

Új területek, új pártok, átalakult fajok, osztályok, új egyének, célok, áramlatok, régiek eltűnése s átváltozása: mindez magában is átalakítja az erőviszonyokat. De ez átalakulás még intenzivebb az erők *fluctuatiojának* a törvénye által.

Az erők hullámozása kihat az erők kölcsönhatására eb az erők kölcsönhatása az erők hullámozására.

Ha a politikai faktorok már saját belső természetük folytán változékony erejűek: természetes, hogy még inkább fluctuálnak akkor, ha más politikai faktorok is folytonos hatással vannak rájuk. Annál inkább, mert ezek a faktorok is belsőleg folyton változtatják erejüket.

*

IV. *A változási irányokról.* A politikai élet faktorai és erejük egyaránt változékonyak; nemcsak különböző *fokban*, hanem különböző *irányban* is.

1. Az által, hogy *a politikai tényezők substantiája változik*, eo ipso is új irányzat keletkezik. A viszonyok *különbözőségéből* a változási irányzatok e' *különbözősége* is szükségképp támad.

a) Az államterület fekvése változhatik azáltal, hogy no és változhatik úgy is, hogy csökken a terület. Az egyiknek vagy a másiknak consequential különbözők. Sőt magának pl a terület gyarapodásának is bizonyos viszonyok között ilyen,, más viszonyok között amolyan consequential lesznek.

Az államterület növekedése összeütközéseket hozhat; de az is lehet, hogy biztos határok s békés szomszédok által a béke garanciája lesz. Területveszteség revanchera vezethet, de egy békésebb politikához is.

A terület megváltozásával természetszerűleg a népesség is megváltozik, az állam új elemeket nyer, vagy régieket veszít.

b) Ettől független okokból is változik a népesség, pl. faji, felekezeti, osztály és párt szempontból, de mm állandóan és nem egy irányban. A reformáció idején pl. Európának igen sok államában egy ideig a protestantizmus szakadatlan terje-

dése mutatkozik, azonban amint az ellenreformáció megindul, sok helyütt a népesség felekezeti viszonyai az ellenkező irányban szenvednek változást. Ugyanezt látjuk néha a fajoknál is: vegyülési processusok után erős visszahatást. Az osztályok változási iránya nyugodt politikai és gazdasági viszonyok között állandóbb, a pártoké a legváltozékonyabb.

De mindezen szempontokból nézvéen a népességet, látjuk, hogy maguknak a fajoknak, felekezeteknek, osztályoknak, pártoknak az *alkatelemei* is *különböző irányban* változnak meg, amint ezek egész consistentiája és ereje változott.

c) Az államélet anyagi és szellemi faktorai sem folyton egy irányban változnak. Még ugyanazon gazdasági fejlődési irány is, megszakítatlanul is, különböző politikai consequentiákra vezethet a maga fejlődésének, vagy a többi factrok fejlődésének különböző fokán, az egyes korok és nemzetek sajátos viszonyai szerint. Annál nyíl van valóbb ez a szellemi faktoroknál.

d) Ugyanez áll a politikai *intézményekre* is.

2. *A politikai erők fluctuatioja.* a) Az államéletben nemcsak a szellemi, de az anyagi tényezőknek az *érije* is folyton fluctuál. Semely államban s némely korban erősebben, másban gyengébben. A mezőgazdasági évi termés, a pénzpiac, a bevétel és kivétel, az adóképesség, bizonyos kereteken belül folyton változó lévén, az illető ország gazdasági ereje bizonyos határok között folyton hullámzik. Fluctuál a faji érzés ereje és iránya is, ép így az osztályöntudat, a felekezeti öntudat és a párt-szellem, a fegyelem, vagy a szolidaritás érzete s a közéleti erkölcs ereje s iránya is. Általában mégis az anyagi tényezők ereje a szellemiekénél kevésbé hullámzó.

b) Azonban *ugyanazon* faktornak – pl. a faji érzésnek – az ereje országonként és koronként különböző fokban fluctuálhat. Némely nemzetben mint pl. a franciánál a faji érzés századokon át változatlan erővel hat s csak rövid ideig s relatíve igen kevésbé fluctuál. Németország ellenben a XVIII. század partikularista kozmopolitizmusából a XIX. században a centralizáló sovinizmus sodrába került.

Az erők – viszonyonként változó – fluctuatioja a változások *egész processusára* kihat.

A vallásos érzés erősödése néhol a nemzeti irány erősödését jelentette, másutt annak a gyengülését. Mert pl. a spanyol katholicismus egy volt a nemzeti érzéssel, míg a német birodalomban Bismarck idején részben birodalomellenes. Különböző ez is hely és idő s a fluctuáló erők belső természete szerint.

3. A *kölcsönhatások* valamely állam politikai faktorai között szintén *nem mind ugyanegy irány felé* terelik e faktorokat. Néha elősegítik, néha akadályozzák, néha semlegesítik, néha más irányba terelik őket és azok ismét ugyanazon módok valamelyikén lehetnek reájuk hatással.

Midőn Oroszország a szibériai vasutat kiépítette, Oroszország terjeszkedésének a consequential úgy orosz, mint japán részről megkísértették egyesek (Witte és Ito) békés irányban vonni meg. Az államterület fekvésének és politikai fekvésének consequentiáira gazdasági faktorok ilyen irányban próbáltak hatni. De más faktorok erősebb hatásai azokat háttérbe szorították és így a szituáció háborús consequentiákat hozott.

*

V. A változékonyság *törvény*, de nem *egyedüli* törvény az államéletben. Emellett még a következő törvények mutatkoznak:

1. Az államélet egyes faktorai *nem, egyszerre, nem egyforma mértékben* és *nem egyazon irányban* változnak. Mindig vannak faktorok, melyeknek *változékonysági időpontja* nem következett be, vagy jelenlegi *változékonyságának foka* jelentéktelen és mindig vannak változási irányok, amelyek a többiekől *elütnek* s így azokat *hátráltatják*.

A politikai faktorok relatív állandóságából tehát szükségképp az államélet bizonyos *folytonossága* támad.

2. Az egyes politikai faktorok változásának foka és időpontja különböző. E tény magyarázza a politikai élet változásainak a *fokozatosságát*.

A *változékonyság* törvénye eképp az *állandóság* és a *fokozatosság* törvényeivel fog kiegészülni, melyek nem ellenkeznek ez első törvénnyel, sőt ép a politikai változékonyság természetéből következnek s annak a mikéntjét magyarázzák.

2. A fokozatosság törvényei.

Amint a tespedő időszakok politikusai gyakran nem tudják a politikai változások törvényét kellőleg értékelni, ép oly gyakran a forradalmi átalakulások időszakában elfeledik a politikai életben nyilvánuló állandóság törvényszerűségét.

1. Láttuk, hogy a politikai tényezők *substantiája* menyire változó. De e változékonyság az egyes tényezőknél s az egyes korokban és országokban *nem egyforma*. E tényből már az állandóság bizonyos szükségképpenisége következik. Mert miután a politikai tényezők *nem egyszerre* változnak meg, a legnagyobb politikai átalakulások idején is a politikai tényezők egy egész sora mutatkozik, amely *abban a pillanatban* állandó természetű faktor, azaz amelynek megváltozása nem most actualis. Ha egy államnak minden tényezője egyszerre változnék, megszűnnék létezni. Minél fokozatosabb és minél kevésbé esik egybe a fontosabb faktoroknak és irányaiknak változása, az államélet rendje annál inkább stabil.

2. A politikai faktorok ható *iránya* is ennek folytán minden változások között bizonyos állandóságot is mutat. Amíg a terület nem változik meg *egészen*, annak bizonyos consequential *állandóan* ható tényezők maradnak. Anglia szigeti fekvése

állandó tényező, ennek folytán a szigeti fekvés politikai consequential is ugyanazok maradnak. Változnak a tengeri riválisok, de a velük szemben követendő irány mindig változatlan. Oroszország kontinentális fekvése századokon át állandóan a tenger felé irányította törekvéseit. A faji, felekezeti, osztály, párttörekvéseknek s az államhatalomnak a természetében rejlő bizonyos vonások hasonlóképpen állandó irányok megteremtői.

3. De nemcsak a politikai tényezők substantiája és iránya, hanem ezek *erejének* a *fluctuatioja* sem egyszerre változó. Bármennyire fluctuál is valamely tényező ereje, lehet az mégis oly erős, hogy ereje századokon át mindig *állandóan* jelentékeny ható erő marad. A vallásos érzés Spanyolországban, a nemzeti érzés Franciaországban, – minden időleges fluctuatiók között s minden hatások alatt is – állandóan domináló jelentőségű tényező maradt.

Az államélet jelenségeiben levő állandóság sok tekintetben csak azért nem nyilvánvaló, mert néha *ugyanazon* állandó tényezők koronként más formában mutatkoznak.

4. A politikai tényezők *kölcsönhatása* is részben változó, de részben állandó természetű. Láttuk, hogy az egyes tényezők substantiája bizonyos fokig állandó természetű. Ez állandó substantiák ereje és iránya is bizonyos részben az. Természetesen nem állandó substantiáknak állandó irányban nyilatkozó erői is egymásra való kölcsönhatásaikban bizonyos állandóságot fognak felmutatni.

Így támad mindezekből minden közéletnek bizonyos fokú stabilitása, melynek szilárdsága s alapja az illető államélet individualitásának egyik legjellemzőbb sajátága.

Miután az államélet faktorai *nem egyszerre, nem egy irányban* s *nem egyenlően* változékonyak, ebből az államéletnek bizonyos *folytonossága* támad. Minden államban, bármely adott pillanatban – a legnagyobb forradalmak idején is – vannak oly tényezők, amelyek vagy *nem akkor* változnak, vagy amelyekben *nem egyforma erővel*, vagy *nem egyforma irányban* mutatkozik a változás.

Van tehát minden adott pillanatban a *változatlanságnak* is bizonyos foka. E változatlanság: a múltnak folytonossága. Miként az élő testben bizonyos folytonosság nélkül az élet megszakad, úgy az államban s annak egyes faktoraiban is.

A folytonosság és a változás helyes aránya az egészség; fennmaradásának feltétele: a változások *fokozatossága*.

Miután az államélet egyes faktorainak s azok alkat-elemeinek különböző élettartama van, ennek folytán természetes, hogy az *összes* politikai viszonyok egyszerre nem változhatnak meg. Egymásra való hatásuk által el lehet érni, hogy egyes egyébként még változatlan tényezők megváltoz-

zanak, de nem mindeniknél s nem mindig és nem mindenütt. Vannak e tekintetben abszolút lehetetlenségek, vannak relatív lehetetlenségek s vannak célszerű és célszerűtlen lehetőségek. Ezek felismerése az államférfiak feladata.

3. A politikai átalakulások fokozatossága.

A nagy francia forradalom radikális átalakító tendenciáival szemben a német jogtörténeti iskola a fokozatos fejlődés elvét állította.

Kétségtelen, hogy minden politikai intézménynek és átalakulásnak meg vannak a maga *előfeltételei* és hogy semmiféle politikai intézmény v. átalakulás meg nem valósítható a megfelelő előfeltételek megvalósulása előtt. Ezen előfeltételeknek – intézmények és akciók szerint, hely és idő szerint – meg van a maguk *sorrendje*, melyben mindenik a másik előfeltétele.

Ezzel egyszerre *világossá* válik a fokozatos fejlődés annyiszor hangoztatott és annyiszor félreértett követelményének Aalódi jelentősége. Nem a hevesebb, vagy mérsékeltbb temperamentumok subjectiv ellentéte ez a haladás *ütemére* vonatkozólag. Obiectiv alapja nem is az *idő*. Nem az a lényeges, hogy csak hosszú idők elmúltával lehetséges bizonyos haladás, hanem hogy a fejlődő államnak *bizonyos fokozatokon okvetlenül régig kell mennie és bizonyos előfeltételeket okvetlenül létre kell hoznia*, mielőtt más magasabb fokozatokhoz elérhet s mielőtt bizonyos intézmények megteremthetők. Ez néha rövid idő alatt is eszközölhető. *Csak fokozatos átugrása az*, ami lehetetlen.

A fokozatos fejlődés elvének a consequential azonban in concrete mindig nehezen vonhatók meg. Államférfi szeme kell valamely ország közállapotainak helyes diagnosisához. Nemcsak a gazdasági vagy culturalis, faji, vallási vagy szociális tényezők ismerete, hanem mindezek *összességének* s azon belül mindenikük *quotájának* a helyes ismerete. Ezek mindenikében külön is meg kell látni a materiális és ideális elemeket és azoknak egymáshoz való arányát.

Lássuk pl. a Széchenyi korszakát. Széchenyi Magyarországot egy művelődésében elmaradt, faji, vallási és osztályellentét által széttagolt, rendi alapon álló osztrák provincia-ként találta. Az ország akkori *fejlődési fokát* valamely – gazdasági életének fejlődési stádiumát kifejező – általános kategória nem jellemezné helyesen. Ép oly helytelen lenne viszonyainak némelyikében más államok némely viszonyával való hasonlóságát nem látni meg. *Fejlődési fokozatainak sorrendje* is ennek megfelelőleg alakul. Az akkori magyar társadalom speciális viszonyai adják meg annak reális alapjait. De ezek mindenikének elemei valamely *másutt is létező* vagy létezett kategóriába tartoznak. Ezek az elemek *nem ép olyanok*, mint abban a másik társadalomban, mert megváltoztatta őket a *többi spe-*

ciális viszonytal való kölcsönhatás; maga az akkori magyar társadalom sem olyan mint egy más társadalom, mert *elemei* nemcsak átalakultak e kölcsönhatás következtében, hanem más az *összeállításuk* is. A magyar társadalom *külön egyéniségét* ez. teszi. Fejlődési fokozatainak a sorrendje s *fejlődési iránya* is elsősorban ezen alapul. De függ attól is, hogy *milyen* politikus veszi az ügyet kezébe s iránya érdekében milyen intézményekkel operál.

A marxizmus látta a fokozatosságot, de csak a *gazdasági* fejlődés rendjében kereste alapját. Az utópista szocializmus az *államtól*, a marxizmus a *gazdasági élet automatikus fejlődésétől* várta az előfeltételek megvalósítását.

Mindkettő tévedés.

Helyesen látták a saint-simonisták, hogy a politikai egyenlőségnek előfeltétele a gazdasági egyenlőség. De tévedtek abban, hogy e gazdasági egyenlőséget a jelen állam által megvalósíthatónak hitték. A mit egy intézménynél – a népképviselőknél – megláttak, (hogy t. i. a realitáshoz szükségesek bizonyos előfeltételek), annak *minden intézményre vonatkozó* consequential nem vonták le. És ennek folytán nem látták meg, hogy az *állam maga* is bizonyos előfeltételektől függ, miként a többi intézmények s hogy *minden állam csak olyan lehet, aminő állam számára azon adott viszonyok közt tényleg megvannak az előfeltételek*. Az államhatalom irányítóitól estik az függ, hogy *tesznek-e* s mit és mennyit ezen *lehetőségek határain belül*.

A marxizmus helyesen látta, hogy az államokban a mindenkor *tényleges viszonyok erői* nyilatkoznak s hogy az ő eszményük szerint való állam lehetőségének nélkülözhetetlen előfeltétele: az erőviszonyok bizonyos stádiuma. De az orthodox marxizmus itt viszont a másik túlzásba ment, csupán a gazdasági fejlődéstől remélve az előfeltételek bekövetkezését: holott *ez előfeltételek nemcsak gazdasági természetűek és még a gazdaságiak is sokszor intézményesen – tehát állami szabályozással – teremthetők meg*.

Minden intézménynek – s így valamely célul kitűzött ideális típusú államnak is – megvannak a maga társadalmi előfeltételei. Ezeknek egyrészt *ideológiai* utón, egy részét *intézmények által* lehet létrehozni. A gazdasági előfeltételeknek is vannak kultúralis, erkölcsi és intézményes előfeltételei és így tovább. Mindezen előfeltételek összesen adják meg a fejlődési *sorrendet*.

E sorrend *át nem ugorható stádiumainak* létrejövetele nem minden részében függ az állami beavatkozástól; de minden részében függ az illető viszonyok természetétől.

Midőn tehát az államférfi politikáját meg akarja valósítani: tekintetbe kell vennie *azon elemek természetét*, amelyekkel s amelyek közt működni akar; és tekintetbe kell vennie az ezek

struktúráján alapuló *szükségszerű sorrendet*, melyet a céljához vezető előfeltételek megteremtésénél meg kell tartania.

De nagy tévedés az, ha azt hisszük, hogy e szükségszerűség folytán a jövő fejlődés menete egész biztonsággal előre megmondható. Ez a hit a politikai erők természetének teljes félreismerésén alapul.

A történelmet nem lehet úgy nézni, mint a fizikai jelenségeket. Amit a politikai életben látunk, az *cselekvés* is és nem csak *történet*; nemcsak erők harca, hanem főként tudatos erő kifejtéséé. Éppen azért a gazdaságilag valamely korszakban legerősebb osztály sem irányítja az államot *feltétlenül*, sem nem irányítja azt *egyenletesen erős* befolyással. Az állam belenyúlhat az erők küzdelmébe s az erők arányán ezzel ennyiben már is változtat. Az, hogy *mennyire* nyúlhat bele, függ nemcsak az erők akkori arányától, hanem az állam erő kifejtésének akkori lehetőségeitől is. Sine qua non az *illető fokok* megtartása, bármely soron. Egy más cél felé *más fokozatok* vezethetnek, melyeket épp oly kevésbé lehet átugrani, mint lehetett – a másik cél felé haladva – az *azokhoz vezető* fokok sorozatát.

De a társadalomnak nem minden eleme számítható ki. A marxizmus ma egykori materialista egyoldalúságával felhagyott. De e módosítás nincs végigvive az egész rendszeren. Végigvive nyilvánvaló, hogy *a fejlődési korszakok* sem állhatnak kizárólagos gazdasági alapon: nem lehet teljesen azonos fokozatokat állapítani meg különböző viszonyú országokra nézve és hogy általában nem lehet a jövőt azzal a biztonsággal jóslni meg, amely csak abban az esetben lenne lehetséges, ha csupa *kiszámítható, állandóan és egyenletesen* ható tényezővel kellene számolnunk.

Az azonban, hogy valamely államban mely politikai tényező a legerősebb, nem mindig *kész* tény és nem mindig *változhatatlan*. Ugyanazon időben, ugyanazon helyen többféle lehetőség is nyílhat. Az, hogy akad-e tényező és mily erejű, amely *a lehetőségek valamelyikét felhasználja*: ki nem számítható.

A kiváló egyéniségek politikai vezető szerepe ép úgy alá van vetve a fokozatos fejlődés törvényének, mint az intézmények. Amit a vezető embernél *a viszonyok* és a *determináló tényezők* felismeréséről mondtunk – hangsúlyozva, hogy minél kiválóbb valamely államférfi, annál pontosabban ismeri fel azokat – ebből a szempontból nézve nem más, mint az illető állam *illető fejlődési irányának és fokának* a helyes meglátása.

Angliát szigeti fekvése tengeri hatalommá determinálja Oroszországot elzártsága tengerre törekvő állammá és így tovább. Az ilyen determináló tényezők *összessége* – hozzájárulván a politikai akciók – megteremti azt a *sajátos fejlődési irányzatot*, amelynek *saját fejlődési fokozatai* vannak, melyek másokéhoz azonban abban hasonlítanak, hogy soha át nem ugorhatók.

Midőn az államférfi felismeri a determinatiokat és függéseket s a lehetőségeket, amelyeket számára nyújtanak, azon speciális viszonyok e megállapításával egyszersmint az illető állam fejlődési *irányát* és jelen fejlődési *fokát* állapította meg. És éppen abban nyilatkozik meg e téren az államférfim genialitás, hogy helyesen állapítja meg ez irányt és e fokot s hogy meg tudja állapítani a *kérdéses* speciális fejlődési iránynak *ma* szükségképpen következő fokát. E fokozatosság át nem ugortható. Háborúk, forradalmak, *fokozatos* változásoknak csupán *hirtelen* és *egyszerre* megvont consequential.

Gyakran külbefolyásnak – tehát külső viszonyok fokozatos fejlődésének – okozatai. Ha az ily katasztrófák a kortársakat meglepő hirtelenséggel támadnak, annak oka, hogy a *visszafejlődési előidéző okok egész sora* volt működésben, melyek nagy része előttük *latens* maradt; nem pedig az, hogy ilyen okok nem léteztek. Amikor az ily összeomlás aránytalanul nagy a visszafejlődéshez képest, olyankor az életképes, vissza még nem fejlődött tényezők csakhamar ismét éreztetni kezdik hatásukat. Ilyenkor csak pillanatnyi volt az összeomlás, részben külső ephemer okok eredménye. Azoknak elmúltával a vissza nem fejlődött tényezők életerejé ismét működni kezd.

Az államférfi meglátja a viszonyok között legreálisabb és legcélszerűbb fejlődési *irányt* és a már elért fejlődési *fokot*. Ezek respektálásával nemcsak a fejlődés következő fokát igyekszik elérni, hanem ép *azt*, amely saját nemzete sajátos egyéniségéből következik.

Az állam bizonyos alapvető viszonyai s azok parancsai bizonyos fokig egyensúlyozzák a labilis tényezők kilengéseit s a fejlődést az illető concret állam maradandó egyéniségének fejlődésévé teszik.

Ennek folytán, és a singuláris tényezők folytán, rendre minden állam bizonyos *sajátos fejlődési irányt* nyer, mely egyéniségét megszabja s amely a jövőre is bizonyos fokig kihat. A célok tekintetében is bizonyos fokig eképp ható erő marad. A célok kitűzésében azonban még mindig marad az államférfi számára latitudo s ezáltal a fejlődés jövő iránya sok tekintetben megváltozhatok.

De bármint változnak is a célok és a célokat szolgáló intézmények, minden intézménynek és minden cél megvalósításának megvannak a maga mellőzhetetlen *előfeltételei*.

A fejlődés *iránya* ennélfogva változhatik s bizonyos határokron belül szabad. A fejlődés *fokozatossága* ellenben szükségképpen és az államélet természetétől van determinálva.

Az államférfi agitációval intensivebbe, organisatióval hatékonyabbá tehet *latens* vagy erőtlen célkitűző tényezőket s megváltoztathatja irányukat. S az államhatalom irányát is részben megváltoztathatja. Ez a változás pedig *a fejlődés egész rendjére* kihat. Más célok más intézményeket kívánnak s más

intézmények ismét más előfeltételeket. Új előfeltételekké ismét új lehetőségek nyílnak, új intézmények és új célok felé. S az így teremtett A agy erősített politikai tényezők mint célkitűző alanyok ismét egészen más irányban, arányban és intenzivitással éreztethetik hatásukat.

Változatlanul maradnak az illető állam bizonyos alapvető A viszonyai s azoknak szükségszerű parancsai.

A jogtörténeti iskola és a marxismus csupán *izoláltan* nézi az államot. Az állam azonban más államokkal él közösségekben; e közösségnek is meg van a maga élete, fejlődése, s e fejlődésnek a maga fokozatossága.

Ezek a *külviszonyok* a belső fejlődés menetét sokszor hátráltatják, sokszor előmozdítják, folyton módosítják. Diplomáciai, háborús, ideológiai befolyások egyaránt; úgyszintén az ezek által teremtett állapotok.

A változások fokozatossága pedig sem kül-, sem belpolitikailag nem oly *kötött*, mint azt a jogtörténeti iskola és a marxismus hitte. A nemzetnek a múltban megnyilatkozott iránya s az ezen múltban támadt gazdasági és más tényezők nem determinálják a jövőt feltétlenül.

Az államélet jelenségei oly végtelenül sokfélék s különböző erejűek és irányúak, hogy azok végtelenül *sokféle combinatio lehetőségét* nyújtják. Az egyén szerepe e tekintetben rendkívüli lehet.

A fokozatos változásoknak minden adott esetben *több lehetséges sorrendje van*.

Minden államéletben a jelenségeknek számos csoportja latens vagy kevésbé aktív erő, mely akcióba léphet vagy nem, a körülmények szerint. E körülmények kívülről is jöhetnek, vagy egyes egyének megjelenése folytán is támadhatnak. Jön egy új eszmeáramlat s cselekvésre indít eddig politikailag közömbös elemeket, eddig is activ elemek tevékenységét fokozza, némelyikét háttérbe szorítja. Jön egy új vezető ember – államférfi, néptribun, vagy uralkodó – s a társadalomnak új elemeit juttatja érvényre, melyeknek megvannak jogaik, de kevésbé érvényesültek. (Pl. a restauratio után az aristokrátiát.) Eddig háttérbe szorult felekezetek, partok, osztályok, vagy fajok juthatnak előtérbe. Porradalom, külpolitikai változás stb. ugyanily eredményekre vezetnek.

De nemcsak ily rögtönös rázkódásoknál mutatkozik e tény, az állami életnek állandóan ható jelensége ez. Szunnyadó erők, törekvések felébredése, egykor hevesen hatók elszunnyadása: mindennapos tünet. *A latens erők feléledésének* és az *erőkifejtés fluctuációjának* kettős törvénye ez. A marxismus látja, hogy a társadalom erőviszonyainak minő jelentősége van; de az erőt automaticæ fejlődő *mechanikus* erőként veszi számításba s csak az osztályöntudat kérdésénél tesz – következmények nélkül való – engedményt. Hiszen nyilvánvaló

hogy ugyanazon gazdasági fejlődési fokon is különböző lehet a proletariátus osztályöntudata. Kulturális különbségeket nem is tekintve, rendkívül fontos pl. ebből a tekintetből, vájjon a faji és vallási ellentétek vagy rokonszenvek mennyire képesek ellensúlyozni a gazdasági solidaritás érzetét. A többi imponderabilis tényező fontosságát azonban a marxizmus nem tudja kellőleg értékelni. Pedig ezek mind fontosak s hatásuk is végtelenül bonyolult. Egyetlen ilyen ki nem számítható tényező a fejlődés egész menetére kihathat. Egy új eszmeáramlat széttephet régi egységeket, összeforraszthat újakat s a társadalomnak oly erőit indíthatja s olyan erővel működésbe, amely megváltoztathatja azon állam egész politikáját. E megváltozott politika egy egészen más cél érdekében teremthet előfeltételeket. Iránya kihathat a birtok megosztására, az ipar fejlődésére, egyes fajok, egyházak, osztályok erősítésére, vagy gyengítésére: az erők arányát és irányát megváltoztatja. Új ideálokat, célokat, gyűlöletet és lelkesedést teremt, melyek a jövőt más célok felé irányíthatják. *Ugyanazon előfeltételek mellett nem csak egyetlen irányba lehet haladni; s az új irány nemcsak új előfeltételeket teremt, hanem új irányzatokat is.*

Valamely államélet fejlődési fokozatainak tehát nem csupán egyetlen lehetséges iránya van.

A sorozat minden pontján meg lehet a lehetősége annak, hogy egy más irányzatba terelődjék. Lehetséges forradalmi előfeltételek dacára is néha a békés megoldás, mint lehetséges néha a nyugodt kormányzás előfeltételeinek mellőzésével a forradalom. Úgy az egyik, mint a másik megoldási mód előfeltételei egyaránt adva lehetnek.

A változások fokozatosságának törvénye tehát általános érvényű; forradalmak és lassú átalakulások e törvény megnyilatkozásának speciális esetei csupán.

A XVIII. században a történeti érzék hiányával a physiokraták és a forradalmárok a *rögtönös* és *gyökeres* változások lehetőségét becsülték túl. Viszont a jogtörténeti iskola az ily változások lehetőségével és üdvös voltával – ép oly egyoldalú merevséggel – szembeállt. A két felfogás alatt-mint *latens hypothesis* – az egyik részen az egyéni erők, a másik részen a determináló viszonyok jelentőségének a túlbecsülése rejlik.

A történelmi materializmus az egyéni erőket is a viszonyokból sarjadzóknak látván, a maga ideáljait és céljait a fejlődés szükségképpen sora által feltétlenül determinálnak vélte. Félreismerete az egyéni erőknek a viszonyoktól független saját természetét: a viszonyok csak *lehetőségeket* nyújtanak az esetleg megszületendőknél, de meg nem teremtik a kiváló egyéneket. Ép így a gazdasági és politikai fejlődés aktuális foka csak *lehetőségeket* nyújt a jövőndő fejlődésnek, de meg nem szabja, hogy azok *melyike* érvényesüljön.

A fokozatos fejlődés rendje tehát sem nem egészen *önkéntes*, sem nem egészen *determinált*. Nem egészen önkényes, mert hiszen miként az intézmények, úgy az általuk szolgált célok is részben a viszonyokból fakadnak. De nem is egészen determinált, mert hiszen e viszonyokon belül a politikus számára mindig – gyakran kevesebb, gyakran több – latitude marad.

Az állam földrajzi fekvése és külpolitikai helyzete kétségtelenül nyújt ugyan figyelmen kívül nem hagyható feladatokat. De hogy e feladatok *milyen* módon és irányban oldandók meg, arra nézve az államférfinak majd mindig marad még bizonyos fokig választása. Angliának szigeti fekvése életérdekévé teszi, hogy tengeri fölényét megóvja, de hogy ezt *milyen* szövetségesekkel és milyen politikával teszi, arra nézve többféle lehetőség nyílhat. Egyenlő esélyek mutatkozhatnak ilyenkor a hozandó áldozatoknak, elérendő eredményeknek, alkalmazandó eszközöknek – más szempontoktól is irányított – különböző értékelése folytán. Ugyanaz áll az egyes államok belső viszonyainak determináló erejére. Osztályharc, fajharc, felekezeti küzdelem, vagy csak ezeknek a fenyegető veszélye is, legsürgősebb és legfontosabb feladattá e kérdés megoldását teszi. És ilyenkor az államférfi akarata számára megnyílik a tér.

Kétségtelen, hogy az egyén is a fokozatos fejlődés rendjén támadt sajátos viszonyok *productuma* s azok bélyegét viseli magán. De sajátos jelenség is, egyéniségének saját külön törvényeivel, melyek a viszonyok behatásait módosítják s gyakran ép szembeállanak velük. E szempontok különösen fontosak a hirtelen és gyökeres politikai változások helyes megértéséhez.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy az *államcsínyeknek* és a *forradalmaknak* is meg voltak a maguk előfeltételei. Azok is a fokozatos fejlődés rendjén támadt előfeltételek alapján voltak lehetségesek csupán. Ha ez nem így volna, akkor az államcsínyek és a forradalmak ténye a fokozatos fejlődés törvénye ellen bizonyítana. Mihelyt általános érvényű politikai igazságnak látjuk e törvényt, a forradalmakat is csak úgy nézhetjük, mint e törvény egyik sajátos megnyilatkozását.

Ugyanez áll azonban a *reactiora* is. A politikai tényezők substantiájának, erejének és irányának a változása nem egyforma; ennek folytán az általános forradalmi irányban való változások mellett mindig maradnak állandó vagy újonnan támadt *ellenható* tényezők. A forradalmi tényezők viszont a küzdelem folyamán substantiájukban, erejükben vagy irányukban retrograd irányba változhatnak. Végül maga a forradalom akciója támaszthat, növelhet, vagy egyesíthet ellenható tényezőket, így a forradalmi és békés változások reakciójának is meg lehetnek az előfeltételei.

A fokozatos változások törvénye tehát a következő törvényekkel fog kiegészülni:

1. Az állam belső fokozatos változásainak *consequential a többi állammal való közösség fokozatos változásainak a consequential* által szükségképp módosulnak.

2. A fokozatos változások rendjén a változásoknak *számos-lehetséges sorrendje és iránya* van.

Ezekben belül a fokozatos változások törvénye nem zárja ki a *forradalmakat*, nem zárja ki a *reactiót* és nem zárja ki az *egyén* módosító, esetleg döntő szerepét.

4. Forradalom és államcsíny.

T. Minden egyes államon belül mindig a fejlődő és visszafejlődő tényezők egész sora mutatkozik. Ezeknek változása szakadatlanul változtatja a bel- és külpolitikai erőviszonyokat.

Ha az államon *belül* mutatkozó új fejlődések és visszafejlődések *consequentiali* azon állam politikája által *pari passu* pontosan megvonatnak: a belpolitikai erőviszonyok fokozatos átváltozásával párhuzamosan az egész alkotmány is fokozatosan átalakul. Ha ellenben az erőviszonyok e változása nem vonja párhuzamosan az alkotmány fokozatos átalakulását maga után, vagy oly erők kerülnek túlsúlyba, amelyek erővel más fejlődési irányba kívánják terelni az átalakulást: előbb-utóbb kitör a *forradalom*.

Hasonlóképpen erőszakos és rögtönös változás fog beállani az államoknak *egymás közötti* viszonyában, midőn a különböző államok közötti erőviszonyok megváltoztak, de a nemzetközi viszonyok még a régiek. Ilyenkor köztük szükségképp kitör a *háború*.

Forradalom és háború nem csak ily okokból tör ki, de ilyen okok esetén mindig kitör. Minél inkább ilyen okokból tör ki: annál tartósabb, annál mélyrehatóbb az általuk eszközölt változás. Minél kevésbé ilyen okokból: annál teljesebb s eredményesebb a *reactio*.

Államcsínynek nevezünk közjogi értelemben minden olyan nagyarányú politikai változást, amelyet az alkotmány megsértésével az *államfő* viszen keresztül. Ha az ily változásokat nem az államfő viszi keresztül, hanem az állam *más szervei*, vagy maga a nép, akkor azt forradalomnak nevezzük.

(A marxismus hívei a közjogi felfogással szemben – taktikai okokból – azt hirdetik, hogy forradalom minden nagyarányú alulról jövő változtatás, még ha az nem erőszakosan és nem a törvényes formák megsértésével történik is.)

Különös súlyt kell helyeznünk a *forradalom* és a *lázadás*-közötti különbségre, amelyek sokszor összevartatnak. Forradalom lehetséges a személy-, és vagyonbiztonság teljessége mellett, lehetséges úgy is, hogy a jogrend egyetlen ponton sérül.

Viszont lehetséges a közrend nagyfoka bomlása anélkül, hogy az egyéb lenne, mint lázadás.

A lázadás lehet a forradalom *eszköze*. A lázadás lehet a forradalmi állapot *tünete*. De lehet csupán átmeneti okokból támadó *kormányzati zavar*. Tartóssága és ereje arányában válik forradalmi tünetté és eszközzé.

Akár nyílt erőszakkal és a törvényes formák megsértésével, akár azoknak teljes betartásával történjék valamely nagyarányú politikai változtatás, akár alulról jön, akár felülről: a fokozatos fejlődés kérdése szempontjából egyaránt nagy fontossága van.

II. Minden forradalomnak megvannak a maga *előfeltételei*. Hogy ha az előfeltételek megvannak: lehetséges, hogyha nincsenek meg: lehetetlen – vagy sikertelen – a forradalom. Ezeket az előfeltételeket kell megteremteni, vagy kell lehetlenné tenni, aszerint, amint valaki a forradalomra, vagy a forradalom elhárítására törekszik. Ezen előfeltételek között lehetnek reakciós erőszakoskodások, de lehetnek liberális concessiók is – egészen az adott viszonyok szerint.

Teljesen téves a mérsékelt haladás számos hívének az a fel fogása, hogy a forradalom gyorsan hoz létre olyan eredményeket, amelyeket a békés lassú haladás is meghozna. E meggyőződés alatt az a téves feltevés rejlik, hogy valamely közéletnek csak egyetlen egy irányú fejlődési lehetősége van. Ez egyes esetekre állhat, általános igazságul meg nem áll. Mikor bizonyos előfeltételek megvannak, – kellő pillanatban, kellő irányú és erejű beavatkozással – államcsínnel vagy forradalommal gyakran oly irányt lehet adni a dolgoknak, aminőt éneikül soha nem vennének. Mert kétségtelen a fejlődés fokozatosságának a törvénye, de az is kétségtelen, hogy minden közéletben a fejlődési irányok *számos Különböző sorrendjének az előfeltételei* mutatkoznak.

Valamely államélet változásai rendjén támadnak szituációk, amikor forradalmi lehetőségek nyílnak s ha ezek kihasználatnak: a politikai erők egy része megsemmisül, újak támadnak, régiek ereje s iránya megváltozik. Mindezeknek egymásra való hatása ismét folytatólag ugyanily természetű eredményeket idéz elé. Az egyéni akaratnak esetleg egyetlen beavatkozása a determináló viszonyok erejében s irányában ily módon rendkívüli változást végez s a változások *régi iránya* ezzel egy csapásra megváltozik. A meglevő erőknek ezen új *irányba* való terelése pedig rögtönös és mélyreható változásokat idéz elő, és pedig olyanokat is, amelyek más módon nem jöhettek volna létre s amelyek bizonyos szempontból értékesek lehetnek. Ugyanez áll az ellenforradalomra és az államcsínyre is.

A haladás tehát – amennyiben valahol megvannak az előfeltételei – csakis *fokozatos* lehet, de a változásoknak *külön-*

böző sorrendje lehetséges. E sorrendek némelyikén csak *forradalmi* úton lehet megindulni, de e forradalmi útnak is megvannak a maga – csupán fokozatosan elérhető – *előfeltételei*. A politikai viszonyok csak negative determinálnak *feltétlenül*; pozitíve számos lehetőségét nyújtják a *beavatkozásnak*.

Az előfeltételek között igen fontos: a forradalmi szellem.

A forradalmi elégületlenség *okai* különbözők: a terület, A népesség és a főhatalom speciális természetéből vagy gyakori módjából eredők.

a) Elégületlenség támadhat *partikuláris* okokból, melyeknek történelmi vagy gazdasági alapja lehet. Régi államok romjain épült államokban e régi államiság emlékei, vagy a meghódítás folytán beállott partikuláris elnyomás gyakran támasztott forradalmat. Úgyszintén az államterület egyik részének sajátos helyzetéből is támadhatnak olyfokú gazdasági érdekellentétek, melyek kitörését idézhetik elő.

b) *Faji, felekezeti, osztály, vagy pártellentétekből* is támadhat forradalom. E szempontok mindenike – ép úgy mint a partikuláris és a főhatalom mikénti birtokára vagy kezelésére vonatkozó – lehet pártmozgalmak oka vagy okozata! válhat forradalmivá, vagy okozhat rögtönösen is egyenesen forradalmi kitörést. Faji, felekezeti vagy osztályelnyomás, vagy képzelt *elnyomás*, vagy viszont a mások ilyen irányú elnyomására való *törekvés* egyaránt lehet oka. Nemzetiségi, vagy nemzeti forradalmak, vallási, szociális forradalmak ilyen okokból támadhatnak.

c) A *főhatalom* szervezésének vagy kezelésének módja hasonlóképpen lehet forradalmi elégületlenség oka. És pedig rendszeresen úgy, hogy a főhatalom helytelen *kezelése* által támasztott elégületlenség növekedésének arányában válik a főhatalom *birtokosai* elleni mozgalommá s vezet – a forradalom sikere esetén – vagy csak személyi vagy gyakran *szervezeti* változtatásokhoz is. Kormány- és trónváltogatások mellett eképpen vezethet alkotmányos reformok kivívásához.

d) *Külpolitikai okokból* is gyakran támad forradalom.

1. Ez történhetik úgy, hogy a külső befolyás szítja a bennlevő partikuláris, faji, felekezeti vagy párt ellentéteket s így azok egyikéből – vagy többjükből – támadó elégületlenségnek egyik eszközlője egy külső hatalom, idegen egyház, faj, idegen nemzet valamely osztálya vagy testülete, avagy maga az idegen államhatalom.* Jellemző, hogy valamely állam e szempontok *melyikéből* s *mily fokig* reagál a beavatkozásra, hogy vannak-e és mily erős tényezők, amelyeknek módjuk van erre, és hogy- azoknak ezen ereje milyen arányban áll érdekeik ellenséges voltának erejével és saját belső szilárdságukkal is.

*) Oroszország foglyainak bolsevizálása világos újabb példa.

2. Azonban a külpolitikai események, irányítóik akarata nélkül is idézhetnek elő forradalmakat. Győzelmes vagy vesztes hadjárat a kormányforma vagy birtokosa tekintetében okozhat ily változást. És azáltal is, hogy akár a terület, akár a népesség tekintetében megnagyobbítja vagy megkisebbíti az államot s így esetleg a forradalmi tényezők erejére is kihat. Be a nemzet egész gondolkozását is átalakíthatják háborús Tapasztalatok vagy a háború által forradalmi tempóban megváltozott gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok.

e) A forradalmaknak ezen obiectiv okokon kívül lehetnek *subiectiv* okai is. Az 1830-iki kolera alkalmával kitört parasztlitzadáshoz oka pl. a, nép azon hite volt, hogy a földesurak megmérgezik a kutakat. Csakhogy az ily okok alatt mindig vannak obiectiv elégedetlenség! indokok is s az ily tévhitet beteg szociális, kulturális vagy politikai viszonyoknak mindig jellemző tünetei.

Azonban itt is, mint a politikában általában, az eszméknek és-érzelmeknek, mint *erőknek* sajátos – belső igazságuktól független – jelentősége van. A *tévhit*, mint politikai tényező, mindig *realitás*.

f) A forradalom valódi okain kívül meg kell különböztetnünk végül kitörésének pillanatnyi okait.

III. A forradalom okai bizonyos mértékben mutathatják annak *céljait* is. De nem teljesen. A tömeg nincs mindig az elégtelenségét okozó körülmények valódi okainak a tudatában. Képzelt bajoknak tulajdonítja s azokat képzelt orvosszerekkel akarja meggyógyítani. Pusztán a forradalmak okaiból magyarázni meg céljait, annyi volna, mint azt állítani, hogy a tömeg a forradalmakban mindig helyesen látja a diagnózist s helyesen látja e betegség orvosságát. Az okok és a célok nézési módja valamely forradalmi nemzedék gondolkozási módjának mind fontos *tünete*. Productuma a viszonyoknak s így azok speciális jellegének kitűnő jellemzője.

Természetesen a forradalmak céljait is ép úgy lehet osztályozni, mint okait.

Itt azonban még meg kell tennünk egy különböztetést. A forradalmak célja vagy a fejlődés eddigi *irányát* akarja megváltoztatni, vagy – ugyanazon irányban bár – a fejlődés következő *fokának* átugrására törekszik. Complicálódhatik a helyzet, ha egy más fejlődési irányba törekszik s ott is egy vagy több foknak átugrására. Minél *távolabb* esik a régi fejlődési iránytól ez az új és minél *távolabbi* a fok, melyet azon egyszerre akar elérni a forradalom: a fokozatos fejlődés törvénye annál mélyebben van sértve.

Miután pedig a forradalom folyamán változnak a viszonyok s változik a forradalmárok gondolkozása (sőt részben táborá is): maguk a forradalmi célok is megváltoznak.

IV. Különböznek a forradalmak azon *eszközök* tekintetében is, amellyel céljaik elérését megkísérlik. Mert igen lényeges, hogy *mily fokig* törvénytelenek s mennyiben erkölcstelenek eszközeik és hogy eszközeik törvénytelenége és esetleges erkölcstelenége mennyire a mozgalom természetéből *credo* s így mennyiben ad okot annak elítélésére.

De azon kérdés mellett, hogy *mily* eszközökkel küzd céljaiért a forradalom, kérdés az is, hogy *mely* eszközökkel.

Lehetséges, hogy a törvényes parlament útján; lehetséges hogy bár törvénytelen, de organizált testületek segítségével. Lehetséges, hogy utcai harcokkal, avagy polgárháborúval. Óriási különbségek támadnak ebből a forradalmi mozgalom *organizáltságának* vagy *anarchikus jellegének* á szempontjából.

A második angol forradalmat – bár külsegély pressziója s polgárháború veszedelme mellett a – parlament vívta a jogfolytonosság és jogrend fenntartásával. Az elsőt törvényes parlament kezdte, törvénytelen folytatta, majd katonai uralom váltotta fel, s polgárháború nyomta rá egész jellegét. Az első francia forradalom e tekintetekben hasonló jelenségeket mutat, tetézve az utcai lázadások presszióival s a bírói gyilkosságok sorával. Az újabb forradalmak mindinkább a tömegek anarchikus uralmában végződnek.

A forradalmak eszközei okaikkal és céljaikkal természet-szerű összefüggésben állanak. Minél mélyrehatóbb okaik és céljaik vannak, szükségkép annál inkább mellőzik eszközeikben az állam egész régi rendjét s annak faktorait. A második angol forradalom eszköze – külsegély és polgárháború fenyegetése mellett ugyan – a parlament volt, mert e forradalom csupán a király ellen irányult, s tisztán védelmi jellegű volt. Az első angol forradalom vallásilag és osztályszempontból is mélyebben megosztotta a nemzetet s így nem lehetett mindvégig eszköze a törvényes parlament. A nagy francia forradalom a királyság legyőzése után tisztán osztályok harcává lett s eszköze eképp a tömeg-terror és az anarchia. Korszakunk szociális forradalmi elméletileg is az osztályharc alapján állva tagadják az állam régi intézményeinek minden jogát s így eszközük is csupán a teljes passiv resistencia, vagy az utcai harc és a tömeg-terrorizmuson alapuló proletár-diktátum lehet.

Minél inkább a *régi intézményekkel* vívható ki a forradalom, vagy minél több *fegyelmezett* és *organizált* új erő áll rendelkezésére eszközül: annál kisebb rázkódással fog járni az átalakulás.

E szabály megszegése lehet kényszerűség; de lehet csupán hiba. Lehetséges, hogy vannak még életerős intézmények, melyek alkalmasak volnának a forradalom céljainak szol gáláidra, de a forradalom vezetői nem képesek ezt meglátni, vagy ez intézményeket felhasználni. Vagy az is lehetséges, hogy vannak

már új életerős tényezők, de a forradalom vezetői képtelenek azokat fegyvelmezni és szervezni.

Azonban a régi intézmények felhasználásának, vagy az újak szervezésének elmulasztása gyakran a viszonyokban szükségképp adva van. Szüksége gyakran a viszonyok természetéből következik.

Gyakran már teljesen életképtelenné vált intézményeket talál a forradalom s kitörésének ép ez egyik oka. Gyakran a forradalom céljai oly tökéletesen ellentétesek a régi intézményekkel, hogy azokat „eszközeiül nem használhatja. Ilyen esetekben a forradalmak okai igen mélyrehatóak s hosszú idők mulasztásaiban gyökereznek.

Viszont az is lehetséges, hogy a kitörő forradalomnak nem áll rendelkezésére elég fegyvelmezett és szervezett elem, amely eszközüül szolgálna céljaihoz. Ily esetekben nem forradalom támad, hanem anarchia, mely a fejlődést rendszerint visszaveti.

Sikeres forradalmak egyik titka tehát abban áll, hogy bűnnek *organikus* erővel, amelyek a dolgok új rendjét képesek megteremteni. Az ily forradalmi párt erejét éppen az teszi, hogy benne meg van az, ami a vele szemben álló konzervatív elemekben már nincs meg: a *politikai érettség*, az *akcióra való készség*, a *tekintély* tisztelete és a *vasfegyelem*. Az állami élet örök alapjai ezek, „s amely rétegei a nemzetnek ezeket elvesztik,, a politikai „hatalomért való küzdelemben szükségképp elmerülnek.

Amely nemzet pedig ily kvalitással nem bíró rétegek uralmától nem tud megszabadulni – ha csak kivételes külpolitikai körülmények nem óvják – a nemzeteknek létén való küzdelemben fog elmerülni.

V. Megkülönböztethetjük továbbá a forradalmakat egymástól aszerint is, hogy mi a tulajdonképeni *eredményük*:

a) *Milyen természetű változásokat* képesek végül is tartósan eszközölni. Az angol forradalmak eredménye közjogi volt: a megtámadott egyéni és politikai szabadság biztosítása. A nagy francia forradalom eredménye szociális és közjogi a rendiség lerontása és a demokrácia megvalósítása.

b) Az eredmények kérdése tekintetében rendkívül fontos a forradalmak által keresztülvitt *átalakulások mén-e és foka*. A második angol forradalom például a király személye tekintetében csinált változást; az első az alkotmányos jogok biztosítása és (rövid ideig) a kormányforma s a nemzet egész erkölcsi élete tekintetében. Magyarország pl. lerontotta a rendiséget, de helyébe aristokratikus modern államot teremtett monarchikus vezetés alatt; Franciaország ellenben nem elégedett meg a rendiség lerontásával, a nagy forradalom -a monarchiát és arisztokráciát is eltörölte. Az 1848-iki francia és az 1917-iki nagy orosz forradalom végül magának az egész eddigi gazdasági midnek a felforgatását kísértette meg.

c) A célkitűzések eredményei esetenként különböznek abban is, hogy a *világnézet* mily fokú változásain alapulnak és hogy mily fokú változásokat idéznek elő. Ha pl. a puritánok forradalmát s a nagy francia forradalmat, vagy korunk szociális forradalmait hasonlítjuk össze, látjuk, hogy a forradalmárok egészen új világnézet hatása alatt vallási vagy osztályszempontból egészen új világrend megteremtésére törekednek. Tehát az államéletnek sokkal *szélesebb* körében éreztetik hatásukat, míg pl. egy közjogi célú forradalom esetleg teljesen épen hagyja a régi szociális és vallási viszonyokat.

Minél inkább belenyúl az egyén magánéletébe, annál zsar-nokibb azokkal szemben, akik nem hívei s – mint a puritanizmusra következő korszak mutatja – annál több okot ad a *viSSzahatásra*.

VI. Minden forradalom vagy ellenmondás nélküli, vagy pedig párt-forradalom. Ez utóbbi esetben áll az ily forradalomra is, amit a pártokra nézve elmondottunk. Nemcsak *céljait* kell t. i. nézünk, hanem *szervezetét* és *alkotó elemeit is*. Ez utóbbiak vizsgálatánál meg kell vizsgálnunk *ezeknek* az alkotóelemeit is. A forradalmat irányító párt vagy pártok alkotó elemei *indirekte* alakítólag hatnak a forradalom célkitűzéseire is. És miután ezek az alkotó elemek – önmagukban is, összetételükben is, kölcsönhatásukban is – folyton változhatnak: ennek folytán a forradalmi mozgalom céljai is párhuzamosan megváltoznak. Hogyha pedig egyik párt kezéből a másikéba jut a vezetés, akkor a forradalmi célok *direkte* is változást szenvednek.

Ha a forradalom pártforradalom, akkor ez a pártállás lehet békés vagy fegyveres természetű. Az utóbbi esetben polgárháborúra vezet. És akkor már a forradalom megítélésénél nemcsak mindazon szempontokat kell figyelembe vennünk, amelyeket a *pártok* megítélésénél láttunk volt szükségesnek, hanem azokat is, amelyek szerint a *háborúk* természetét vizsgálni fogjuk. Különösen azon okok megértésére kell törekednünk, amelyek némely esetben a háborúnak ezt a fajtáját elkerülhetetlenné tették s amelyek *az államegység feltételeinek* mélyebb megértéséhez vezethetnek.

VII. A párt és ellenpárt alkotóelemeinek s szervezetének összemérése mutatja, hogy *milyen erejű* az illető forradalmi mozgalom. Azaz: mily erős tényezők akarják s milyen erős tényezők ellenzik. A forradalmi tényezők ereje nemcsak számokban és gazdasági segédforrásaikban van, hanem ideális tényezőkben is. Vezetőik, szervezetük, fegyelmük, egész szellemük, mind fontos kihatású. A jakobinusok Franciaország felnőtt férfínépességének igen kis részét tették és mégis uralkodtak Franciaországon. A forradalmi tényezők egyik ereje: az ellenfél gyengesége. Itt is hasonló fontosságúak az ideális tényezők: a megfelelő vezér, szervezet és szellem hiánya, stb.

VIII. Azonban valamely forradalmi mozgalom mélyreható volta nem csak a forradalmat akarók erejétől és a forradalmat ellenzők gyengeségétől függ, hanem az *átalakítandó viszonyok* érettségi fokától is.

A két angol forradalom csak az angol nemzetnek tényleges erőviszonyain alapuló alkotmányos és vallási szabadságát állította helyre s így a fokozatos fejlődés menetét nem alterálta, sőt elősegítette.

Ellenben Magyarország kétségtelen alkotmányos jogai a bécsi udvar által oly hosszú időn át voltak mellőzve, s az ezen idők alatt támadó erőviszonyok oly egészen mások voltak mint a régiek, hogy midőn a múlt század negyvenes éveiben Magyarország teljes függetlensége követeltetett: e követelés teljesítése a tényleges viszonyok teljes felforgatását vonta volna maga után. Nem is volt az megkísérlelhető, csupán 1848-ban, amidőn úgy látszott, hogy az európai helyzet teljes megváltozása kedvezőbbé tette az erőviszonyokat.

Az 1848-iki év eseményei érdekes példáját szolgáltatják annak, hogy mennyire a viszonyok érettségétől, az erők *fejlődési fokától* függ a forradalmi törekvések sikerének a tartóssága. Magyarország meg volt érve a rendiség eltörlésére. A megváltozott gazdasági viszonyok, évtizedek sikeres agitatioja, nemzeti szempontok és aggodalmak egyaránt megérlelték annak a lehetőségét. A rendiség lerontása annyira meg volt érve, hogy még ha a 48-iki reformok közjogi értelemben is forradalmiak lettek volna, a rendiség akkor sem lett volna többé visszaállítható. Ennek folytán a rendiség eltörlése tartós, illetve *végleges* természetű volt.

Egészen más volt a helyzet azon reformok tekintetében, amelyek 1848-ban Magyarország függetlenségét akarták biztosítani. Azok az európai változások, amelyek alapján ez megkísérletetett: ephemer életűeknek bizonyultak. Ausztria visszanyerte hatalmát Olasz- és Németországban, és Schwarzenberg merész vezetése alatt erősebb volt, mint a forradalom előtt. Az európai erőviszonyok, amelyek márciusban a dynastiára nézve kedvezőtleneknek látszottak, rövid időn belül megfordultak, az erők statusquoja nemzet és dynasztia között helyreállt s a márciusi napok ephemer erőviszonyain épült 1848-iki personalis uniónak nem lehetett megmaradnia. Az 1848. és 49. év némely törvénysértése csak súlyosabbá tette a helyzetet.

Az 1848. év *közjogi* reformjai számára nem voltak megérve az erőviszonyok, törvényei tehát nem voltak realizálhatók. Ellenben az 1848. év *szociális* reformjai számára a viszonyok meg voltak érve s így azoknak meg kellett maradniok.

Ugyanezek állanak az államcsínyra nézve is: lehetséges, hogy a viszonyok annyira meg vannak valamely reformra érve – a fokozatos fejlődés már annyira odavezetett – hogy az a

törvénytelen és hirtelen megvalósítás után többé már vissza
nőm csinálható s minden alkotmányos ellenhatás már csak
a bevégzett tények legalizálására szorítkozhatik.

Ezen két esetben a forradalom vagy az államcsíny tulaj-
donképpen dynasztikus vagy pártérdekekkel szemben csak
tt fejlődés soron levő következő fokára segíti fel az államot. Mert
ha győz is ellenfelei felett a forradalom, azzal még nem győzött
mindig *a viszonyok* felett. Azoknak passiv resistenciája gyakran
a forradalommal szembeáll. A győztes forradalom az állam-
hatalom birtokában elődeinek örökébe ül s az államélet termé-
szetéből támadó ugyanazon nehézségekkel kell küzdenie, mint
azoknak, akik elődei voltak a kormányzásban. Csak a célok
változtak: az államélet természete nem változik. Az intéz-
mények természete, *a fokozatos fejlődés törvénye ugyanaz marad.*
Az intézmények: *meglevő erők organizációi.* Megfelelő erők
hiányában vagy *nem* létesíthetők, vagy csak *látszólag* létesít-
hetők. Ily esetekben a forradalom ugyanolyfajta nehézség-
ekkel küzd, mint küzdött – kitörése előtt – a régi rendszer:
negligálni akar meglevő erőket s meg nem levő erőket jogi
declaratiókkal – látszólagos intézményekkel – akar pótolni.

A fokozatos fejlődés törvénye folytán kétségtelen, hogy
sem az államcsíny, sem a forradalom, sem az ellenforradalom,
sem a háború soha *teljes* átalakulást nem idézhet elő; és hogy
utána soha sem lehet *teljesen* helyre állítani a régi állapotot.
Az *átalakulás* soha sem teljes, mert – különböző helyen és
időben, különböző fokban – *a múlt mindig ható erő marad* s
4i múlt számos tényezője tovább is életerős; de a *reakció* sem
lehet soha teljes, mert az átalakulás által teremtett számos
rény és tényező továbbra is érezteti hatásait.

A változások a többi faktorokon belül is változásokat te-
remthetnek. Ezek a változások nem mind az államcsíny, a
háború, vagy a forradalom céljai irányában lesznek ható
tényezők; magukban vagy az általuk támasztott reakció
által gyakran részben ép ellenkező irányban fognak hatni.
De az új szituáció kétségtelenül *más* lesz, mint volt a régi
helyzet; *jobb vagy rosszabb, de nem a régi.* Ép ezért voltaképpen
in integrum restitutió államcsíny, háború vagy forradalom után
csak jogilag lehetséges, de tényleg soha.

Viszont a múlt soha sincs *egészen* eltemetve. A nagy
átalakulások megítélésénél ép az a legfőbb nehézség, meglátni,
hogy mely erők maradtak *épen* a múltból és mennyire. Különös
nehézséget okoznak itt is az imponderabilis tényezők, melyek
magukban is nehezen ítéltetők meg, (de még nehezebben ily
változások időszakában) s a melyek át meg áthatják magukat
A materiális tényezőket is s így azok helyes megítélését is még
jobban megnehezítik.

Minden államcsíny és minden forradalom annál mélyre-
hatóbb, minél jobban meg vannak rá érve a viszonyok. Nem

mindig annál erősebb, minél erősebbek a forradalmi szenvedélyek s minél nagyobb tömegeket hatnak azok át: ez gyakran csupán túlzásokra és szervezatlenségre vezethet; nem mindig annál mélyrehatóbb, minél nagyobb tényleges hatalom áll azon percben az államcsínyt keresztülvívők mögött. Annál mélyrehatóbb, minél inkább vannak a változásokra *azok a viszonyok* megérve, *amelyekben változásokat akar az államcsíny vagy a forradalom*: és minél inkább *olyan irányú változásokra vannak megérve, amilyen irányúakat akar*. Egy szóval: annál mélyrehatóbb, *minél kevésbbé önkényes*, azaz minél inkább *a dolgok természetéből* fakad. És annál mélyrehatóbb, minél kevésbbé *külső hatások*, vagy csupán egyéni akaratok által támasztott: minél inkább *a fokozatos fejlődés természetes Szükségeiből* ered.

Az államélet mozgató erői különböző *élettartamnak*. Van ephemer tényezők s van amely évezredes. Támadhat a fejlődés rendjén – főként kormányzati hibákból, a fokozatos fejlődés szükségességének negligálásából – olyan helyzet, midőn több régi tényező *egyszerre* veszt el anyagi és erkölcsi erejét, vagy midőn a rendes erejüket vesztett tényezőkkel végül is *egyszerre* kell leszámolni. Új erők is támadhatnak egyszerre s illetőleg a rendre támadó új erők végül *együtt* és *egyszerre* kívánhatnak érvényesülést.

IX. *Államcsíny*-nak nevezzük általában a törvényhozó hatalom jogkörének a végrehajtó hatalom által való felfüggesztését. Készleges államcsíny *egyes* fontosabb alkotmányos jogoknak ilyen felfüggesztése.

Államcsínyt követett el pl. III. Napóleon, midőn a köztársasági államforma önkényes megszüntetésével a maga egyeduralmát proklamálta. Részleges államcsínyt követtek el I. Károly és II. Jakab, midőn az angol parlamenti és az angol polgári jogok legfontosabbjait akarták elkobozni.

Államcsíny gyakran eredményezhet forradalmat. Viszont forradalmak gyakran államcsíny által fejeztetnek be. Mind a kettőnek közös vonása az alkotmány felfüggesztése. Mind a kettő abszolutisztikus természetű. A forradalom az alkotmányos garanciák mellőzésével a többség s gyakran egy kisebbség abszolutizmusát teremti meg; és e kisebbség gyakran leginkább egyetlen ember abszolutizmusában látja céljait biztosítva. A hosszú parlament így lett csonka parlament s így vezetett el Cromwell államcsínyéhez. Nagy szociális forradalmak így vezetnek proletárdiktatúrához s – államcsíny által – a szociális küzdelmek végül magának a forradalmi alkotmánynak is megszüntetéséhez. Viszont államcsínyek is gyakran támasztanak forradalmi ellenhatást, s pl. a 'két angol forradalom kezdetben voltaképpen nem is egyéb, mint ily államcsíny elleni egyszerű reakció. Az uralkodó a felforgató itt, míg a forradalom a fokozatos fejlődés eredményeinek megvédője.

Az államcsíny oka gyakran csupán az államfő abszolutisztikus hajlama s célja csupán az önkényuralom megteremtése. De lehetséges, hogy az alkotmányos élet zavarai teszik kényszerítővé, mint III. Gusztáv svéd király esetében, midőn a pártszellem az állam fennállását veszélyeztette. És lehetséges hogy az önkényuralom megteremtésén kívül valamely ma-, ok és cél is irányítja, így pl. II. Jakab főként a római katolikus vallás uralmát akarta biztosítani; II. József pedig a vallási türelmet s a rendiség megdöntését. Mind a két esetben azonban a kitűzött cél értékét fokozta az uralkodó szemében, hogy siker esetén az ismét eszköz lesz a fejedelmi hatalom további erősítéséhez.

*

X. *Ellenforradalom* alatt értünk minden oly akciót, melynek a forradalom leverése képezi célját. Az ellenforradalomnak nincs szükségképp forradalmi jellege; de bizonyos körülmények közt lehet. Minél inkább megértek a viszonyok a forradalomra s minél kevésbé megy túl a forradalom az elébb jelzett határon: annál inkább van forradalmi jellege minden ellene irányuló ellenforradalomnak, s annál inkább áll reá mindaz, amit a forradalmak káros voltáról lehet mondani.

*

XI. A kormányok ép oly gyakran feledik a fejlődés *folytonosságának* a szükségét, mint amily gyakran a forradalmárok a fejlődés *fokozatosságának* a törvényét feledik.

Ha valamely nemzet, vagy valamely kormányrendszer a fejlődés *folytonosságának* a tényével néni számol s régi meghalt tényezőkre épített intézményekre támaszkodik és ha a fejlődés rendjén támadt új erőkkel nem számol: az intézmények mindinkább csak jogi fictiókká válnak s mindinkább elvesztik realitásukat.

Akkor az új erők a *fennálló intézmények keretén kinti* ellensúly nélkül éreztetik erejüket s vagy forradalomnak, vagy államcsínynek válhatnak eszközeivé.

A politikai változások *folytonosak*, de *fokozatosak*. Minden, államcsíny, forradalom vagy ellenforradalom, amely ez igazságot félreismeri, szükségképp sikertelen.

A politikai változások sikerének feltételei ebből a szempontból a következők:

1. Betartandó a régi fejlődési *irány* és *annak* menten eszközzendő a haladás.

2. Ha ez nem lehetséges, csak oly irányra szabad áttérni, amelynek számára a régi irányzat megteremtette már az *előfeltételeket*.

3. Nem szabad átugrani a fejlődés *soron levő fokát* s egy magasabb fokra törekedni, míg nincsenek meg az elérendő fok *összes előfeltételei*.

4. Lehetőleg a régi rend *ideológiája* alapján és *intézményeivel* – azaz a múltba beépítve és organikusán – eszközlendő a változás.

5. Ha ez nem lehetséges, akkor csak politikailag érett, fegyelmezett, már a múltban organikus intézményképpen functionált erők szolgálhatnak egy productiv változtatásnak eszközül.

A nemzet szervezésének *alanyai* változhatnak; de a *szervezettség folytonossága* nélkülözhetetlen. Organikus erőktől organikus erőknél kell azt átvenniök s a *guvernementális érzel-folytonosságának* nem szabad megszakadni.

Ahol e feltételek megvannak, ott – ha az erőviszonyok kedveznek – megvannak egy sikeres forradalom esz közt. E sikere alapja: a fokozatos fejlődés törvényének feltétlen respectálása.

3. A háború.

I. A nemzetközi életben ép úgy érvényesül a *változandóság* törvénye, mint az egyes államokon belül. Miután az egyes faktorok élettartama s változásaik iránya és ereje ott sem egyforma, szükségképp a nemzetközi életben is megnyilatkozik az *állandóság történje* is s a változékonyságban a *fokozatosság* és a *visszahatás* törvénye érvényesít. A nemzetközi helyzet állandóságának és változásának – tehát a háborúnak és a békének – is megvannak a maga *előfeltételei* és csak ezen előfeltételek meglétében és korlátain belül van meg az *egyén* döntő súlya.

Mind a két tekintetben azonban figyelembe veendő, hogy a háborúnál *kétféle* fejlődési irány veendő tekintetbe és *kétféle* fejlődési fokozat.

Tekintetbe kell venni egyrészt a *nemzetközi* viszonyok, másrészt az illető *nemzet* viszonyainak fejlődési irányzatát. Tekintetbe kell továbbá vennünk egyrészt a nemzetnek e nemzetközi viszonyokban, másrészt belső fejlődésében elért fejlődési vagy visszafejlődés! fokát.

A német egység megteremtése világosan mutatja e szempontok helyes, összeomlása pedig e szempontok helytelen alkalmazását.

II. A háborúk megítélésénél meg kell különböztetnünk a háborús *ürügyeket* és a háborús *okokat*. Ezen utóbbiak között ismét megkülönböztetjük azokat az okokat, amelyek *az ép adott pillanatban* hozták kitorésre a lappangó ellentéteket és azon okokat, amelyek *magát az ellentétet* teremtették.

1. A háború *ürügyei* voltaképpen a *hadviselésnek eszközei*. Céljuk a hadviselő számára belpolitikailag és külpolitikailag kedvező hangulatot teremteni. A háborús ürügyeknek úgy a harcolók hangulata, mint a külföldé szempontjából rendkívüli fontossága van. Minden hadviselő fél igyekszik ellenfelére tolni a megtámadás ódiúját. A nagy diplomaták, mint Bismarck

és Cavour, értették a módját, hogy ott, a hol a kiegyenlíthetetlen ellentétek elkerülhetetlenné tették a háborút, diplomáciai sakkhúzásaikkal az ellenfelet szorítsák támadásra. Kisebb tehetségű államférfiak, akik erre nem képesek, gyakran hamis ürügyekkel igyekeznek előidézni ezt a kedvező látszatot.

Az ily háborús ürügyek tehát nem háborús okok, hanem már a hadviselés eszközei. Nem a fegyverfogás indokai, hanem diplomáciai fegyverek maguk is.

Az oly háborús ürügyek, melyek a megtámadás ódiumát vannak hivatva az ellenségre hárítani, a háború előkészítése szempontjából fontosak. Sikerességük esetén a háború kitörésekor befolyásolhatják az egész politikai szituációt.

De a háborús ürügyek nemcsak a háború okai, hanem a háború céljai tekintetében is gyakran megtévesztők. És ilyenkor nem a háború előkészítése, hanem befejezése szempontjából bírnak fontossággal.

2. A háborúkat előidéző valóságos okoknál ismét meg kell különböztetnünk a háborúk *politikai* okait, a háborúknak az emberi természetben rejlő *mélyebb* okaitól. A politikai okok között pedig a *pillanatnyi* okokat az *állandó* okoktól. Az első kategóriába tartoznak mindazon ephemer, részben személyi, részben hangulati momentumok, amelyek egy teljesen kialakult ellentétet végül is kitörésre hoznak. Ilyen volt pl. az emsi sürgöny az 1870-iki francia háborúnál. Ilyenek (általában az ily incidensek) a felületes szemlélő előtt gyakran a háború okának látszanak.

Készen ebbe a kategóriába esnek egyes nagy történelmi fejlődések *epizódjai*, melyek közvetlen kitörésre hozzák a *régen fejlődő* ellentéteket. Ilyen volt a schleswig-holsteini kérdés az osztrák-porosz, és a spanyol trón kérdése a német-francia háború ellentétében. Az ilyenek részben csak a háború kitörésének ephemer okai, de bennük azon állandóbb okok is már részben nyilatkoznak, amelyek a háborús ellentétnek alapját képezik.

3. Legfontosabbak azonban azok az okok, amelyek a háborús ellentét *igazi alapját* képezik s amelyeknek csak alkalmi ok vagy ürügy kellett a kitörésre.

Ezek voltaképpen a háború kitörésének az *előfeltételei* közé tartoznak; úgyszintén az ezen obiectív ellentéteket kiélező vagy túlzó háborús hangulat is.

Mert a háborús válságok okai a hadviselő felek előtt kiegyenlíthetetlennek látszó ellentétekből erednek, s ez a véleményük gyakran indokolt, de gyakran indokolatlan.

a) A háborúk objektív indokai közül egyike a legfontosabbaknak a *területi kérdés*. Stratégiai szempontból, kereskedelmi szempontból egyaránt fontos. Valamint a népesedés kérdésével való összefüggésénél fogva is.

Németországot rohamos népesedése pl. évről-évre fenyegetőbb nagyságú hatalommá tette ellenségei előtt s ez egyike volt azon számos okoknak, amelyek a népességében stagnáló Franciaországot az ellene való háborúra reábirták. Ugyanez az ok kényszerítette Németországot arra a világkereskedelmi versenyre Angliával, amelyből a világháború támadt.

Míg azonban ez esetben a szaporodás volt egyik indirekt háborús ok, addig Franciaországnak éppen népessége stagnálása parancsolta volt azt a hódító politikát, mely nem azért szerzett gyarmatokat, hogy elhelyezze népfölöslegét, hanem épp ellenkezőleg azért, hogy a gyarmatokból hozott színesbőrű katonákkal pótolja a népesedés stagnációja által támadó hiányt. A területtel mint háborús indokkal kapcsaiban különös fontosságú a *határok* kérdése. És itt ismét különös jelentőséggel bír a „természetes határok” iránti törekvés, amellyel a nagyhatalmak történetében minduntalan találkozunk. Alapja már nem csupán stratégiai szempont, – bár többnyire az is – hanem főként az a gondolat, hogy a geográfiai tényezők bizonyos *természetes egységei alkotnak* és hogy azok határainak egybe kell esniök az állam határaival.

Ugyanilyen terjeszkedő tendenciájú a határoknak a *faji egység* alapján való kitolása. Gyakran pedig a *gazdasági egységek* kikerekítését, határaiknak az állam határaivá való tételét tűzik ki célul.

Bármily gyakran szolgáljon a határok kitolásának ez a politikája egyszerűen csak a hódító törekvések ürügyéül, kétségtelen, hogy gyakran *reális szükségeknek* is megfelel. Azok a felfogások, melyek e politika mögött rejlenek, a politikai tudomány szempontjából mindenképpen kiválóan érdekesek. És pedig kettős szempontból. Először mint gyakori háborús faktorok, mint terjeszkedő törekvéseknek obiectiv alkatelemei. Másodszor mivel az állam igazi természetére bizonyos szempontból élénk világot vetnek. *Az állam határai nem mindig esnek össze, sem annak földrajzilag természetes határaival, sem gazdasági, sem faji egységének határaival.*

Ezek mind terjeszkedési tendenciákhoz vezethetnek, *de e terjeszkedések határai nem esnek mindig egybe* egymással. Vegyük hozzá a határok stratégiai biztosításának szempontját is, s különböző irányú, tendenciájú és mérvű terjeszkedések szempontjait látjuk. És ezek mellett még más szempontok is érvényesülnek ezirányban: az egyes dynasziák történeti jogai, vagy az államnak magának képzelt vagy valódi történeti jogai a szomszéd államokra, vagy részekre.

Ha már most mindezeket a terjeszkedési szempontokat nézzük, azt látjuk, hogy azok nem szükségképp mind *egyzon fentiét* megszerzésére vonatkoznak. A faji egység szempontjai *más területet* tehetnek kívánatossá, mint a stratégiaiak, s ezek ismét másokat, mint a kereskedelmiek, vagy a történelmi jogon

alapulók. És bármily szempontból történjék is meg a kérdés: az újonnan szerzett területnek a *többi szempontból való kikerekítése* ismét szükségesnek látszhatik. Ez minden hódító politika circulus vitiósusa; objective ép oly megindokolható – amilyen határtalan.

Látnivaló, hogy az egyes concret állam voltaképpen *nem Icész* soha. Míg némely állam még határainak biztosítását „sem érte el, más elérte az uralom lehetőségét is, de ezzel *új céljai* adódnak. Az állam *folytonos alakulásban van*, és pedig nem önkényes okokból, hanem – az emberi természet változhatatlanul háborús, hódító jellegén kívül – azért is, mert éppen *maga az egyes concret állam* legtöbbször az *önkényes alakulás*. Az állam in concrete sohasem *kész és folyton készül*.

b) *Faji szempontok*. A múltból fennmaradt ellentétek emléke egyes fajok között oly erős ellentétet támaszthat, hogy az még akkor is faktor marad, mikor ez ellentétek objective indokai már régen elmúltak.

A fajok tradíciói oly területek birtokára tarthatnak igényt, amelyek valaha az övék voltak, de amelyek azóta már mások birtokába mentek át és most ismét másokéban vannak. Szerbia, Bulgária, Törökország, Görögország mind egykori nagyságára hivatkozva tart igényt a Balkán nagy része fölötti uralomra.

Végül háborús ok a faji szempont akkor is gyakran, ha valamely nemzeti állam határán oly állam áll, amelyben az ő uralkodó faja csak nemzetiség. Ilyenkor vagy a nemzetiségi felszabadítás – vagy a másik részéről – a békebontó megfenyítése a háború indoka.

c) *Osztályszempontok* annyiban lehetnek háborús okok, amennyiben valamely nemzet osztálymozgalmi nemzetközi jelentőségűek.

A francia forradalom pl. – az ember jogai kivására indíttatván – példájával is, tudatosan is az egész régi Európa rendje ellen irányult. Létérdeke is azt kívánta, mert érezte, hogy a régi Európa mindig szükségképp ellensége lesz. Viszont a dynastikus és aristokratikus európai államoknak létérdeke volt a propaganda háborúk megnyerése.

d) *A vallás*. Ámbár ma Európában nem bír háborús jelentőséggel, a múltakban véres háborúk okozója volt. A görög keleti felekezethez imperialista és fajpolitikai célokat szolgáló szolidaritása – bár itt a vallási indok csak másodrendű – még ma is tényező. A Kelet országaiban pedig még ma is megvan a régi nagy jelentősége.

e) *Az állam egészének az érdeke*. Két állam legfontosabb életérdekei ellentétben állhatnak egymással. Katonailag, gazdaságilag, fajilag egymás útjában állhatnak. Terjeszkedésük útja egymással szemben, vagy ugyanegy irányban lehet. Példa erre a német-angol világegyeztet.

Sajátos jelenség, hogy ily esetekben maguk az egyébként békére utaló tényezők is háborúsokká válhatnak. Franciaország népesedésének stagnálása más körülmények között ok lett volna arra, hogy ne terjeszkedjék; a fennforgóit német-francia ellentét folytán azonban maga is ösztön volt a Franciaországot így *automatice* túlszárnyaló Németország letörésére.

f) *Belpolitikai zavarok.* Különösen abszolút monarchiáknál a belső zavaroktól való félelem egyik ok arra, hogy a szenvedélyek a külföld ellenébe irányíttassanak s a prestigeét veszített kormányzat győzelmei által nyerjen tekintélyt és erőt. Forradalmi időkben is gyakori megoldás ez; alkotmányos államokban azért is, mert a háború a végrehajtóhatalmat eo ipso erősíti. Ilyenkor azonban a leveretés mindig belső válságot is okoz.

g) *Az egyéni akarat* szintén lehet háborús ok. Vagy az objective szükséges háborúk szükségességének a *felismerése*, vagy pedig *subjectiv szempontod* érvényesítése által. És pedig nemcsak az uralkodók és kormányok, de a közvélemény is lehet ilyen háborús tényező. Demagógok ép úgy okoztak és okoznak szükségtelen háborúkat, mint az uralkodók; néha tudatosan, sokszor akaratlanul.

Dynastikus érdekek, vagy egyes uralkodók személyes érzelmei szintén. Az ily dynastikus érdekek nem mindig esnek egybe az állam érdekeivel; gyakran annak szempontjából közönyösek, és gyakran veszélyesek. A Habsburg dynastia nyugateurópai harcai pl. részint közönyösek voltak Magyarország szempontjából, mert csak dynastikus ambíciókért vívottak, részben pedig ép veszélyesek, mert a keleteurópai veszedelmektől a monarchia erőit elvonták.

A régi Franciaország és Oroszország története arra is mutat példát, hogy uralkodók – vagy kedvenceik – személyes bosszúvágya, vagy dicsúvágya volt egyes háborúk oka.

Úgy az ilyen háborúknak, mint azoknak, amelyek tisztán a kabinetek által indítottak, újabban mind kevesebb tere marad. Kielezhetnek kényes helyzeteket, teremthetnek érdekelletéteket, követhetnek el diplomáciai hibákat, s ezek által részben – és sokszor nagy részben – hozzájárulhatnak egy háború kitöréséhez, de a nemzetek ellenére, minden objective indok nélkül önkényesen ma már alig indíthatni háborút.

A régi dynastikus és kabinetháborúknak azonban meg volt az az előnyük, hogy – miként okaik – kevésbé mélyen érintették a nemzetet. E háborúk nagyrészt zsoldosokkal vívottak meg s a zsoldos sereg leverésével szükségképp véget értek.

A dynastikus és kabinet háborúk a nemzetek érdekeinek ügyeimen kívül hagyásával indítottak, de nem is voltak oly mély hatással a nemzetekre. A mai háborúk a nemzetek akarata

ellen alig indíthatók, de a nemzet legmélyebb rétegeit sem hagyják érintetlenül.

A nagy francia forradalom háborúi nemzeti érdekeket és szenvédeleket érintők voltak s ezért magukkal vonták az egész nemzet felfegyverzését. Az általános védkötelezettségnek Európaszerte elterjedt rendszere viszont mind lehetlenebbé tette a csupán dynastikus vagy kabinet-politika által felidézendő háborúkat.

A francia forradalom háborúival a népháborúk kezdődnek, melyek az egész nemzet minden rétegét mélyebben érintik. Ép úgy mint okaik is. Maguk a Napóleon háborúi is kezdetben a francia nemzet forradalma nyomán a régi feudális rend megdöntésére irányulnak, sőt később – Napóleon bukására vezető – stádiumukban is népszerűek s így tisztán dynastikus háborúknak alig tekinthetők.

A Napóleonnal szemben megindult spanyol, orosz, sőt később a német háborúk is valódi népháborúk. Nem dynastikus, hanem nemzeti érdekek és érzelmek által vezetettek.

A demokrácia – mondja Sorel – csak különbözőségi tudatára ébreszti a nemzeteket. A francia forradalom háborúi a nemzetek tényleges struktúráját akarták átalakítani s azért találkoztak pl. Spanyolországban nemzeti ellenállással. –

Vannak tehát elkerülhető és elkerülhetetlen háborúk. Az elsőknél az egyéni akarat a háborús ok, a másikonál a dolgok természetű A diplomácia hibái siettethetik az ily összeütközést, előnytelen szituációt teremthetnek, de magának a háborúnak nem okozói.

Általában a háború obiectiv indokainak a fontosságát gyakran lebecsülik s a népies felfogás gyakran általában önkényesnek tartja azok megigenését. Ez a legnagyobb tévédés.

A háború obiectiv indokai oly tényezők, amelyeknek determináló hatalma kétségtelen.

Voltaképpen minden életerős állam fejlődése maga gyakran már obiectiv háborús ok lehet, mert a régi *egyensúlyt* megintgatja. Végeredményben minden ily fejlődés: terjeszkedés. Ha nem is terület, de a népesség és a befolyás szempontjából. A terjeszkedés pedig végeredményben tulajdonképpen gyakran agresszivitás. Nem *intencióban*, de *eredményeiben*. Hiába minden békés intenció: a konkurrens államnak ez mit sem használ. Neki a terjeszkedés *ténye* árt, az intencióktól függetlenül.

Mikor aztán az obiectiv és subiectiv háborús okok oly helyzetet teremtenek, amely két államot egymás feltétlen ellenfelévé tesz, akkor még az oly tényezők is, amelyek háborúellenes természetűek, könnyen háborús tényezőkké válnak. Ez a *szituációt módosító erejének a, törvénye*, melynek egyik érdekes nyilvánulása a világháború előtti Franciaországban mutatkozott. Míg másutt a népszaporodás a háborús tényező, itt – Francia- és Németország abszolút ellenségeskedése folytán

– maga a francia népesedés stagnációja is az imperiális politika egyik indoka lett.

Valamely hatalom terjeszkedése az erők régi arányát megbontja. Mert minden állam ugyanannyival gyengül, amennyivel a vele ellentétes érdekű állam erősödik. Anglia tengeri uralmát pl. és kereskedelmét Németország fejlődése – intenciótól függetlenül – oly mértékben fenyegette volt, hogy az ellentétnek szükségképp háborús összeütközésre kellett vezetnie.

Fenyegetőnek látták Németország gazdasági terjeszkedését s ez a félelem dominálta az egész helyzetet.

De nemcsak az államok fejlődése, hanem hanyatlása is háborús ok lehet. Példa rá Törökország. Mert a nemzetközi élet nem tűr meg űrt s egy bomladozó birodalom jövője mindig fenyegeti a régi egyensúlyt s a szomszédok érdekét.

Mindezek obiectív és a vezetők akaratától független háborús tényezők. A népesség szaporodása, vagy stagnálása, gazdasági fellendülés, vagy annak akadályozottsága, általában birodalmak erősödése és gyengülése: mindez lehet adott esetben háborús tényező. Mindaz, ami az erőviszonyokat megváltoztatja, teremthet oly helyzeteket, amelyek többé-kevésbé alig engednek választást a döntő tényezőknek.

4. A háborúk e politikai okain kívül általánosabb okok is hatnak. Az emberi természet mélyén rejlő okok éreztetik hatásukat. Oly csekély, okból, oly engesztelhetetlenséggel és oly aránytalanul nagy áldozatokkal vívnak gyakran háborúkat, hogy azt csupán politikai indokokkal megmagyarázni lehetetlen. Ilyenkor a háború előfeltételei főleg az imponderabiliak bizonyos fejlődési irányában és fokában rejlenek.

III. A háborúk céljai tekintetében meg kell különböztetnünk a bevallott és a tényleges célokat. A tényleges céloknál ismét hangsúlyoznunk kell, hogy azok legtöbbször a háború szituációi szerint változók. Támadó háborúk védökké válnak vereségek folyamán; defenzív célú háborúk nagy sikerek által könnyen offenzív célzatokba mennek át. Egyébként is a küzdelem mindig átalakítja a küzdőket, nem csak a harc esélyei, hanem egyszersmint a küzdelem pszichológiája s a küzdők természete szerint s átalakulnak ezzel céljaik is. Férfias közhangulat harciasabbá lesz a kudarcok alatt, politikailag éretlen nemzet túlzó igényűvé a győzelem napjaiban s eredeti céljaikra mindez szükségképp kihat.

Az államférfi az állandóbb erőviszonyokat veszi mértékül s azokra alapítja a béke tartósságát.

Szabály volt a rómaiaknál, hogy legyőzve is ugyanannyit követeltek, mint legyőzetés előtt. (Ugyanezen gondolat másik consequentiája volt az, midőn a mi érdekeinket is szolgáló porosz háború után Deák Ferenc Ausztria leveretése dacára is csak annyit követelt, mint kívánt volt Königrätz előtt.) Mert az állam állandó erőinek a viszonyai veendőket tekintetbe s nem

az ephemer természetűek s a győzelem és a leveretés subjectiv érzelmi consequentiat csak akkor szabad megvonni, ha a győzelem vagy a leveretés az erőviszonyokat lényegesen és tartósan megváltoztatta.

Győzelem vagy leveretés abból a szempontból Ítélandó meg, milyen azon hadsereg és nemzet fejlődési foka és iránya. Fejlődésben van-e vagy visszafejlődésben? Mely faktorai és mennyire? Egy fejlődő nemzet fejlődő háborús faktorai, megfelelő fejlődési fokon, más célokat engednek meg, mint egy visszafejlődő nemzet, vagy egy nemzetnek visszafejlődő háborús faktorai.

Reális célkitűzés az, amely a tényleges *fejlődési irányban* s az *actualis fejlődési foknak* megfelelő célokat tűz ki. Minden más: forradalom a nemzetközi élet viszonyaiban.

A háború célja általában pozitív vagy negatív lehet: A egy egy más állam katonai, politikai, gazdasági stb. romlása, vagy pedig bizonyos pozitív előnyök megszerzése. Ilyen első-sorban a terület, amely a rajta levő erőforrásokkal a hódítók előtt, a hadidicsőségtől el is tekintve, mindig kívánatos. Ilyen a hadikárpótlás, akár pénzben, akár kikényszerített gazdasági szerződésekben. Ilyen végül a legyőzött állam belső viszonyainak – felekezeti, faji, vagy osztályszempontból való – olyan szabályozása, amely a győző érdekei szempontjából kívánatos.

A vallásháborúk története felekezeti szempontból mutat ily nemzetközi kikötéseket. Korunk első-sorban nemzetiségi szempontból és bizonyos fokig osztályszempontból is. A nép-souverainitást és az alkotmányos intézményeket akarták ellenfeleikre erőszakolni a francia forradalom háborúi; viszont ellenfeleik aristokratikus szempontokat és monarchikus intézményeket erőszakoltak. De még gyakrabban mint belpolitikájára, hatni kívannak az ellenfél jövőendő külpolitikájára, annak irányát megszabni s megvonni korlátait.

IV. A háború *eszköze*: a hadsereg. Mint minden intézmény. úgy a hadsereg is *a speciális viszonyokban gyökerező s általuk minősült erőknek sajátos organizációja*. Valamely hadsereg harc-képessége tehát nem csak az *organizáció*, hanem az *alkotó elemek* mineműségén is alapul.

Mint az állami népeiséget, úgy annak a hadsereget alkotó részét is vizsgálunk kell faj, osztály, felekezet, esetleg párt-állás szerint. Minél egységesebb mindezen szempontokból, annál erősebb a hadsereg egysége s ebben rejlő ereje.

Fajilag különböző alkatelemekből álló hadsereg egysége veszélyeztetve lehet, különösen egyes részeinek fajrokonaival szemben vívott harcaiban.

De veszélyes lehet az osztályszempontokból való különbözőség is, amely nem volt meg, mikor a hadseregek mintegy külön osztályt alkottak. A zsoldos seregek megszűnése, és még inkább

az általános védkötelezettség mellett a hadseregek természet-szerűen különböző osztályokhoz tartozó elemeket foglalnak magukban; és osztályellentétek esetén ezt a hadsereg szükségképp megérzi. Akár a nemzeten belül mutatkozik osztályellen-tét, akár az ellenséggel szemben.

Vallásháborúk, felekezeti villongások és erős pártharcok idején a hadsereg egysége szempontjából a vallási vagy párt-ellentétek is lényeges tényezők.

Az egység hiánya mindezen szempontokból azon fokban fontos, amelyben actualisak *azon* ellentétek, amelyek tekintetében az illető hadsereg tagjai nem egységesek.

A világháború megmutatta, hogy a nemzeti szempontok által dominált e harcokban milyen hátrányban volt az oly hadsereg, amelynek tagjai fajilag nem voltak egységesek s amelyeknek faji ellentétei éppen égető actualitással bírtak.

És a világháború folyamán kitört orosz forradalom terjedése folytán Középeurópában beállott állapotok megmutat-ták, hogy az actualissá vált osztályellentéteknek mily nagy jelentősége van. Annál nagyobb, minél actualisabb; s minél sűrűbb az érintkezés a polgári népeccéssel a hadseregben, annál actualisabb.

Hadseregek harcképességénél mindezek tekintetbe veendők, nemcsak a technikai szempontok. Minthogy mindezen tényezők változók: a hadviselésnél szakadatlanul figyelembe-veendő a katonai és politikai eseményeknek *ezen faktorokra* A aló kihatása. Mert, amint az események hatása alatt mindezen faktorok megváltoznak, szükségképp változik az illető hadsereg egész harcképessége is.

De nem csak a népesség harcol, hanem a terület is. Napoleont 1812-ben az orosz föld klímája verte meg. Anglia katonai szervezetének elsősorban maritim jellegét s erejét szigeti fekvése adja meg.

De függ egy nemzet harcképessége a területen és népessé-gen kívül azon *főhatalom* minőségétől is, amely állammá egye-síti.

Rossz politika mellett alig lehetséges jó hadügyi szervezet, jó vezetés. Alig lehetnek meg a siker politikai előfeltételei. Diplomáciai izoláltság, pénzügyi zavar, közlekedési nehézségek, belzavar, belső egyenetlenség, mind *direkte* is kihat a hadsereg akciójára.

De kihat mindez *indirekte* is: azáltal, hogy a hadsereg alkatelemeire kihat.

Természetesen mindezen nehézségekkel szemben a *had-sereg organizációjának* nagy jelentősége van. Azonos alkatele-mekből, azonos viszonyok” közt is különböző minőségű seregeket alkothat. De mindig csak ez alkatelemek s e viszonyok természetének megfelelő s attól függő hadsereget, melynek harcképessége e momentumokkal is kapcsolatos.

A hadseregek harca *egész* államok harca. *Minden* életviszony döntő súllyal esik a latba itt. Úgy a hadsereg alkatelemeinek a minősége, mint a hadsereg organizációjának a minősége az *összes* viszonyok minőségével kapcsolatos. Ezen igazság teljes félreismerésén alapul minden oly politikai törekvés, mely az államok általános lefegyverzésétől várja az örök békét, vagy a háborús feszültség enyhülését.

Ha egyszerre minden állam elbocsátaná minden katonáját, a helyzet korántsem volna egyenlő minden állam részére. Konfliktus esetén az egyik sokkal hamarabb tudna harcképes sereget állítani, mint a másik. Amerikának a világháború kezdetén alig volt számottevő hadserege és azonnal hatalmas harcképes sereget tudott állítani, mert meg voltak az *előfeltételek*. Nagyszámú népesség, fejlett kultúra, megfelelő közlekedési eszközök, bő pénzforrások stb. Az ilyen állammal szemben lefegyverzés esetén mindig hátrányban lenne az az állam, mely ezen előfeltételek valamelyikével nem rendelkezik. Hátrányban van ma is, de véderejének megfeszített fejlesztésével bizonyos fokig ellensúlyozhatja ezt. Erről annál kevésbé mondhat le, mert viszont a véderő fejlesztésének lehetősége az egyes országok politikai viszonyaitól is függ s e viszonyok a véderő fejlesztésére nézve kedvezőbbek lehetnek esetleg ép oly országban, amely más tekintetekben – pénzügy, kultúra, népszám – hátrányban van ellensége felett.

A hadsereg is intézmény. A *fokozatos fejlődés* törvénye áll a hadseregre is. Bizonyos előfeltételek nélkül nincs modern harcképes hadsereg; ha ellenben megvannak a kulturális, gazdasági és politikai *előfeltételek*: könnyen megteremthető. E törvénnyel az általános lefegyverzés követelménye mereven szembeál!

Általában nem szabad felednünk, hogy a háború többé-kevésbé a küzdő nemzetek *egész erejének* a mérkőzése. Amely állam erősödik, harcképesebb is lesz. Ha népe nagyon szaporodik és gazdagodik, ha kultúrája fejlődik, ha közlekedése, ipara, közigazgatása javul: mindez s minden amit ezek érdekében tesz, harcképességét fokozza. Ezt pedig nemzetközi egyezményekkel meggátolni lehetetlen. Nemcsak a stratégiai vasutak, nemcsak a hadiipar, nemcsak a katonai képzettség fokozza a harcképességet. Az egész közlekedési rendszer jósága támogatja a stratégiai vasutakat. Az egész ipar és hajózás fejlettsége alapja a fejlett hadi iparnak és hadi flottának. És a katonai képzettség igazi alapja az általános védkötelezettség korában az általános népoktatás keresztülvitelének minősége.

Épen ezek miatt az általános leszerelés lehetetlen. A leszerelés soha sem lehetne *teljes*, mert hisz a háborúban a nemzet összes erői mérkőznek. És sohasem lehetne *egyenlő*, mert hiszen

ezen erőnek *komponensei különbözők ex nem egyenlően csökkent-heteik.*

Az a mód, ahogyan az örök béke hívei az általános lesze-relést képzelik: az intézmények természetének teljes félre- ismerésén alapul.

V. Hogyha az örök béke érdekében európai intézményeket állítanak, ezek az intézmények sem lehetnek egyebek, mint *alkotó erők organizációi.* Az organizálás által, egymásra hatá- suk által, ellensúlyozhatják, módosíthatják egymást bizonyos fokig. De az organizálás ténye meg nem változtathatja ter- mészetüket. Az érdekek ellentétesek maradnak akkor is, az erők akkor is különbözők lesznek. És ha az ellentétes erők különböző nagyságúak, akkor a nagyobb erő el fogja nyomni a kisebbet: vagy az intézmény által, vagy az intézmény ellenére.

Nemzetközi döntőbírásnak csak oly szituációban volna jelentősége, amelyben *az erők egyensúlya* mutatkoznék, vagy amelyben a béke fenntartása minden hatalmas államnak *minden egyéb érdekénél fontosabb* érdeke. Mind a két eset alig elképzelhető és hogyha be is következnek, eo ipso múló jelen- ség volna s az ez alapon nyugvó béke már azért sem lehetne örök. A politikának tehát háborúkkal általában mint az állam- élet *konstans* tényezőivel kell számolnia.

VI. Akár kívülről, akár belülről támadjanak a háborúk, min- den esetben a fokozatos fejlődés *addigi* rendjét megszakítják. Ha külső okokból támadnak, akkor a belső fejlődés természe- tes rendjét változtatják meg, ha belső okokból: akkor a kül- politikai helyzet természetes alakulási rendjét zavarják meg. Minden esetben kihatnak úgy a bel-, mint a külpolitika ala- kulására s belőlük az erőviszonyok új alakulása támad.

Amennyiben területváltozással járnak, az államterület determináló hatásai is e változások arányában változnak meg.

Kihatnak a fajok közötti erőviszonyokra és érzelmekre a belső politikában. Kihatnak az osztályok erejére, alakulására s egymáshoz és az államhoz való viszonyukra. A vallási viszonyokra is hatással lehetnek. Mindez viszont külpolitikai consequentiákat hoz a jövőben és a külpolitikai viszonyok meg- változása ismét a jövő egész kül- és belpolitikájára kihat.

A fokozatos fejlődés törvénye érvényesül, de *más fokoza- tokon* halad a fejlődés, mint a háború s az általa támasztott szituáció *nélkül* haladt volna. *A fejlődési irányok* közötti válaszá- tás tekintetében számos lehetőség van, csak a *fokozatok át- ugrása* lehetetlen.

VIII. A haladás problémája.

A politikai élet szakadatlan változásainak értékelése azok némelyikét haladásnak kvalifikálja, másikat visszaesésnek. Kérdés vajjon tényleg remélhető-e a jövőben a szakadatlan és feltartóztathatlan haladás?

Ez a kérdés független a múlttól, az emberiség vagy egyes nemzetek múltjától, annyiban, hogy még ha a múltban nem is mutatkozott volna haladás, remélhető, hogy most már bekövetkezik; és viszont hogyha a múltban mutatkozott is, azért még lehetséges a jövőben a visszaesés. Mert a *haladás alanyai* változnak, nemzetek lesznek és vesznek. És még ha az emberiséget egynek vesszük is s mint egységnek vizsgáljuk haladását, ezen egység alkotó elemei mások voltak a múltban, mint lesznek a jövőben s ha a múltban meg voltak az előfeltételek arra, hogy a kultúra folytonossága megmaradjon, semmi garancia nincs arra, hogy a jövőben pusztuló nemzeteket felváltó újakban meg lesznek a kellő időpontban a kellő előfeltételek.

E nyilvánvaló tények dacára is azt látjuk, hogy az emberiség-kulturális haladásának sikeresebb korszakaiban természet-szerűleg és szükségképp visszatér az emberiség egyetemes szakadatlan és állandó haladásának hypothesis. Ez a jelenség csak egyik sajátos esete (Spezialfall) azon általános törvénynek, hogy a nemzetek saját koruk és országuk tapasztalásának általánosításában keresik az államélet universalis törvényeit.

Minden korszak beleesik e tévedésbe; s az utána jövő korszakok csak annyiban állanak a régi fölött, hogy immár belátják elődeik e tévedéseinek a viszonyokban rejtett speciális alapjait.

A renaissance a középkor sötét századai után a tudományok és művészetek feléledésének időszakában, az emberi szellem óriási előhaladásának volt a tanúja. Minden nap egy újabb felfedezést, minden nap egy újabb remekművet hozott. Minden nappal nőtt a tudomány birodalma. A szakadatlan haladás ténye annak a jövőben való határtalan folytatását hitette el.

Ez a hit jellemzi – sokban hasonló okokból – a XVIII. század Franciaországát s annak felvilágosult szellemét. Ez a hit jellemzi – a technika vívmányainak s a természettudomány más irányú óriási előhaladásának nyomán – a XIX. század köze-

pének e tekintetben való határtalan optimizmusát. Mindenik esetben speciális jelenségek túlértékelése és általánosítása folytán.

Különös figyelmet érdemel ez a tény, hogy t. i. a haladás gondolata nem részletes és tágkörű inductio alapján állapított meg az emberiség egyetemes történetéből gondosan leszűrt igazságképpen; hanem csupán mint az illető korok speciális szűkkörű tapasztalatainak megfelelő és a kor érzületét kifejező tetszetős hypothesis, melynek speciális ténybeli alapjait az események megcáfolják.

A renaissance kor egész gondolkozását az emberi tudás és művészet, s a természet erői feletti hatalom növekedése terén a szakadatlan és határtalan haladás reménye jellemezte. De a kor legjellegzetesebb és legkiválóbb politikai gondolkozója. Machiavelli, a *politikai* haladás kérdésében pessimistának mutatkozik. Korának csodálatosan fejlett államművészeti technikája mellett az erkölcsi romlottság teljességét látván, e speciális jelenséget általánosítva, azt az emberi természet örök jellemző vonásának látta s a politikai problémákat csupán mint hatalmi kérdések problémáit vizsgálta. Látja az intézményeknek és az intézkedéseknek az emberekbe való hatásait. De módosíthatatlannak – s így a haladásra képtelennek – látja magát az *emberi természetei*, melynek intézményeket módosító s a politikai élet alapját képező nagy jelentőségét átlátja.

A XVIII. század optimizmusa a renaissanceétől egészen elütő. Míg a renaissance a maga bámulatatos kultúráját egészségesnek s életerősnek érzi, Rousseau betegnek látja százada kultúráját s a romlottság okát e kultúrában s a politikai intézményekben keresi. Az *emberi természet végtelen perfectibilitásába vetett* hit jellemzi ezt az egész századot. Az erkölcs, kultúra s az egész ember tökéletesítése politikai problémává válik az ő szemükben s a legmerészebb politikai optimizmus szülőjévé.

A XVIII. század felvilágosultságát, Montesquieu nyomán, első sorban *az intézmények túlértékelése* jellemezte. Az emberi szellem oly eszközt vélt azokban felfedezni, mellyel – Montesquieun túlmenve s az általa jelzett korlátokat elmellőzve – az emberi haladás határtalanságában bízhatott.

Az intézmények túlértékelése a XVIII. század francia gondolkozóinál oly fokú volt, hogy az emberiség *morális* tökéletesedését is az intézményektől várták. Bármily különbségek választották el őket más kérdésekben, abban a tévhitben mind egyetértettek, hogy a *morális* kérdés voltaképp *szociális* kérdés, hogy a morális bajok szociális bajok tünetei csupán, s hogy a helyesen szervezett állam intézményei szükségképp és rövid idő alatt szellemileg is és erkölcsileg is átalakítják az egész nemzetet. E hit a physiokratáknál különös erővel nyilatkozott.

„Hogyha Felsőged – írja Turgot a királyhoz küldött tervezetében – hozzájárul e tervhez, merem ígérni, hogy tíz év alatt nemzetére nem lehet ráismerni, és hogy az felvilágosultsága, jó erkölce és az iránta való fölvilágosult buzgalom által végtelenül föléje emelkedik a többi nemzeteknek.”

E jellegzetes sorok mutatják azon kor jellemző optimizmusát, mely jellemezni fogja az egész korszakot s az azt bevezető nagy forradalmat. Csupán csak helyes intézmények által az egész nemzetet, gondolkozását, szokásait átalakíthatni vélik rövid évek alatt.

Az állandó politikai haladás gondolatának első kifejtői Turgot és Göndöréit. Hitük alapja a physiokrata felfogás. Eszerint a politika igazságai *absolut* igazságok. *Exact* biztonnággal megállapíthatók. Igazságuk s következeiseik igazsága *evidens*. Ennek folytán a politikai nehézségek összes kérdéseise az evidens és exact igazságok belátásának a kérdéseivé devalválódnak. És miután ez igazságok szerintük fel vannak találva: már csupán megismertetésük, elterjedésük szükséges. Ez igazságok terjedésében áll a *felvilágosultság*.

Igy látva a dolgokat, természetszerűleg határtalannak kellett a haladás lehetőségét látniok.

A XVIII. század e gondolatait kiegészítette Rousseau, midőn az *egyenlőség* s a *népsouverainitas* elvét proklamálta. Ez elv egyszerre általánosán népszerű, közeli, pozitív célt tűzött a haladásnak.

E gondolatok, mind együtt, a nagy forradalom vezető eszméivé válnak s azután is sokáig a radicalizmus és a liberalismus alapelvei maradnak. Az egyenlőség és a népsouverainitas felé való haladást tekintik haladásnak, feltétlenül bízva az intézmények teljes átalakító erejében s abban, hogy ezek által s ilyen irányban a felvilágosultság terjedésével szakadatlan és folytonos a haladás.

A nagy francia forradalomban és az utána következő időszakban mindezen hypothesisek alaptalansága bebizonyult. A haladás *fokozatos* volta, *korlátai*, *reactiói*, *irányváltásai*, nyilvánvalókká váltak. Az intézmények erejével szemben a *viszonyok* ereje, a felvilágosult racionalizmussal szemben az *emberi természet* reactiója mutatkozott. A *múlt*nak fontossága, a spaciális viszonyok fontossága, a vallásos és nemzeti érzések erőteljes faktorként mutatkoztak. A philosophiában Hegel e belátás legkiválóbb képviselője; a történelemben, jogban, irodalomban, a történelmi iskola igazságai kezdtek érvényesülni. Magában a természettudományban is a fejlődés *fokozatosságának* az elve nyomult az előtérbe. A haladás azon conceptiója, amelyet a XVIII. század alkotott, hypothesiseinek a romjain szükségképp összeomlott. Nyilvánvalóvá vált, hogy a politikai intézményeknek meg vannak a maguk előfeltételei, és hogy csak ha valamely nemzet az illető intézményekhez szükséges fejlődő

irányban halad s a szükséges fejlődési fokot elérte, lehetséges az intézmények megvalósítása és célszerű működése. A morális átalakulásnak is, nemcsak a szociális viszonyok és a belátás terén, hanem az érzelmek terén is megvannak a maga előfeltételei s azoknak nagy része az eszmék és érzelmek ni ját életéből fakad s fejlődése intézményekkel nem gyorsítható.

Mindezen tapasztalatok a haladás XVIII. századbeli conceptiójával szemben erős reactiót idéztek elő.

A XIX. század közepétől kezdve ismét hatalmasabban kezd ez az optimizmus fejlődni, az előbbitől sokban elütő alapokon.

A természettudományok csodálatos fellendülése a tudomány határtalan haladásának reményét ébresztette. A Darwinizmusban a teremtés titkainak megfejtését, a *mechanistílcus* világnézetben egy exact természettudomány mindent magyarázó rendszerét látták. Az ezen haladás alapján támadó találmáúvok végtelen sora az ipar és közlekedés terén soha eddig nem sejtett perspectivákat nyitott. A természettudományi alapon megindult szociológiai kutatások pedig ugyanazon exactságot ígérték mint ezen időszak természettudománya és mint annakidején a physiokraták.

A XIX. század optimizmusának jellemző productuma a marxizmus, melynek haladási ideáljában a kommunizmus a *cél*, a proletariátus uralma annak eszköze. A nyilvánvaló, absolut igazságokat csak erőhöz kell szerintük juttatni s az egész politikai világ képe s ideológiája megváltozik. A marxizmus szerint ez a processus a dolgok természetében van, feltartóztathatatlan és szükségszerű. Bizonyos, feltartóztathatatlan és szükségképpen tehát az általános és folytonos haladás.

A haladás e fogalma a szükségképpeniségbe vetett hit által még optimistább a XVIII. századbelinél. Csodálatos, hogy ép ezen utopizmusuk alapján nevezik magukat a marxizmus hívei tudományos szocialistáknak, szemben azokkal, akiket utópista szocialistáknak neveznek azért, mert érezték, hogy eszményük csupán óhaj. A marxizmus a maga eszményét feltartóztathatatlanul megvalósuló ténynek tekinti s ép ezzel páratlan optimizmusáról és utópizmusáról tesz tanúságot.

A haladás e XIX. századbeli conceptiójának alapját képező hypothezisek ép úgy, mint a XVIII. századbeliek, tévesnek bizonyultak. A reájuk épített conceptiók eképp elvesztették tudományos erejüket. De a haladás tényébe vetett hit – mint minden ideolog tényező – obiectiv igazságától függetlenül a politikai életnek gyakorlatilag fontos tényezője. Meg nem magyarázza az államéletben mutatkozó változandóság szövevényes processusát, de tényleg annak egyik mozgatója maradt.

A marxizmus haladási elmélete félreismeri az államélet *szellemi tényezőinek* a természetét, azoknak sajátos belső életét az anyagi tényezőket is átható erejét. Félreismeri az *egyéennek*

rendkívüli szerepét s a lehetőségeknek gyakran igen tág körét, mely az egyén számára a fejlődés irányítására bizonyos időpontokban nyílhatik. Figyelmen kívül hagyja végül a *külpolitikai* események s más államok szociális, felekezeti, faji, pártmozgalmainak, kulturális áramlatainak és gazdasági életének az állam belső fejlődésére ható nagy erejét.

Mindezen szempontok kellő tekintetbevételével a haladás kérdésére nézve a követ kéz ő igazságokat lehet megállapítanunk:

1. Miután a politikai változások nemcsak a valamely államon belül, hanem az azon *kívül* történetek által is befolyásoltatnak, e tény rendkívüli mértékben befolyásolja a haladást. Elősegítheti oly esetekben is, amikor az illető állam beléletében még nem lettek volna meg a haladás előfeltételei. (Civilizáló hódítás, korszerű áramlatok stb.) De vissza is vetheti azt. És gyakran ép valamely állam nagy népesedési vagy ipari haladása idéz elő oly háborút, melynek consequential fejlődésében visszavetik.

2. Lehetséges, hogy valamely államéletben ép a gazdasági, kulturális, vagy politikai haladás teremti meg egy oly forradalom és ellenforradalom előfeltételeit, mely a haladást lényegesen visszaveti.

3. Miután a politikai változásoknak minden adott esetben *több lehetséges sorrendje* van, mindig meg van a lehetősége, hogy a meglevő erőknek valamely *más combinatioja* alakul, mint az, amely szolgálja a haladást; ennek folytán a haladat iránytól eltérő, vagy azzal szemben reakciós tendenciák kerülhetnek a felszínre. Az egyéni erőknek gyakran rendkívüli tere nyílik a haladás melletti vagy elleni akcióra s lehet, hogy ellene működők jutnak erőre, vagy hogy a mellette való akciólehetőségeknek, a haladási előfeltételeknek a felhasználására nem lesz mindig megfelelő egyéniség.

4. Lehetséges, hogy a haladás ténye adott esetben csak ephemer változások műve s hogy a politikai tényezők erejének és irányának változásai rövidesen megszűnnek vagy nem a haladás ügyét szolgálják, vagy hogy a politikai erők fluctuatioja s a politikai tényezők kölcsönhatása csak ideig-óráig olyan természetű, hogy a haladást segíti elő.

5. Lehetséges, hogy a haladással ellenséges irány gyöngesége csak ideiglenes s hogy annak faktorain belül történik hamarosan haladás-ellenes változás.

6. Mindezek folytán a haladás *iránya gyakran változik*, folyamata pedig gyakran *megszakad*, vagy *visszaesik*.

7. A haladás problémája voltaképp annak az általánosabb problémának az egyik ága csupán, hogy vajjon lehet-e, és mennyire lehet, a politikai életben kiszámítani a jövőt. Miután az államélet latens erői, imponderabilis tényezői, a véletlen és az egyén

szerepe ezt lehetlenné tesz, azt is lehetetlen kiszámítani, vájjon egy tényleg mutatkozó haladási irány nem fog-e ezek által módosulni, paralsaltatni vagy visszavetetni.

8. Másrészt a *politikai* haladás problémája az *általános* – gazdasági, kulturális, erkölcsi – haladás problémájának az egyik ága csupán. Miután az intézmények a meglevő speciális viszonyokból sarjadt erőknek a kombinatioi csupán: a politikai intézmények terén való haladás a gazdasági, kulturális és erkölcsi haladással kölcsönhatásban áll. És miután az ezen tereken való haladás jövője – a szellemi tényezők természete, az egyén rendkívüli szerepe s az önmagúban is kiszámíthatatlan jövőjű politikai behatások miatt – kiszámíthatatlan: szükségképp ép oly kiszámíthatatlan az ezek által előfeltételezett politikai haladás.

